Шевкет Юнус

НАЗМИЕТИМИЗ ВЕ НЕСИРДЖИЛИГИМИЗ ТАРИХЫНДАН

Шевкет Юнус

НАЗМИЕТИМИЗ ВЕ НЕСИРДЖИЛИГИМИЗ ТАРИХЫНДАН

(1920-нджи сенелер)

"Тезис" неширияты,
Акъмесджит, 2008

ББК 83.3 (Крмтат)
Ю 56

Китап нешрининъ маддий тарафыны иш адамы Эдем-бей Дудаков котерди.

Такъриз язгъанлар:
фил. ил. намзети, доцент **Э.Меметова**
фил. ил. намзети, доцент **Н.Сейтягъяев**

Ю 56 Шевкет Юнус
Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан (1920-нджи сенелер). – Симферополь: "Тезис" нешрияты, 2008. – 176 с. (къырымтатар тилинде).

Китапта XX асырнынъ 20-нджи сенелериндеки назмиетимиз ве несирджилигимизнинъ илерилев ёллары козьден кечириле. Лирик системалар ве несрий эсерлернинъ талили эсасында бедиий сёз усталарынынъ озьгюн услюплери, иджадий усуллары, тасвирий васталарына изаат бериле ве бу девирде шекилленмекте олгъан эсас ёнелишлер узеринде фикир юрсетиле.

Эдебиятшынаслар, филология факультетлерининъ студентлери ве мектеп оджалары ичюн хазырлаштырылгъандыр.

ISBN 966-435-099-0

Ю 56 Шевкет Юнус
З історії розвитку (кримськотатарської) поезії і прози (1920-і роки). – Сімферополь: Видавництво "Тезіс", 2008. – 176 с. (кримськотатарською мовою).

В книзі розглядаються шляхи розвитку кримськотатарської поезії і прози 20-х рр. XX століття. На основі аналізу ліричних систем і прозаїчних творів цього часу окреслюються індивідуальні стилі, творчі методи, поетика митців слова, а також встановлюються основні напрямки, що формувалися у той період.

Розрахований на літературознавців, студентів філологічних факультетів і вчителів загальноосвітніх шкіл.

ISBN 966-435-099-0

ISBN 966-435-099-0

КИРИШ

XX асырнынъ 20-нджи сенелериндеки шиирнет эдебиятымыз тарихындаки парлакъ саифелерендир. Бу девирде керчектен де миллий эдебият перилери намына ляйыкъ олгъан бир сыра шаирлер пейда олгъандыр. Булар сырасында Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Абдулла Лятиф-заде, Шевкъий Бекторе, Умер Ипчи, Мемет Нузет, Абдулла Къадри-задс киби шахыслар бар олгъанына бакъмадан, эппейи вакъыт оларнынъ яратыджылыгъы теткъикъ этильмесине зар. Олмасам, тамам бу иджаткярларнынъ къалеми 20-нджи сенелердеки эдебиятымызнынъ илерилемесине буюк иссе къошты, ангисинде ки шиириет огде адымламакъта эди.

Бедиий шекиллернинъ озьгюнлиги, услюп ве иджадий усулларнынъ зенгинлиги, фикир боллугъы, мевзуат кенишлиги ве гъаевий-бедиий тазелик, 20-нджи сенелер башындаки цензурасызлыкъ къырымтатар эдебияты ве бутюнлей миллий-медений эснаснынъ далланмасы ичюн бир земин олгъандыр. Бугуньде-бугунь элимизде булунгъан метншынаслыкъ шуны косьтере ки, ишбу девирнинъ шаирлери кенди кескинлиги, эмоциональ толулыгъы ве фельсефий хулясаларынынъ теренлигинен айырылып тургъан кямиль лириканы яраткъанлар. Миллий азатлыкъ, аят-систнынъ манасы киби мевзулар Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Шевкъий Бекторе киби муэллифлернинъ эсерлеринде котерильгендир. Оларнынъ эр бири гъаевий-бедиий бакъышларыны ифаде этмек огърунда олдукъча келишкен индивидуаль васталарны тапып къуллангъанлар. Керим Джаманакълы, Зиядин Джавтобели киби шаирлер исе миллий ве умуминсан алларгъа койлю козюнен бакъкъанлар. Бу джеэттен Б.Чобан-заденинъ айны шу шаирлерге аит къайдлары меракълы корюне. Дей ки, «эман эписи шевкъ ве эеджан исси иле мутехассис (тесирленґен – *Ш.Ю.*) булуныёрлар, аятнынъ нукъсанларыны дегиль, даима умид верен гюльгюлли

тарафларыны гёгиёр ве бунунъ ичюн омрюмизинъ анги аджыян тарафындан язсалар язсынлар, шиирлери даима умидле битиёр» (1). Оларнынъ шиирлеринде муайен бир дереджеде джан сыкъыджы иссиет ве мевзулар текрарланмасына бакъмадан, олар эсерлерине синъдирильген уйгъун метафорика ве келишикли тасвирден марум дегиль эдилер. Халкъ агъыз яратыджылыгъы инджеликлерини ерли-ерине къулланаракъ, шаирлер Къырым табиатынынъ гузеллигини, койлюлер сималары ве оларнынъ ахлякъий паклигини тасвирлей эдилер. Шаир Эшреф Шемьи-заде олардан бири олгъан Мемет Нузет акъкъында язгъаны киби, «о, халкъ агъыз яратыджылыгъы хазинесинден алгъан къыйметли сёз эльмасларыны даа зияде джилялап къадын герданлыгъына тизильген бриллиант ташлары киби, оларны шиир мисраларына, несир эсерлерининъ сатырларына усталыкънен тизерек, озь тувгъан халкъына къайтарды» (2). Бойле шаирлернинъ эсерлеринде халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ къаиде ве усуллары эсасен услюп севиесинде къулланылса да, базыда бу хусусиетлер композиция ве сюжетке тесир этип, олар шиирден алынгъан иссиетнинъ къувети артмасына хызмет эткенлер.

Тарихий девирнинъ зорлугъы ве къарышыкълыгъы махсус тасвирий васталарда да озь аксини тапкъандыр. Эгер де А.Гирайбай, Ш.Бекторс, М.Нузет озь шиирлерининъ везнинде халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ аньанелерини къулланмакъны девам этселер, У.Ипчи ве А.Лятиф-заде кендилери яшагъан девирнинъ махсулы олгъан янъы везинни кирсетмеге ынтылгъанлар.

1920-нджи сенелер къырымтатар шаирлери, та бир заманларда оларнынъ шиирий къалем туткъан эджатлары яшап, ана топрагъынынъ джан бериджи кучюни таткъанлары киби, бу кучьни айны ойле терен ве образлы севиеде дуйгъандырлар. Бу къайнагъан инкъилябий йылларда оларнынъ услюби ве ёнелишини Къырым табиатына сынъырсыз севги, халкънынъ кечинмеси ве миллий дюньябакъышына дикъкъат, аятнынъ энъ яхшы нумюнелерине ынтылув, романтик ве реалистик дуйгъу ве тасвирнинъ орьтюлип кетмеси киби хусусиетлер бельгилегендир.

Къайд этмели ки, йигирминджи сенелери шииретимизде лирика укюм сюрген. Лирик-эпик эсерлернинъ айры нумюнелерини А.Гирайбайда расткетирмек мумкюн, къыссаларны исе эсасен

А.Къадри-заде яраткъан. Лириканынъ номайлыгъы себебини эдебиятнынъ инкъилябий денъишмекте олгъан адиселерге аджеле сесленмеге ынтылмасында корьмек мумкюн. Несрий ве лирик-эпик эсерлерни яратмакъ ичюн исе яшайышны терен бильмели. Бу теренликни ифаде этмек ичюн исе къалем кямиллиги олмалы. Тамам бойле истидат генч шаирлерге етишмей эди. Эгер де А.Гирайбайнынъ поэмаларында кениш тарихий, ахлякъий-психологик меселелер котерильген исе, А.Къадри-заденинъ къыссаларында керчек ве уйдурылгъан шейлернинъ хачланып кетмеси окъуйыджыгъа зияедедже тесир этмек макъсадына багълы. Зан этесек, бойле хусусиет муэллифнинъ дюньябакъышына эсасланып, онынъ тасвир объектине мунасебетини косьтере. Эсерлери кениш окъуйыджылар даиресине анълашылмасыны макъсат эдинген А.Къадри-заденинъ къалем махсулында аджем (фарсий) изафети ве арап келимелерине толу «юксек услюпни» расткетирмезсинъиз. Кенди эсерлерине о, аталар сёзю, айтымлар ве фразеологизмлерни къошкъандыр ки, булар А.Къадри-заденинъ бедиий озьгюнлигининъ бир косьтергичидир.

Б.Чобан-заде, А.Гирайбай, Ш.Бекторе, У.Ипчи киби шаирлернинъ иджадындаки лирик шекиллернинъ кямиллешмеси де олдукъча зенгин менбанынъ – фольклорнынъ – тесири алтында буюгендир. Фольклор унсурлары оларнынъ эстетик джеэттен текрарланмаз истидатында ер алып, тасвирнинъ парлакъ романтик системасына чеврильген эди. Шаирлернинъ дикъкъатыны шахсий дуйгъулар, тюшюндже, фикирлер тартышмасы, кейфиет, къуванч, февкъульаде аллардан тесирленюв киби мевзулар чеккен эди.

Бу девирде иджат эткен къырымтатар шаирлерининъ инкъиляпкъа мунасебетлерини козьден кечирмек де меракълы корюнир. Иджаткярларнынъ эксериси оны самимиетле къабул эткен, онъа ишанч беслеген. Йигирминджи сенелернинъ энъ башында айры «джигит шаирлер» Октябрь инкъилябыны миллий азатлыкъ ичюн бир куреш сыфатында къабул эткенлер (А.Лятиф-заде), халкънынъ къараманий кечмиши, кендисининъ аятий мевамы ве дюньябакъышы узеринде фикир юрсетип башлагъанлар. Оларнынъ эсерлери миллий азатлыкъ гъаесини йырлагъан. Бу гъаелер темиз, самимий ве къуванчлы олгъан. Меселя, У.Ипчи ве А.Лятиф-заденинъ иджадында лирик декламациянен багълы янъы ус-

любий-жанрлы ёнелиш пейда ола. Девирнинъ эмиетли адиселерини косьтерир экен, адлары кечкен шарлер эксериет озь сиясий сыныфы адындан къонушмакъта эдилер. Академик Агатангел Крымскийнинъ сёзлерини мисаль кетирейик: «Озюнинъ муим шиирлеринде о, (Умер Ипчи – *Ш.Ю.*) садедже халкъ кутьлесине мураджаат эте, я да атта, дерсинъ, шу джемаат ичинден озю къычырып ала. Бойле иллюзиянынъ пейда олмасына онынъ шиирлерининъ енгиль, лаф аэнкли услюби ярдым эте. Джумлелери къыскъа, олар эксериет келишикли цезуранен (сёзлерни бири-биринден айырып окъумагъа ярдым эткен везин – *Ш.Ю.*) болюнелер, бундан себеп Ипчининъ шиири, руслар айтмасы киби, «чеканный», гъает тесирли, тешвикъат ичюн исе тамам уйгъун олып чыкъа» (3).

Амма, даа бираз вакъыт кечер, шаирлернинъ козьлери ачылыр: инкъиляп бир шейни ишандыргъан олса, яшайыштаки асыл вазиет тамамиле башкъа шекиллерни къабул этип башлай. Ишбу аллар иджадий муневверлернинъ базы азаларыны эвельки гъаелеринден сувунмаларына алып келе. Къанаатленмеюв дуйгъусынынъ артмасына саньаткъа сынфий куреш козьлеринен бакъкъан вульгар социалогизм шартлары да тесир эткендир. Исдидатларнынъ козюни къоркъузув, идеологик баскъы япув вакъытлары кельмекте эди ки, бу аллар иджаткярларнынъ майышмасына алып келе. Яваш-яваш иджадий инсанлар партия шиарларыны кутьлелернинъ мийине синъдириджи алетлерге чеврилебашлайлар. 1928 сенеси патлагъан «Вели Ибраимовнынъ иши» (Къырым Меркезий Иджракомынынъ реиси), инкъиляптан сонъ юзь берген ильк сиясий «джинаий» иш оларакъ, къырымтатар эдебияты ве илимининъ илерилемесине сонъ дередже менфий тесир эте.

1937-39 сенелери иджадий муневверлерни бутюнлей ёкъ этюв арекети кениш ёл ала. Бир чокъ языджы ве алимлер репрессиягъа огъратылалар. Онларджа истидатлы сёз усталарынынъ адлары эдебий эснастан алынып ташлана. Бу исе эдебиятымыз, саньатымыз ве медениетимизнинъ амансыз дереджеде чаналатылмасына алып келе. Ниает, 1944 сенесининъ сюргюнлиги къырымтатар халкъыны эр шейинден марум этти: халкъны сувнен беслеген далларны тамырындан кести; онынъ миллий медениети ве тилининъ ер юзюнден ёкъ олып кетюв хавфы аман-аман керчеклешмек арфесинде эди. Къырымта-

тар халкъынынъ бир чокъ весикъалары ве тарихий-медений ве эдебий ядикярлыкъларынынъ махв этильмеси инсанларны шашмалатыджы ве онынъ кечмиши, эмиети ве маиетини янълыш анълав ве анълатув киби алларгъа алып кельгендир.

Дженктен сонъраки йыллар да бизге чокъ кулюп бакъмады. Буны халкънынъ чеккен эзиети, медениетининъ тапталмасы, онынъ тилинде чокъ йыллар девамында аман-аман бир шей нешир этильмеюви косьтере. Бунынъ акъибетини але даа татмакътамыз. Хусусан эдебиятшынаслыгъымыз медениетшынаслыкъ ве эдебий-тенкъидий киби ишлернинъ азлыгъындан толайы акъсамакъта. Шундан себеп, къырымтатар эдебиятынынъ азмы-чокъмы толуджа тарихыны вуджуткъа кетирмек ичюн башта бир айры эдебий девир, къалем усталары ве оларнынъ эсерлерине багъышлангъан теткъикъий ишлер зарур. Сонъкилерининъ айры эдебий фактлар ве бедиий адиселерни, олар арасындаки багъларны, эдебиятнынъ илерилев къаиделерини анълав ве анықълавда ярдымы токъуныр эди.

Ана-бабаларнынъ къара куньлеринде къуршунгъа тизильген, адлары унутылмагъа укюм этильген, иджадынынъ бир деври XX асырнынъ 20-нджи йылларына догъру кельген шаирлеримизнинъ эдебий-бедиий мирасыны огренмек боюн-борджумыздыр, чюнки бу иш эдебий эснасны объектив теткъикъ этмеге ярдым этер, эдебиятымызнынъ тарихы акъкъындаки ильмий тасавурымызны зенгинлештирир.

Мевзу огренильмесининъ тарихы

1920-нджи сенелердеки къырымтатар эдебий процессининъ теткъикъатынен А.С.Айвазов, Б.Чобан-заде, А.Е.Крымский, А.Лятиф-заде, А.Гирайбай, Ш.Алядин, И.Керимов киби эдебиятшынаслар огърашкъандырлар. Олар инкъиляптан сонъ юзь берген эдебий адиселерни огренюв ве бу йылларда иджат эткен шаирлернинъ индивидуаль хусусиетлери ве услюплерини косьтермекни макъсат эдингендирлер. Къырымтатар эдебиятына багъышлангъан айры очерк ве макъалелерде 20-нджи сенелер шиирието устюндже бакъыла. Б.Чобан-заденинъ «Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. Тенкъид теджрибелери» адлы марузасыны алай-

ыкъ. Бу иш кендисининъ джиддийлигинен айырылып тургъанына бакъмадан, муэллифнинъ къайдынджа, о ялынъыз илеридеки миллий эдебият тарихчысына бираз ярдым этмекни козьде тута, къырымтатар эдебияты илерилемесининъ эписи шекиль ве девирлерини терен талиль этмекни дегиль.

Къырымтатар шииериетининъ 1922-27 сенелердеки процессини Б.Чобан-заде ичтимаий-сиясий ве икътисадий нокътаи-назарлардан талиль эте. Онынъ дикъкъатыны миллий эдебият инкишаф этмесининъ ички ве тышкъы себеплери, девирнинъ зыддиетли аллары чеке. Ондан да гъайры Б.Чобан-заде умумназарий меселелерни де тийип кече. Булар арасында агъыз яратыджылыгъынынъ язылы эдебияткъа тесири, бу девирдеки эдебий джерьянларнынъ мевджутлыгъы, миллий шаирлернинъ иджадында мевзуат ве услюбий инджеликлер, мундеридже ве бедиий шекильнинъ мутенасиплиги, эвфоника, къафие, эджа, шиирий система киби меселелер назардан кечириле.

Йигирминджи сенелер шииериетининъ бедиий хусусиетлерине тенкъидий козьнен бакъар экен, Б.Чобан-заде шаирлер иджадий озьгюнликлерининъ чизгилерини умумийлештирмеге ве шииериет инкишафынынъ Къырым ве дигер тюркий тилли джумхуриетлердеки вазиетини бир системагъа чекмеге ынтыла. Айны заманда эдебиятшынас бири-бирининъкине бенъзеген услюбий ве гъаевий-бедиий ёнелишлерни къайд эте. Амма бунынъле берабер Ш.Бекторе, А.Гирайбай, генч У.Ипчи киби шаирлернинъ иджадына этрафлыджа янашмай. Буларгъа да къыймет кесильгей эди, Б.Чобан-заденинъ ишбу марузасы толуджа олур эди, чюнки анъылгъан шаирлер (шу джумледен Б.Чобан-заденинъ озю де) 20-нджи сенелер къырымтатар шииериетининъ ойле бир векиллери эдилер ки, олар ичтимаий меселелернинъ ифадесине зияде же якъынлашып, кенди иджадында миллий озьгюнликни айрыджа косьтерип олгъан ве бунынъле «сонъ девирнинъ» яш неслине «темелли эсаслар» бергендирлер.

Эгер де «Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври» адлы очеркинде Б.Чобан-заде озюни кямиль бир эдебиятшынас-алим киби косьтеребильген олса, 1929 с. Бакуда нешир этильген «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» серлевалы рисалесинде муэллифни «танымазсынъыз».

Догърусыны сёйлейджек олсакъ, бу иш девлетнинъ тевсиелери алтында вуджуткъа кетирильген вульгар социологизм бакъышларына мейиль бергенлернинъ сиясий баскъысы нетиджесинде пейда олгъандыр. Ишбу очеркте Б.Чобан-заде «эдебий миллетчиликнинъ» инкишафыны учь девирге боле, ве биринджисини 1917 сенесине къадар, экинджисини Къурултай деври, учюнджисини исе советлер акимиети заманына аит эте ве оларгъа изаат бере. Бу рисаледе Б.Чобан-заде киби бир заманлары «джигитлигимен» танылгъан шаирнинъ, дерсинъ, тюсю биле къалмагъан. Ишбу макъаледе Б.Чобан-заде «эдебий миллетчилер» сырасына озюни де къоша ве багъышланмасыны арз эткен киби ола. Дей ки, «пессимизм», инкъиляба ябанджылыкъ» кериде къалды ве «бутюн бизе даа шубе иле бакъанлара дейирим: «миллетчи руху» ташыян ич бир бейит тапыла бильмез» (4). Энди о, А.Гирайбай ве Ш.Бекторе киби шаирлерден нефретленип, кесен-кес Октябрь ёлуна кечкенини ишандыра.

Б.Чобан-задени, иште, А.Лятиф-заде де текрарлай. Сонъкисининъ «Къырымтатар эдебиятына къыскъа бир назар» (5) серлевалы макъалеси де 1920-нджи сенелер деврине багъышлана. Лякин бу макъале ялынъыз таныштырыджы, устюн сыфаткъа малик, ве муэллифининъ Пролеткульт гъаелерининъ тесирине къапылгъаныны тасдикълай. Йигирминджи сенелер шаирлерининъ «бизимки» ве «ябанджыларгъа» такъсимленмеси муэллифлернинъ бу меселеге олгъан мунасебетлерининъ сынфий джаилликке таянаракъ япылгъаныны косьтере. Джумледен, А.Лятиф-заде «тар миллий ренкке» боялангъан А.Гирайбайны адий аят йырджысы деп таный ве оны аякъдашлар («попутчики» – А.Лятиф-заде) сырасына биле къошмакъ мумкюн олмагъаныны къайд эте. Фикримиздже, А.Лятиф-заденинъ бунынъ киби тюшюнджелери уймай, чюнки назик лирик Амди Гирайбай 1920-нджи сенелернинъ башында инкъилябий гъаелерге мейиль берип, тюрлю-тюрлю сиясий акъынтыларны бирлешмеге чагъыргъандыр («Хош кельдинъиз!», 1923 с.). Бираз сонъра А.Лятиф-заде А.Гирайбайны догъру ёлгъа кечкен шаир дее таныйджакъ... (Бу макъаледе бильдирильген фикирлер сонърадан А.Лятиф-заденинъ «Къырымтатар эдебиятынынъ сонъки деври акъкъында» (1928 с.) адлы очеркинде теренлештириледжегини де къайд этмек мумкюн).

«Магълумани* хасталыгъына тутулмыш» шаирлернинъ башына «шиирий уйдурмаларгъа кескин козьлю» (Д.Урсу) Асан Сабри Айвазов чертип тургъан. «Меюс** шаирлеримиз» (1928 с.) адлы макъалесинде о, генч шаирлерни адалетли тенкъитке огърата. Мында муэллиф «къафиели манасызлыкъны» яраткъан ве окъуйыджылар оларнынъ иджадына сувукъ бакъкъанларына шикяет эткен «шаирлерни» куле. Тенкъитчи генч муэллифлерни кибирлик хасталыгъындан къуртулмагъа чагъыра (6).

Башкъа бир макъалесинде (7) А.С.Айвазов 20-нджи сенелер шаирлерининъ эсерлериндеки нукъсанлыкъларгъа даир фикирлерини бильдире ве оларгъа огютлер бере.

Бу инсаннынъ макъалелери шунынъле къыйметли ки, оларда эдебиятшынаслыгъымызнынъ джиддий меселелери музакере этиле. Онынъ «Бизде шиир техникасы меселеси» серлевалы макъалеси аруз шиирий системасынынъ къырымтатар назмиетинде къулланылмасынынъ не дередже эльверишли ве мантыкълы олмасы ве «миллий везиннинъ» бу шииреттеки ери хусусындадыр. Айвазов-эдебиятшынас ичюн шиирий ольчюлернинъ ишлетильмеси меселеси олдукъча эмиетлидир ки, онынъ фикириндже, «эджнебий арузына, онларын айланчыкълы, бизим ичюн люзюмсиз (арткъач – *Ш.Ю.*) къаиделерине къатиен ихтияджы ёкътыр...» шиарыны илян этмелимиз!» (8). Чюнки «бир келименинъ тамыры иле шекильджисини дургъу иле ики парчая айрылмасы ичте догъру дегильдир» (9). Бойледже, А.С.Айвазов арузнынъ тюркий шиир ичюн ят олгъаныны къайд эте. О, пармакъ шиирий ольчюси лирик эсерлерге, аруз системасы исе ресмий эсерлерге зияедже келише, деген фикирлернен разы дегиль, чюнки, дие къайд эте эдебиятшынас, Мемет Эмин, Риза Тевфикъ, Чобан-заде башкъа-башкъа мевзулы ве фаркълы гъаевий-бедиий тюслю эсерлерини «эджа везнинде» (пармакъ ольчюсинде – *Ш.Ю.*) яхшы язгъанлар. Айвазов ичюн тургъун, асырларджа джулялангъан, таралгъан шиирий къаиделер даа сыджакъча келе, чюнки, онынъ фикирине коре, эр бир сатырдаки эджа сайысы айны олмалы, тек бу алда шиирий эсер битирильген бир бутюнлик киби танылабилир.

Эбет, бу фикир узеринде тартышмакъ мумкюн, чюнки 20-нджи

---

* Магълумани - кибирлик

** Меюс – джаны агъыргъан.

сенелернинъ шаирлери А.Лятиф-заде ве У.Ипчи йыртыкъ къытъа (строфа) ве синкопа (сёз ортасындаки сеслернинъ гъайып олмасы) везнининъ аджайип мисаллерини бергенлер ки, о ичте эсерлернинъ манасына менфий тесир этмеген. «Ленин ольди» (1924с.), «Къызыл аскер» (1928 с.) киби шиирлерде муэллифлер ведалашув гъамы, лирик къараманнынъ эеджаны, девлетте юзь бермекте олгъан инкъилябий денъишмелер киби алларны ифаде этебильгенлер.

Эдебиятымызнынъ талилине багъышлангъан ишлер арасында академик Агатангел Крымскийнинъ украин тилинде басылгъан «Къырымтатарларнынъ эдебияты» адлы очерки (1930 с.) озюнинъ теренлигинен айрылып тура. Бу мевзунынъ теткъикъатынен алим 40 йыл огърашкъан.

Джумледен эдебиятымыз тарихынынъ йигирминджи йылларыны талиль этер экен, о, Б.Чобан-заде, А.Лятиф-заде, У.Ипчи, З.Джавтобели, К.Джаманакълы киби шаирлернинъ иджадына зияде дикъкъат айыргъан. Алимнинъ тюшюнджесине истинаден, А.Лятиф-заде – шахсий дуйгъуларны йырлагъан «шаир-гедоник»*. Ипчи исе – кениш бакъышлы шаир, «къызыл бард». Ишбу очеркте эм уйкен несиль, эм сонъ девир (инкъиляптан сонъраки) языджылары акъкъында фикир юрсетиле. Чобан-заде, Лятиф-заде, Одабаш ве Ипчини «Къызыл Къырымнынъ та инкъиляптан эвель, чар режими девринде язып башлагъан», амма шимди «кесен-кес Октябрь ёлуна кечкен инкъилябий генчлер» сырасына къоша. Зан этсек, мезкюр меселеге бойле янашув А.Крымскийге 1920-нджи сенелер къырымтатар эдебиятынынъ талилине этрафлыджа янашмагъа ярдым этти ве, бойледже, о, бу девир миллий шиириети инкишафынынъ кениш тасвирини берди. Шунынъ иле бир сырада къайд этмели ки, йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысындаки къырымтатар шиирий санъатынынъ илерилемесини Мемет Нузет ве Абдулла Къадри-задесиз тасавур этмек мумкюн дегиль. А.Крымскийнинъ очеркинде тамам бу шахысларгъа дикъкъат этильмеген. Сонъкилери озьлерининъ дюньябакъышынджа «койлю шаирлердендир» ки, оларнынъ иджадында мытлакъа огютлер,

---

* Гедоник (гедонизм) – яшайышнынъ эсас макъсады кейф чатмакъ олгъаныны тасдикълагъан этик талимат. Къадимий Юнанистан фельсефеджилерининъ миляттан эвель IV асырдаки гъаеси.

аджвие (сатира), адджы истиза (сарказм), кой аяты саикъалары (мотивлери), миллий аэнк мевджуттыр.

Къырымтатар эдебий тенкъиди тарыхында Джемиль Сейдамет (1903-1977) Пролеткультнинъ гъарезли векиллеринден биридир. Меселя, «Эдебият саамызгъа бир назар» (10) серлевалы макъалесинде о, «джигитизм», «ачлыкъ деври буржуазия эдебияты» ве «койлю шаирлер» эдебий акъынтыларыны айыра. «Джигитизм деврининъ эсас шаири Чобан-заде» кенди иджадында «халкъчанлыкъ», «джигитизм», «шаркъчылыкънынъ» услюбий чизгилерини къуллангъан «символист» киби косьтериле. Б.Чобан-заденинъ «Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври» акъкъындаки очерки исе мында ильмий янашувдан аджиз бир «карикатура» тарзында къабул этиле (11). Къырымтатар эдебиятындаки тургъунлыкъны Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбайнынъ сиясий бакъышларында корьген бир сёзлю Джемиль Сейдамет мезкюр макъалесини шеэрнинъ койге кучьлю тесири алтында шаирлер рухиетинде (психологиясында) терен денъишмелер юзь береджегине ишанчынен тамамлай.

Невбеттеки менбада – А.Булдеевнинъ «Татар шаири Чобан-заде» (12) адлы макъалесинде – кучьлю къалем саибининъ шиирий иджадына битараф, объектив къыймет кесиле. Озь «джигит халкъынынъ» магърур йырджысы, озьгюн шаир Чобан-заде укюметте пекинмекте олгъан идеологиягъа зыт кельген мевамгъа мейиль берген – бу макъале муэллифининъ эсас хулясасыдыр. Ондан да гъайры А.Булдеев шаирнинъ эки эсерининъ терджимесини бере («Хайтарма» ве «К заре»).

Бизим ичюн менбашынаслыкъ джеэтинден къыйметке малик ишлер арасында Алим Фетислямовнынъ (1905-1966) «Эдебий тилимизнинъ шекилленювинде шаир ве языджыларымызнынъ ролю» (13) адлы макъалесини къайд этмек мумкюн. XX асырнынъ ильк черигинде иджат эткен айры шаирлернинъ лексик хусусиетлерини талиль этерек, о, «земане эдебий тилимизнинъ нормаларына хусусуан Умер Ипчи зияде якъын эди, атта онынъ эсерлеринде эдебий тилимиз бир сой тиль оларакъ шекилленди деп айтмакъ мумкюндир.Умер Ипчи, Б.Чобан-заде киби, орта ёлакъ шивесине таянаракъ, язып башлай. Лякин онынъ эсерлеринде, Чобан-заденинъ шиирлеринде козьге чарпкъан чёль элементлери корюнмей (14)

деген хулясагъа келе. А.Фетислямов эмин ки, къырымтарар тилининъ орта ёлакъ шивесине мейиль берип башлагъан йигирминджи сенелер шаирлери Б.Чобан-заде, М.Нузет ве У.Ипчи эдебий тильнинъ шекилленмесине буюк иссе къошкъанлар.

Афсус ки, А.Фетислямовнынъ хулясалары устюн ве бираз мантыкъсыздыр. Чюнки, биринджиден, XX асырнынъ йигирминджи йылларында эдебий тилимиз даа къалыплашмагъан эди ве, бундан себеп, эр бир шаир ве языджы иджатта эксериет озь шивесине базана эди. У. Ипчи ичюн бойлеси Багъчасарай шивеси эди, о да земаневий къырымтатар эдебиятынынъ эсасына ятты. Экинджиден, Б.Чобан-заде озь иджадында орта ёлакъ шивесине базанмагъан, чёль шивесинде язгъан. Эбет, онынъ шиирлеринде орта ёлакъ унсурларына расткелине, амма булар чокъ йыллар сонъра япылгъан «редактирлевдир», ве, ниает, учюнджиден, У.Ипчининъ чёль шивесинде язылгъан бир сыра шиирлери бар («Фукъаре Къарашай», «Чокъ эйи векильмен» ве иляхре).

Затен къырымтатар эдебиятшынаслыгъында Исмаил Керимовнынъ бедиий сёз устасы У.Ипчиге багъышлангъан эдебий-библиографик очерки кенди толулыгъынен айрылып тура. Мында (15) У.Ипчининъ несрий, драматик ве публистистик мирасы сырасында онынъ эки шиирий джыйынтыгъы – «Шаркъ къадынлары» (1926 с.) ве «Куреш ичюн» (1928 с.) китаплары – талиль этиле. Эдебиятшынаснынъ косьтергени киби, классик ве халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ поэтик аньанелерини девам этерек о, яни У.Ипчи, къытъа къурулышына янъыджасына янашмагъа ынтыла. Бу ерде о девир рус шиириетининъ тесири барлыгъы къайд этиле. Теткъикъатчы дикъкъатымызны девлетте юзь берген ичтимаий-сиясий ве инсанларнынъ анъындаки денъишмелерден толайы Умер Ипчининъ лирикасында мевджут мевзу ве гъас чешитлигине джельп эте.

XX асырнынъ 20-нджи сенелериндеки шииризтимизге аит ишлерни талиль эткенимизден сонъ, ашагъыдаки нетиджелерни къайд этмек мумкюндир:

1) Б.Чобан-заде, А.Крымский ве дигерлернинъ очерклеринде козьден кечирильген меселелер йигирминджи сенелер къырымтатар шиириети инкишафынынъ умумий тасавурыны корьмеге ярдым эте. Менбашынаслыкъ джеэтинден къыйметли бу ишлер-

де базы «сонъ девир» миллий сёз усталарынынъ метн ве поэтикасынынъ тенкъидий талилине киришильген. Лякин бир чокъ меселелерни эдебиятшынаслар ялынъыз тийип кечелер, бу исе анъылгъан мевзунынъ илериде де огренильмесине бир эсастыр;

2) къырымтатар эдебиятынынъ «сонъ деври» (1922-1927 сс.) талиль этилир экен, аслында теткъикъатчылар 1920-нджи сенелернинъ экинджи ярысындаки шииретни козьден кечирелер. Ве бу ерде олар шимдиликче шиирий истидаты кямиллешмеген Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы, Эшреф Шемьи-заде ве дигерлер киби генч несильнинъ эдебий хусусиетлерини такъдим этелер. Бойле янашув, табиий ки, толу оламаз, чюнки джумледен «джигитизм» ве «пролетар шаирлер» векиллери арасындаки варислик меселеси четте къала. Ондан да гъайры «койлю шаирлер» иджадынынъ хусусий тарафлары айдын косьтерильмеген. Айры макъалелерде ялынъыз умумий малюмат берильсе де, оларнынъ мезкюр тарихий девирнинъ эдебий концепциясы иле багъы кене де косьтерильмей къала (А.Лятиф-заде, А.Фетислямов, Дж. Сейдамет). Шунынъ ичюн бунынъ киби меселелер терен умумназарий джеэттен ишленмесине мухтадждыр;

3) девлет тарафындан махсус къоллап-къуветленильген вульгар социализм эдебиятшынаслыгъымызны олдукъча зор алгъа къалдыргъандыр. Бойле исе, эдебият ве санькаткъа марксизм талапларынджа янашмакъ, эдебиятны сынфий курешни акс эттириджи бир идеология киби къабул этмек адетке чеврильген эди. Бойледже, эдебиятшынаслыкъ чыкъымсыз бир вазиетке огъратыла: о бедиий фикирге эстетик ве ильмий джеэттен янашувдан адден узакълаша. Индивидуаль услюп, иджадий тавур, «манера», психологизм, фельсефийлик меселелери артыкъ дикъкъаттан тюшип къалмакъта эди. Буны Дж. Сейдамет, бираз сонъра Б.Чобан-заде ве башкъаларнынъ къабартылгъан ве ифтирагъа толу макъалелери тасдикълай.

МЕНБАЛАР

1. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. - Акъмесджит. – 1928. – С.11.

2. Шемьи-заде Э. Эс, татлы ель, талгъын-талгъын. – Омюр ве яратыджылыкъ: Ташкент. – 1974. – С.24 .

3. Крымский А.С. Литература крымских татар /Голос Крыма. – 1997. - №20.

4. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик. – Баку. – 1929. – С.31-32.

5. Лятиф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури //Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.197-200.

6. Айвазов А.С. «Меюс шаирлеримиз» // Окъув ишлери. – 1928. – №4-5. – С.20-28.

7. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы меселеси //Илери. – 1926. – №3. – С.47-50; №4. – С.44-47; №5. – С.22-24.

8. Айны макъале. – №3. – С.48.

9. Айны макъале. – №4. – С.45.

10. Сейдамет Дж. Эдебият саамызгъа бир назар //Большевик. – 1930. – №1. – С.55-59.

11. Айны менба. – 1930. – №1. – С.57.

12. Булдеев А. «Татарский поэт Чобан-заде» /Голос Крыма. – 1942. – №30.

13. Фетислямов А. Эдебий тилимизнинъ шекилленювинде шаир ве языджыларымызнынъ ролю // Йылдыз. – 1986. – №5. – С.126-129.

14. Айны менба. – С. 129.

15. Керимов И. Теренлик. – Ташкент. – 1988.

I. Шииретимиздеки иджадий араштырувлар
(1920-1923 сс.)

Къырымтатар эдебияты тарихында 1920-нджи сенелер шиирети айрыджа ер тута. Бу девирде шиирий Парнаскъа керчектен де кучьлю бедиий сёзлю бир сыра истидатлар котерилип, назмиетимизде услюбий ёнелишлер ве жанр чешитлиги бельгиленебашлады. Бугуньде-бугунь къаранлыкълар ичинден зиялар мисали олгъан А.С.Айвазов, А.Одабаш, Дж.Керменчикли, Ш.Бекторе, А.Гирайбай, Б.Чобан-заделернинъ адлары ве эсерлери озь миллетине къайтмакъта экен, олар миллий сёз саньатымызда акъикъатен де зенгин ве муреккеп гъаевий-бедиий къатламны такъдим эткенлерден олгъанларыны танымалымыз. Бойледже, ярым асырдан зияде унутылмагъа укюм этильген шейлерни огренюв нетиджесинде эдебиятшынаслыгъымыздаки муайен бир бошлукъны толдураджакъмыз. Та якъын вакъытларгъадже оларгъа къыйыш козьнен бакъылатургъан: булар реакцион, буржуа-миллетчи акъынтыгъа аит экенлер эмиш. Амма адалетсиз хырпалангъан ишбу шаирлеримизнинъ иджадына конкрет-тарихий нокътаи-назардан янашылса, бойле талиль олардан эр бирининъ козьден кечирилеяткъан девирдеки озьгюнлиги ве ерини анықъламагъа ярдым этер. Иште, эдебиятымыз тарихындаки зенгин къатламны гъайрыдан объектив огренмек о раметлилернинъ руху огюндеки боюн-борджумыздыр. Бу теткъикъат XX асырнынъ башындаки эдебий процессте юзь берген бедиий адиселер ве тарихий зыддистлернинъ огренильмесине ышыкъ тёкер. Бундан себеп миллет умумен къырымтатар эдебиятынынъ йигирминджи сенелерине ве джумледен о девирнинъ эдебий векиллерине аит бир чокъ хулясаларнынъ асылында насыл чыкъарылгъаныны анықълап, догърусы айтылмасыны беклей.

Мезкюр девир бедиий эдебиятынынъ хусусий тарафы – онда лириканынъ номайлыгъыдыр ки, мында озюне хас шекильде

къырымтатар классик шииристининъ, халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ аньанелери ве тюркий халкълар классик эдебиятынынъ аньанелери озь аксини тапкъандыр. Къырымтатар эдебияты (шу джумледен шиириети) рус эдебиятынен муайен бир алякъада булуна.

Йигирминджи сенелер назмиетине о къарышыкъ девирдеки медениетимизде бири-биринден сыфатча фаркъ эткен эки ёнелиш, яни «джигитизм» ве, табир джаиз исе, «пролетарлыкъ» мевамы алтында назар тикмек мумкюн.

Акъылымызда олгъаны киби, «джигитизм» анълямыны эдебиятшынаслыкъ даиресине Джемиль Сейдамет алып кирип, онъа, фикиримизидже, бираз анълашылмагъан мананы берген. Бедиий эдебияткъа нисбетен бу ыстылах (термин) озь халкъына садыкълыкъ, глобаль ичтимаий-сиясий вакъиалар ичерисинде миллий хусусиетлерни сакълаябильмек, демек эди. Бу ифаде иле Дж. Сейдамет халкъынынъ анъыны юксельтюв гъаесини козьде туткъан. «Джигитизмни» 20-нджи сенелер башындаки эдебиятымызгъа нисбетен бойле анъланмасы, биз беллесек, эльверишли эди. Башкъа тарафтан алгъанда, о йылларда да шииретимиз, эр анги башкъа халкъларнынъ эдебияты киби, этика, ахлякъ, яшайыш проблемалары ве, эльбетте, инсан аятынынъ эбедий меселелеринден къачынып оламайджакъ эди. Шунынъчюн «джигитизм» ифадеси озюнде насылдыр сиясий тюс гизлеген бир васта киби къабул этиле.

«Пролетар» сёзюнде де сиясий ренк бар (юкъарыда биз окказиональ, яни сийрекче расткельген «пролетарлыкъ» шеклини къулландыкъ, амма аляметини дегиль де, XX асыр идеологиясындаки чокъ муим адисени косьтермек ичюн). Бойле такъсимат вастасынен инсанларны сиясий сыныфларгъа больгенлер. О медений эснас иштиракчилерининъ гъаевий менфаатыны бельгилеген. «Пролетарлыкъ» ифадеси А.Е.Крымский, Б.Чобан-заде, А.Лятиф-заде ве башкъаларнынъ очерклеринде къулланылса да, о эписи бир джиддий ильмий изаатыны буламады.

Бойле экен, мезкюр девир къырымтатар шииретининъ талили ичюн биз башкъа, яни типологик ольчюни къулланмакъ фикирине кельдик. 1920-нджи сенелер миллий эдебиятымыз тарихында мурреккеп, къарышыкъ ве фаджиалы девирдир. Бу йылларда XX асыр эдебияты ве айны заманда миллий анънынъ осьмесинен

къавий багълы олгъан янъы эстетиканынъ темель ташыны къоядджакъ янъы эдебият яратылмакъта эди. Б. Чобан-заде, У. Ипчи, Ш. Бекторе, Дж. Керменчикли, А. Гирайбайнынъ иджатлары эдебиятымызнынъ илериде далланмасы ичюн бир ильхам менбасы олгъандыр. Бугуньде-бугунь элимизде олгъан материал 1917 с. инкъилябы арфесинде акъикъий миллий шииретимизге тараф джиддий адымлар атылгъаныны косьтере. Мисаль оларакъ, шиирий сёзнинъ кениш окъуйыджылар даиресине анълайышлы олмасы ичюн шаирлер базы денъишмелер кирсетелер. Олар арасында араб ве фарс язысынынъ элементлеринден вазгечюв, айны шу тиллерден алынгъан сёзлерни къырымтатар имля къаиделерине бойсундырув киби алларны къайд этмек мумкюн.

1917-нджи сененинъ февраль айындаки инкъиляп ве Къурултай кечирильмесинен багълы олгъан сиясий вакъиалар бедиий эдебиятымыз осьмесине кучьлю сильтем бергендир. «Янъы омюрге» тараф догърултылгъан бу ичтимаий-сиясий арекетте миллий муневверлернинъ эписи иштирак эткендирлер. Бу заманларда шаирлерге иджадий кучьни макъсат эдинильген гъаеге, ичтимаий-сиясий урриетке, миллий ве шахсий азатлыкъкъа сынъырсыз ишанч дуйгъусы берген.

Инкъиляптан сонъраки ильк йылларда А.Гирайбай шойле язгъан:

Эй, хорлангъан, орьселенген джарлылар!
Къул этильген Чонъгъар, Чатыртавлылар!
Уянынъыз! Эски дюнья салланды,
Нурсыз тургъан кунеш энди алланды.

(«Хош кельдинъиз», 1920 с.) (1)

«Аллангъан кунеш» деврининъ шиириети халкъкъа мураджаат этерек, фельсефий-бедиий ве тербиевий вазифелерни эда этмеге ынтыла эди. Бунъа иришмек ичюн кечит деврининъ хусусиетлерини ифаде этебиледжек бедиий васта ве усулларны янъартмалы эди. Эгер де Орта асырлар эдебиятында мана гизлилиги, яни смалыкъ (образлылыкъ), арабизм, фарсизмлер къулланылгъан исе, теткъикъатымызгъа огъратылмакъта олгъан девир башкъа ёлнен кеткендир: кене де айны шу Орта асырлар эдебиятында фаний ве бакъий дюньялар бирлештирилип, олар арасындаки меджа санки ёкъ олып

кеткен киби кельсе, 20-нджи сенелер къырымтатар шаирлери аслында бедиий эдебият деген шей оны яшаткъан объектив аятсыз инкишаф этип оламайджагъыны анълагъанлар.

1920-нджи сенелери кенди истидаты кучюни берген биринджилер арасында А.Гирайбай, Ш.Бекторе, У.Ипчи олгъанлар. Оларнынъ огюнде исе дюньяджа мешур алим ве романтик шаир Б.Чобан-заде адымлагъан.

«Къавал сеслери» адлы эльязма джыйынтыгъынынъ (2) ичиндеки эсерлер шуны косьтере ки, йигирминджи сенелери Б.Чобан-заде къырымтатар шиириетиндеки романтизм ёнелишининъ энъ джанлы ве даимий ифаде этиджиси олгъан. Романтик усулда муэллифнинъ субъективлиги устюн эксн, оны эм «шаирнинъ къылыкълары», эм де «айры шахыскъа адден зияде дикъкъат» (3) киби де къабул этмек мумкюн. Шунынъ ичюн Б.Чобан-заденинъ шииретинде озьгюн ве юксек бедиий севиеде инсангъа урриет керекли-ги, мустакъиль фикирнинъ къыйметлилиги, хулюс боюн-бордж, кучьлю дуйгъулар ве, эльбетте, пак севги саикъалары (мотивлери) янъгъырамакъта эди. Онынъ назмиетинде фаний ве бакъий дюньяларнынъ бирлештирильмеси, контрастларгъа мейиль, А.С.Айвазовнынъ сезлеринен айткъанда, «бири-бирине селям биле бермейджек» анълам ве адиселернинъ мутенасиплиги, кучьлю дуйгъуларнынъ арттырылмасы киби алларны чокъ айдын корьмек ве сезмек мумкюндир.

Меселя, «Келеджек» (4) шииринде муэллиф кенди рухий алыны олдукъча назик бир сюретте тасвир эте:

Эшитемен келеджекнинъ сеслерин,
Ёсма, назлы, беяз татар къызлары
Кулюшелер къалын дюльбент артындан,
Кулюшелер, тез джоюла излери...

О вакъытта джигитлерге айтынъыз!
Мезарымны долансынлар атларман.
О къызлырны мен бекледим, мен сюйдим,
Долансынлар, бекле бираз, турарман...

(1920 с., февраль)

Олюм ве инсан арекетини бири-бирине къаршы къоюв шиирдеки драматизм, кергинлик, тесирчанлыкъ чизгилерини арттыра.

Бизге инсан рухунынъ эмоциональ дуйгъулары ачыла. Мында эм севги; эм истеклер, эм олюмге «якъынлашув» бар. Келишикли, мергин фииллернинъ къулланылмасы бу шиирнинъ сатырларындаки динамизмни къуветлендире.

Аятнынъ къарама-къаршылыгъыны, кергинлигини юрегининъ энъ назик теллеринен дуйгъан Б.Чобан-заде бу теэссуратны ифаде этмек ичюн кенди услюбини тапкъан. Нетиджеде о, миллий эдебиятымызнынъ тёрюнден ер алмагъа наиль олды.

Метафораларнынъ къулланылувы – ишбу шаирни башкъалар сырасында айрыджа косьтерген хусусиет. Оларгъа сатырлар токъ. Эксерий алларда бу тасвирий васта эсернинъ манасы ве тесирини къаврап ала, сёз устасынынъ поэтик мизаджыны бильдире:

Такъдирни урыб бирев де тешалмай,
Такъдирнинъ уйгъан чёплюгин эшалмай...
Мен батырдым къалемим таб козюне,
Яздырдым азат ферман кене озюне...

(«Юз алтмыш йыл», 1922 с.) (5)

Бунынъ киби сатырлар бир хусусий шекильде озьара багълы метафоралар алкъаларыны ярата.

Мевзуат ве архитектоника джеэтинден Б.Чобан-заденинъ шиирий хусусиетлерини дигер тюркий халкъларнынъ векиллери олгъан – къазах шииретиндеки С.Сейфуллин ве М.Жумаев, азери – С.Рустам-заде, озьбек – Чолпаннынъ эсерлеринде корьмек мумкюндир.

1920-нджи сенеси, Будапештте экен, Чобан-заде озь куньделигине: «Биз «яшамакъ» сёзюнинъ манасына етмек, даа догърусы, онынъ анъымыздаки терен ифадесини анъламакъ истеймиз. Бираздан анълашыла ки, анълы махлюкъ ичюн яшамакъ – денъишмек экен. Денъишмек – кямиллешмек, кямиллешмек исе – олдукъча мукеммелликке ынтылув демектир» (французча талинден терджиме – *Ш.Ю.*) сатырларыны яза.

Шаир де тамам бунынъ киби ёлны туткъан. О, тарихий девирнинъ фаджиалы перишанлыкъларыны ичинден чеке-чеке «кямиллешкен», озюнинъ рухий азапларыны тата-тата «кямиллешкен», лирик къараманынынъ ички дюньясыны тасвирлей-тасвирлей «кямиллешкен». Шунынъчюн Б.Чобан-заденинъ миллий лирикамыз-

да психологизмнинъ къавийлешмеси ичюн чокъ хызмет этмеси тесадуфий ал дегиль эди.

Мезкюр шаирнинъ иджадий махсулынынъ даа бир инджелиги – онда ичтимаий мевзуларнынъ, ишчилер къадеринен меракъланувнынъ аман-аман ёкълугъыдыр. Яшайыштан козю къайткъан шаирнинъ хаяллар, мевхумлар дюньясына кечмек истегени – назмиетининъ эсас кейфиетидир. Ойле исе, бу девирде яратылгъан эсерлерининъ серлеваларыны анъып кечмек кяфидир. Мына олар: «Къайтарма» (1920 с.), «Яхшы олюм» (1920 с.), «Бир сарай къураджакъман» (1920 с.), «Бильмейим» (1919 с.), «Къарт Дунай, къарт Дунай» (1919 с.) ве ил. Оларда романтик, сентименталь севги, лирик къараманнынъ алидженаплыгъы йырлана. Шаир эбедий мевзулар узеринде фикир юрсете, миллий азатлыкъ акъкъында яза, амма бу ерде биле ичтимаий кейфке берильмейип, оларны субъектив иссиетинден кечире.

Къырымда эп къайнашмакъта олгъан фаджиалы инкъилябий адиселер юз бермекте, Б.Чобан-заде исе хаялларгъа берильген. О, романтик дуйгъуларгъа, фельсефий-медитатив мизаджгъа къапылгъан:

Мен бильмей тувдым, билиб олемен,
Тувгъанда джыладым, ольгенде кулемен
Эр акъшам-саба будыр тилегим:
«Танърым, бер магъа бир яхшы олюм!»
Дженазем башында джыйылсын коюм,
Эгильсин душманнынъ эгильмез башы,
Эгильсин душманнынъ эгильмез башы!

(«Яхшы олюм», 1920 с.) (6)

Ким бильсин, шаирнинъ рухий дюньясы романтик котеринкликке берильгениндenми, я да серт аятнен узлашамагъанынданмы, лякин о, хош дуйгъулы ве айны заманда азаплар чекиджи юрегини авучлап, оны аяткъа терс кельген аллардан сакълай. Онынъ эсерлери гъам, кедер, умютсизлик дуйгъуларына толу. «Олар, бу, чокъ назик табиатлы ве чокъ алидженап юрекли инсанлар, яшайышнынъ перишанлыгъындан шашмалагъанлар, бир темиз коше къыдыра-къыдыра шашмалагъанлар, эксериет озьлерине къаршы кеткенлер ве, бир шей тапалмайып, мемнюниетсизлик нетидже-

синде эляк олгъанлар, къаба ве бозукъ ахлякълы аятнынъ сесселеминден безип, юреклери ашаланып эляк олгъанлар» (7).

А.С.Айвазовнынъ догъру къайд эткени киби, инкъиляп йылларында «Чобан-заденинъ этрафында енъи шаирлер догъуёр. Бунларын эписи шиирлеринде Чобан-задейе такълид идиёрлар» (8). Керчектен де бу шаирнинъ 1920-нджи сенелернинъ башында яраткъан эсерлерини чокъ адамлар бегенгенлер. Базыларнынъ бастыргъан шиирлеринде Б.Чобан-задеге такълит этмелери ачыкъайдын корюнмекте. Мисаль ичюн, сийрек язгъан Февзи Абдулхайда бойле сатырларгъа расткелемиз:

Ташларгъа, тавларгъа джумругъын урар,
Коклерге сарайлар, аремлер къурар!
Менликли джашларын къулагъын бурар,
Олюмге силясыз, сёзлермен турар!
Булутлар, булутлар, сертийген булутлар.

Джырлары муляйым, сазлары тельсиз,
Дерьягъа, эрекке авушмаз ельсиз!
Джувурса, чал джуйрук атларын озар,
Дёрт кере къамчысын белине созар.

(«Булутлар», 1927с.) (9)

Б.Чобан-заденинъ шиiристтеки къазанчларыны таныгъан Ф.Абдулхай, табиий ки, онынъ шиирий озьгюнлигини текрарлай, амма догърудан-догъру дегиль де, къыя шекильде.

Мына даа бир мисаль – А.Гирайбайнынъ 1920 с. язылгъан шиири:

Чал, эй, сазым, сызла гонълюм, къыздай къальбим чынъласын,
Джырлаб тувдым, джырлаб осьтим, джырлагъанда олейим.
Сувдай тыныкъ джырларымны эшим-достум тынъласын,
Миллетиме миллий борджны джырлагъанда олейим.

(«Яш татарларгъа») (10)

Айны мында да «оджагъа» такълит этильмеси козьге чарпа: шаир, дерсинъ, истер-истемез плагиаткъа бериле – айры сатырлары Б.Чобан-заденинъ эсерлерини анъдыра. Амма айны заманда оларнынъ эр бирининъ – «оджанынъ» да, «талебенинъ» де – кенди шиирий сымасы бар эди, эр бири озь ёлунен адымламакъта эди: бирисинде роман-

тик бакъыш кучьлю эди, дигерисинде – реалистик. А.Гирайбайнынъ шииретиндеки фельсефийлик Б.Чобан-заде назмиетининъ тесири алтында шекилленгендир. Бу ерде къайд этмели ки, сонъкисининъ йигирминджи сенелер башындаки шиирлери къырымтатар эдебиятынынъ бельки энъ къыйметли, энъ кучьлю шахэсерлерини тешкиль этедирлер. Мында синъдирильген фельсефий теренлик оларны эбедий эсерлер сырасына къоша. Самимий къайгъы ве элем бар оларда («Тынч татар чёлюнде», «Озь озюме», «Джаныкъ къавал», «Чёюн джол ишчилери» ве диг.). Маджаристанда язылгъан бу шиирлер тувгъан юрткъа асретлик дуйгъуларынен ашлангъандыр.

Бу белягъатчыгъа (гъаелерини механик сюретте текрарласалар да) Зиядин Джавтобели («Геджелер»), Керим Джаманакълы («Дунай») киби яш шаирлер де бакъып огренгенлер. Олар акъкъында Б.Чобан-заде бойле язгъан: «…Бизим «Булутлар, булутлар!» аэнги узерине къурулмыш олан бу шиирин («Геджелер» – *Ш.Ю.*) де сонъ ики мысраындаки къабалыкъ ве бильхасса сонъ мысраындаки адийлик бутюн къытъанынъ (строфанынъ) эмиетини гъайыб идиёр: бу ики сатыр денъиштирильсе гузель бир къытъа мейдана кетирмек мумкюндир…» (11). «Шаирлеримиз гёрмедиклери, бильмедиклери шейлерден ич заметсиз» язгъанларына шаша эдебиятшынас. Ве, девамы оларакъ, дей ки, «сен Дунайынъ таштыгъыны гёрдинъми деселер, сорунъ фелянчая, дие джевап вермек догъру дегиль. Шаир эр тешбихи, эр сёзюни яхшы ольчемек керек. Гетирдигимиз мисаллерде «Дунайдан таша» аятий бир левха, джанлы бир тасавур дегиль, бельки де догърудан-догъруя китабдан алынма джансыз, мундериджесиз бир тешбих. Къоджа (буюк, йири – *Ш.Ю.*) бир шиири бойле ики джансыз, аяттан узакъ тешбих ольдюре билир. Джансыз яш шаирлеримизин огюнде, меним фикиримдже, Якъуб Шакир-Али аркъадаш гидиёр. Онунъ анги шиирини окъумасанъ, бенде мизахий (сатирик – *Ш.Ю.*) шиир, яхуд бирисине мыскъыл ичюн япылмыш назире, такълид тесирини быракъыёр…» (12). Тенкъитчи эмин ки, назмиет, образ, дуйгъу – рух, анъ киби ички арекет анъламлары. Шаир буны дуймагъандже, анъламагъандже, акъикъий эсер яратамаз.

1920-нджи сенелернинъ шаирлери А.Гирайбай ве Ш.Бекторе тамам Чобан-заде язгъан шаирликнинъ асыл вазифесини анъламагъанлардан олгъанлар.

Ш.Бекторенинъ (1888-1961) лирикасында романтик ве реалистик дуйгъулар бири-биринен хачланып кете. Эр бир эсеринде о, насылдыр хусусий, котеринки алны ифаделемеге ынтыла. «Къызыл байракъ» шииринде халкъ ичюн азатлыкъ дуйгъусынынъ не дередже эмиетли олгъаныны косьтере:

Къызыл байракъ, къызыл байракъ, далгъалан!
Шаркъта, Гъарбда акъ кунеши догъаджакъ!
Санъа иман иден къувет арттыкъче
Далгъаларынъ залымлары богъаджакъ...

(1923 с.) (13)

Мане шеклинде язылгъан бу шиирдеки сеслер озюндже бир табиийлик ве тантаналыкъ иссиетини быракъалар. «Къызыл байракъ» сёзлеринден эвель кельген сеслер сакинлеше, амма къытъанынъ илеридеки сатырларында эмоциональ дуйгъу кескинлеше. Бу ал мана меркезининъ эсернинъ сонъуна таба сюрюльмесине ярдым эте:

Къызыл байракъ, къызыл байракъ, далгъалан!
Денъиз джошсун – ал къан киби копюрсин!
Мазлум акъкъы кечер къара эллере,
Ич дурмасын, асырлардже тюкюрсин.

Бойле эсерлерге нидалы сеснен ашлангъан тантаналылыкъ хастыр. Адий фиилли къафиелер («копюрсин», «тюкюрсин») эсернинъ устюне къолай-къолай ята.

Халкъ урриети мевзусы «Тюрк яврусына» шииринде янъгъырай. «Акъсызлыкъкъа терен мезар къазылсын!», «Къан агълаян бир япракътыр тарихтан» мисаллериндеки метафоралар шаирнинъ усталыгъыны, инсаннынъ энъ назик дуйгъуларыны не дередже ифаде этебильгенини косьтере. Б.Чобан-заде онынъ – Ш.Бекторенинъ – шиирлерине мусбет къыймет кесерек, о халкъ тилинде догъру язгъаныны къайд эте.

Шевкъий Бекторенинъ назмиетинде – аслында иджатнен бу шаир объектив себеплерден толайы (сиясий баскъылар, эппейи девам эткен апсханелер) чокъ огърашамагъан – эм дуйгъулар ифадесининъ самимийлиги, эм текрарланмаз мергинлик бар. Бунъа ашагъыдаки сатырлар мисальдир:

Татарлыгъым, тувгъан джерим,
Балалыкътан сюемен.
Олар ичюн коп вакъытлар
Джылай джана куемен...

Татар болсанъ тилинъ къайда?
Озь къорантанъ, илинъ къайда?
Остюриб де къокълаялмай
Къопарылгъан гулюнъ къайда?

(«Татарлыгъым», 1922 с.)

Ш.Бекторе табиат левхалары ве фельсефий лириканынъ аджайип мисаллерини яраткъандыр («Акъкъым ичюн», «Къырым джагъалары», «Айт, Чатыртав»). Эгер де У.Ипчи, А.Лятиф-заде, З.Джавтобели озь шииринетинде аньаневий мевзуаттан четлешип, эсерлерини янъы – ватандашлыкъ ве умуминсан мундериджененен безетмеге тырышсалар, Ш.Бекторенинъ иджадында миллий назмиетимиз ичюн гъает керекли янъылыкъны – шиирнинъ тасвирий васталарынынъ зенгинлештирильмесини козетемиз.

Бир заманлары Дидро «саньат – адий шейлерде февкульаделикни, февкульаделикте де адий шейлерни булабильмектир» деген фикирни бильдирген (14). Бойле къаидеге, бесе-белли, Ш.Бекторе де базангъан: кенди эсерлерини этраф ве инсан хусусиетлерининъ къыясланмасы узеринде къургъан. О, белли шейлерни бир хусусий аллар киби косьтермеге ынтыла. «Айт, Чатыртав» шиирини окъусакъ, бунынъ шааты олурмыз:

Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертлениб юрдинъ?
Къай булутлар къарартыб юрегинъ якъты?
Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?

Чатырдагъгъа инсан табиатынынъ насылдыр хусусиетлери менсюп олмагъаны белли, амма сезгир юрекке о озюнинъ «кедери», «дертлери» ве «яныгъы» акъкъында икяе этип бермеси мумкюн. Чатырдагъ «эр кеснинъ джаны бар олгъаныны» анълай. Онынъ симасы джанлы бир образгъа чевриле: бойле этип анджакъ джанлы махлюкъ акъкъында язмакъ мумкюн. Муэллиф окъуйыджынынъ рухиетине тесир этюв макъсадына ирише, чюнки мын-

да этрафтаки табиатнынъ адиселери ве шейлери шаирнинъ рухий алына таби этилелер:

Битсин дердинъ, тюкенсин, бир нефес ал,
Меним дертли халкъымнынъ багърында къал!

Ш.Бскторенинъ гъаевий-бедиий фикирининъ ачылмасында шиирлерининъ серлевалары буюк эмиетке малик. Оларда эсерлернинъ манасы сакълы. Бойле этип, шиирлерининъ серлевалары ве метнлери арасындаки мана багъыны корьмек мумкюн («Далгъалара», «Къырым джагъалары», «Къызыл байракъ»). Меселя, «Къызыл байракъ» шииринде эсернинъ серлевасындаки сёзлер эр бир къытъанынъ башында ерлештирильген, сонъ кельген сатырлар исе о сёзлернинъ манасына этрафлы изаат берелер. Иште, эсер ойле къурулгъан ки, онынъ серлевасы эсернинъ эписи мана ве дуйгъу йиплерини озюне багълагъан бир меркезге чевриле. Затен, Ш.Бекторе шиирлерининъ адлары муэллифининъ омюр ёлу акъкъында къыскъа малюмат бергенини къайд этмек де арткъач олмаз («Акъкъым ичюн», «Къырым ичюн», «Тюрк яврусына», «Демирджининъ очы», «Гъариплик» ве ил.).

1920-нджи сенелернинъ башында даа бир шаирнинъ – миллетининъ умютлерини акс этебильген А.Гирайбайнынъ (1901-1930) сеси кучьлю янъгъырагъан. Ватанына, миллетине сынъырсыз севги дуйгъулары – Ш.Бекторе ве А.Гирайбайнынъ шииристлерини бири-бирине якъынлаштыргъан весилелердир. Оларнынъ эсерлеринде мераметликке чагъырувларнен берабер факъырлыкъ ве истибдаткъа къаршы исьян мевзусы айрыджа янъгъырагъан. Кендилерининъ гъаевий-бедиий ёнелишлери ве иджатларынынъ умумий дереджелери джеэтинден олар керчектен де халкъ шаирлери олгъанлар.

А.Гирайбайнынъ энъ буюк арзусы – яралангъан ватанынынъ дертлерини бизге еткизмек олгъаныны эсерлерининъ мевзулары ве оларны ифаде этмек ичюн къулланылгъан бедиий шекиль косьтере. Эджа везнинде яратылыр экен, онынъ шиирлери девир рухунен толусынен сесленмекте ве иджадынынъ халкъкъа якъынлыгъына делиль олмакъта эди. Иште, бунынъ киби хусусиетлер А.Гирайбайны халкъымызнынъ буюк миллий гъуруры деп танымагъа акъ бере.

Къырымтатар шаирлери, – деп язгъан А.Лятиф-заде, – 1917с. инкъилябыны кениш ичтимаий-сиясий девирим дегиль де, мазлум (эзиетленген – *Ш.Ю.*) халкъларнынъ миллий азатлыкъ огърундаки куреши киби къабул эткенлер (15). Затен А.Гирайбай иджадынынъ энъ махсулдар деври 1920-1921сенелерге, яни ярымадада кергин адиселер юзь бермекте олгъан йылларгъа догъру келе. Ойле йыллар эди ки, арбий-сиясий кучьлернинъ кельмелери-кетмелери нетиджесинде адден чокъ инсан эляк олмакъта эди. Ильк ятыджылыгъыны шиир язувдан башлагъан генч Джемиль Сейдамет о йыллар вакъиаларыны бойле тасвирлей:

Мамур иллер узеринде
Зеэр еллер эсиёр
Бутюн инсан, денъиз-неэр,
Кой-шеэр къан къусыёр.

Пис эллери залымларын
Шенъ ёллары кесиёр,
Джеллят къолу дарагъачта
Мазлум къулу асыёр.

Агъызындан къан къусаркен,
Богъазындан басыёр.
Эр бир ерде къанлы мезар
Сия перде, фигъан-зар.

(«Шаркъ», 1922с.) (16)

Эр тюрлю кечит деври (хусусан инкъиляп) тарихий процесснинъ зор, муреккеп ве къарышыкъ бир парчасы олгъаны шубесиздир. Арбий коммунизм сиясети, янъы икътисадий сиясет (НЭП), инкъиляпкъа фаркълы янашувлар – булар о йылларда алып барылгъан ичтимаий-икътисадий ве сиясий адиселернинъ умумий корюнишидир. Бу процесслер сёз усталарынынъ аятий мевамына кучлю тесир эткендир. Лякин Амди Гирайбай шииринынъ услюбий ве гъаевий ёнелишини шаирнинъ озь ватанына севгиси, миллий аньанелер ве характерлернинъ хусусиетлерине урьмет киби дуйгъулар бельгилегендир. О, мевзуат ве бедиийлик нокътаи-назарындан гъает къыйметли ве меракълы эсерлер яраткъандыр. Онынъ ширий тили темиз, аэнкли, лезетлидир;

везни ве сатырларындаки эджаларынынъ мутенасиплиги эр даим мундериджесинен сеслене. Халкъ тилининъ къулланылмасы А.Гирайбай шииринининъ темелини тешкиль эте, онынъ шиирий усулынынъ озьгюн ве текрарланмаз тарафларыны теминлей. Лакъырды услюбинде язылгъан эсерлери миллий колоритни индже тасвирлейлер. Бойле эсерлернинъ нумюнеси оларакъ «Ёлджулар» (17) поэмасыны косьтермек мумкюн:

Ана джеттик, мына джеттик, алдымызда чегерчик,
Сонъу амма...ах, къатийик, айланмай да тегерчик.
Эй, акъайлар, дерьядайын толкъунлана артымыз,
Токътанъыз, бир айтышайыкъ, не дейсинъ, эй, къартымыз?

Дий де атнынъ башын джетиб, бир талдагъа буралар,
Шу ерчикте кичкенекий бир джемиет къуралар.
Къарар бермий къоркъуб, урькюб, къалтырашыб тургъанда,
Къатларында тереклерни йылдырымлар ургъанда,

Къарасалар, не корьсинлер – чобан минген атына,
От патлатыб джетиб тура джигитлернинъ къатына...
Урьмет этиб джаш ёлджулар къарт чобанны къоралай,
О оларгъа джол косьтериб, койге табан торалай.

(1920 с.)

А.Гирайбай киби шаирлер илериде миллий шуурнынъ джанланмасына хызмет этебиледжек бутюн бир эдебий джерьянны вуджуткъа кетирмек ичюн земин яраткъанлардан эдилер. Амма, кенди назмиетинде «халкъ тили элементлерини» (А.Лятиф-заде) сакъламакънен бир сырада, мезкюр шаир ерли шивелер вакътынджа яшайджакълары фикирине мейиль бермекте эди. 1926с., Истанбул университети филология факультетининъ студенти оларакъ, о, «Тюрк-могъол императорлугъунун мустакиль бир улькеси олан Алтын Орду девлетинин тарихчеси ве бу девлетин бир улькеси олан Кырым» серлевасы алтындаки диссертациясыны битирмек узеринде экен, мында джумледен тюркий тиллер анджакъ умумтюркий шивеге ынтылгъанлары такъдирде озь инкишафыны тападжакълар, киби фикирни ортагъа сюре. Теткъикъатчынынъ занынджа, эр бир тюркий шиве (айры алынгъан эр бир тюркий тиль козьде тутула – *Ш.Ю.*) озь башына кучьлю

тиль оламаз. А.Гирайбай эмин ки, умумтюркий тильнинъ нумюнеси оларакъ Истамбул лехджеси (шивеси) хызмет этеджек (18).

Айны назариени А.Гирайбай озь шииериетинде де яшата. Тюркчилик гъаесининъ атасы олгъан Зия Гёк Алпнынъ (о, туранджылыкънынъ, яни бир заманлардаки Туран девлетининъ гъайрыдан тикленильмесини къайгъыргъан) миллий гъаесине къол тутаракъ, тюркий халкълар бирлиги концепциясыны илян этерек, онъа фельсефий делиллер бермеге ынтыла. Ве бойле яза:

Бирлешейик Туранны тирильтмеге,
Бутюн Ислям алемин бир этмеге,
Душманлардан, къуршундан, окътан къоркъмай...
(«Бирлик», 1920 с.) (19)

А.Лятиф-заде язгъанына коре, илери кеткен пролетериаткъа малик дегиль экен, Къырым сонъки куньлерге къадар койлерде зираатчылы-помещикли ве шеэрлерде яры эль санайылы ве яры да тиджарий олып къалмакъта эди. Бундан себеп, чар зулумы ве беязгвардияджылыкъ татар генчлерининъ юрегинде ялынъыз эписи шаркъий халкъларгъа хас олгъан инкъиляпчы-миллетчи дуйгъуларыны уянтмасы мумкюн эди. Иште, пролетар руху къырымтатар эдебиятында анджакъ социалистик къуруджылыкъ башлангъан сонъ пекинмеси мумкюн оладжагъыны бунынъле анълатмакъ мумкюн, – деп яза о (20). Бунынъ саесинде не ичюн 1920-нджи сенеси А.Гирайбайнынъ иджадында тасиль, миллий азатлыкъ, ахлякъ мевзулары эсас мевзулардан олгъаны анълашыла. О, инсанларнынъ шуурына кенди шиирлери вастасынен тесир этмеге тырыша ве кучю ве боюн-борджуны тамам бойле арекетлерде коре. Шаир онъа раатлыкъ бермеген рухий азапларны ифаде этмели, юрек агърыларыны тёкмели:

Апансыздан бир гедже кунь туваджакъ,
Къалемиммен душманны мен къуваджакъ,
Шиирлерим алтынман язаджакъман,
Шиир языб, кучь кетиб, азаджакъман.

(«Шииринъни ничюн бастырмайсынъ, деген достума», 1920 с.) (21)

Биз беллесек, тамам бойле шиирлери А.Гирайбайны мешур ватандашымыз киби ис этмеге ярдым эте. Кенди иджадынен о миллий шиирстимизнинъ гъаевий мундериджеси ве шеклини денъиштирди. Гирайбай окъуйыджыны койге якъынлаштырды, мындаки яшайышкъа ве халкънынъ сефалетине (факъырлыгъына), мемурларнынъ истибдатына (къылынувларына), зенгинлернинъ кибирлигине козь тикмеге меджбур этти («Тинтюв», «Оксюзлер», «Анъма шу кунълери» ве ил.). Чокътан ишленген сюжетлерге де онынъ иджадында янъыджа янашылгъандыр. Мисаль ичюн, Къырымнынъ запт этилюви мевзусы онда дегиль ахлякъий-этик джеэттен, бельки ичтимаий тарафтан даа кучьлюдже янъгъырамакъта эди. О, кой сакинлери насыл эзиетлер чеккенини тасвирлей. Бунынъ мисали оларакъ «Иджрет» поэмасы гъает уйгъун ки, о эсасен диалоглар ве муэллифнинъ четлешювлери эсасында къурулгъан. Мезкюр эсерде шаирнинъ реалистик усулгъа мейиль бермеси айдын корюне. Келинъиз, 1923 с. язылгъан бу эсердеки диалог парчасындан бир мисальни окъуп бакъайыкъ:

«...Барсме сиз, джаным, киняз, шу ишни де этсенъиз,
Шунынъ ичюн приставгъа джолда тийиб кетсенъиз.
Арув болыр эди бизге, джаным»,деди Алибай.
Джемаат да: «Джаным, киняз, чалт къаралыр, эбет, шай…»
«Бек карашо, бек карашо, джапталарны беринъиз,
Косьтерейим «приставгъа», къаер сизинъ еринъиз.
Бир афтадан янъы купчий кетирир о сизлерге».
- Алла разы болсын, киняз, буюк эйилик бизлерге.
Гъалаваман халкътан киняз джапталарны алдырды,
Бекбав акъай «Мен тузакъкъа тюшмиймен» –
деб къалдырды...

(22)

Диалог элементлерини кирсетерек, «Чыкъ къорамдан, ишинъ ёкъ!» киби ифаделерни къулланаракъ, муэллиф адийлик иссиетини арттыра. Авам хакънынъ тили мында озьгюндир, олар рус сёзлерини майыштырып лаф этелер («земземер», «моя изнайт», «карашо»). Диалогларнынъ ве адий тильдеки ифаделернинъ кирсетильмеси А.Гирайбайнынъ новаторлыгъыны косьтере. Бу новаторлыкъны исе яшайышнынъ озю бельгилей эди, ангисини ки А.Гирайбай

дикъкъатнен козете эди. Шииriет ве яшайышнынъ бири-биринен сесленмеси табиий сюретте шиирий нутукънынъ лексик теркибине, сюжетине, везин къурулышына тесир эте эди. Эписи бир онынъ эсерлерининъ лисаниети даа бир эмиетли хусусиетининъ къайд этильмесини ляйыкъ эте – ябанджы тилли сёзлернинъ чокъ аз къулланылувыны. Ишбу факт шаирнинъ анълы оларакъ ана тилининъ темизлигини къорулмасына бир делильдир.

Шимди Амет Озенбашлынынъ (1893-1958) А.Гирайбайнынъ «Татар къызынынъ къара бахты ве я анайымнынъ козьяшлары» шиири мунасебети иле язылгъан макъалесини анъып кечмелидир. 1927 сенеси «Яш къуввет» газетасында басылгъан бу макъаледе мезкюр муэллиф А.Гирайбайны «эдебиятымызнынъ йылдызсыз уфугъында» яныр башлагъан парлакъ бир йылдызгъа бенъзете. А.Озенбашлынынъ фикириндже, бу шиир В.А.Жуковскийнинъ «Крещение» адлы балладасыны анъдыра. Эгер де сонъкиси «байрамдаки рус адетлерини» тасвирлеп олгъан исе, А.Гирайбай «бу шииринде татар аиле аятыны ве турмушыны тасвир эте». А.Озенбашлы шиирден алгъан зевкъыны гизлемей, ве шуны яза: «Шиирни окъуркен, шаир иле берабер айны алларны яшайсынъыз ве сизге ойле келе ки, санки шиирни шаирле берaберликте яза ве я тюшюнесинъиз. Ёкъса, шиирни ойле къолай окъулгъаны киби тизмек олдукъча кучь ве бир чокъларынынъ икътидары харджиндеки бир иштир.

Шиирге бу хусусиетни берген, бир тарафтан, мевзунынъ реаль ве аятий олмасы, дигер тарафтан, русларнынъ «картинность» дегенлери тири тасвирджилик меарети ве, ниает, лисан ве къафиенинъ ойнакъ ве джанлылыгъы саесиндедир. Эр кесте айры-айры левхалар джанландыра» (23). Амет Озенбашлы шиирнинъ къыскъалыгъына эмиет бере ве макъалесини: «Амди къырымтатар лехджеси денъизинде маир, чевик ве дюльбер ялдагъан бир генч истидат!» (24) хулясасынен битире.

Корьгенимиз киби, А.Гирайбайнынъ базы эсерлери кечмиштеки вакъиаларгъа багъышлана. «Тинтюв» (1920 с.), «Кечти энди» (1922 с.), «Иджрет» (1923 с.), «Джемаат таягъы» (1923 с.) киби эсерлерде XVIII асырнынъ сонъларында ярымадада олып кечкен ичтимаий-сиясий вакъиалар акс олунгъан. Бу эсерлер хакънынъ керчек рухий ве джисманий алларыны, оларгъа сиясий ве ичтима-

ий-икътисадий бухранлар заманларында хас олгъан гъае ве арекетлерни ифаде этиджи тасвирге толу.

XX асырнынъ йигирминджи сенелериндеки шиитериетимиз узеринде фикир юрсетир экенмиз, шаирлеримизнинъ лирик-эпик эдебий тюрге аит мувафакъиетлери меселесине де токъунып кечмелимиз. Небар ки, XX асырнынъ башында къырымтатар эдебиятында бойле жанрдаки эсерлерни яратув аньанеси даа къавийлешмеген эди. Даа догърусы, бундан эвельки девирлерде яратылгъан поэмалар арасында баягъы вакъыт кечкени ичюн (Джанмухаммед – «Тогъайбей», XVIII асыр; А.Чергеев – «Эшит, мевта не сёйлюёр», 1909с.; А.Одабаш – «Алтын ярыкъ», 1911с.) муайен эдебий аньанелернинъ пекинмеси зор олды, бу аллар исе варисликнинъ зайыфлашмасына алып кельгендир.

Белли ки, лирик-эпик эсерлерде несрий ве шиирий жанрларнынъ хусусиетлери бири-биринен табиий сюретте орьтюлип кете. Несирге оларны адиселернинъ объектив тасвири ве персонажлар арекетлерининъ, оларнынъ табиаты илерилемесининъ анълатылувы, базыда муэллифнинъ лирик четлешювлери кирсетильмесинен болюнген кениш сюжетнинъ мевджутлыгъы якъынлаштыра. Лирик четлешювлерде муэллифнинъ тасвирленмекте олгъан адиселерге мунасебети догърудан-догъру косьтерилир. «Лирик ве эпик хусусиетлернинъ бойле бирлешюви эсерге озьгюн тюс ашлай ве биз характерлер тасвириндеки композицион тешкильнинъ хусусий чешитинен иш туткъанымызны косьтере» (25). Бойле шей, эльбетте, муайен бир янашув ве усталыкъны, персонажларнынъ къайгъыкъасеветлери ве айры арекетлери ерини туткъан накъильджининъ хусусий ролю эсапкъа алынмасыны талап эте.

1920-нджи сенелер шиириетинде лирик эсерлер чокъ яратылгъан исе де, лирик-эпик эсерлер кениш инкишаф корьмегендир. Бу йылларда А.Гирайбай лирик-эпик тюрге биринджилер сырасында мураджаат эткенлерден олгъан. Колемдже кучюк «Джемаат таягъы» поэмасы, иште, онынъ къалемининъ махсулыдыр. Онда, устюндже олса да, муэллиф сюжет илерилемеси саесинде къараманлар образыны ярата, табиат чизгилерини косьтере: мында биз бойдакъ Бекмамбетнен бераберликте биревнинъ тавугъыны къырсызлагъан Асаннен танышамыз. Чобанлар аман оларны барып туталар. Эсернинъ эсас мундериджеси койдешлернинъ джезалав

хусусындаки субетлеринен багълы. Шаирнинъ бу меджлиске мунасебети бираз истизалыдыр: джезалавгъа аит тюрлю муляазалар ахыр-сонъу Асангъа отуз къамчы урулмасы, Бекмамбетке исе бир къач шамар ашатылмасынен бите. Муэллиф эсерининъ сонъунда бойле шейлер байлар тарафындан авам халкънынъ козюни къоркъутмакъ ве бутюн къабаатны Асан ве Бекмамбет кибилерге ташламакъ ичюн кечирильгенини хуляса эте.

«Иджрет» поэмасына да шаир айны бойле янаша. Мында да реаль вакъиалар тасвири, къараманлар табиатынынъ чизгилери ве муэллифнинъ юзь береяткъан адиселерге мунасебети мевджут.

А. Лятиф-заде де эдебиятымызда лирик-эпик тюрнинъ илерилемесине муайен иссе къошкъандыр. Бунъа «Хайырсыз тюш» (1923с.) адлы эсери делиль олмасы мумкюн. Поэмада сюжетнинъ эписи элементлери мевджут. Мында да лирик четлешювлерни коремиз. Демек, композициясы да озюне коре къурулгъан. Эсерде адалетлик енъе – халкъ озь берекетининъ саиби олып чыкъа.

Къайд этмек мумкюн ки, лирик-эпик эсерлер 1930-ынджы сенелер эдебиятында Эшреф Шемьи-заде, Ыргъат Къадыр, Амет Азамнынъ иджатларында чокъча ятатылгъандыр.

Эсас мевзумызны девам этерек къайд этмели ки, 1920-нджи сенелернинъ башында У.Ипчи (1897-1955) ве А.Лятиф-заденинъ (1890-1938) иджатлары шимдиликче четтен козетюв мевамында эди. Затен шаирлер Алланынъ илеридекини дуя-, коребильген къулларындандырлар. Бельки илериде юзь беребиледжек алларны олар озь иджадында ифаделейлер. Буны 1917 сененинъ инкъилябий вакъиалары арфесинде бойле алларны куньэвель коребилюв Дж.Керменчикли (1881-1942) («Татарым» 1917 с., «Севин, эй, шанлы миллет», 1917 с.), У.Ипчи («Медресе», 1915 с.; «Истерим», 1918 с.), Челебиджихан (1885-1918) («Сары тюльпан», 1917 с.; «Ант эткенмен», 1917 с.) киби шаирлернинъ иджадында аман-аман эсас ёнелиш олаязгъанынен анълатмакъ мумкюн. Булардан базылары инкъиляп халкъларгъа акъикъий, эппейи беклениль-ген урриетни кетиреджегине ве миллий инкишаф ичюн сынъырсыз шараит яратаджагъына ишанып кечмишни тенкъит этмеге башлайлар. Бойле тюшюнджелерге эсаслар бар киби эди, чюнки къырымтатар халкъынынъ 1917с. ноябрь айынынъ сонъунда Багъчасарай шеэринде отькерильген Курултайы миллий азатлыкъ

гъаесининъ аяткъа кечириледжегине, халкъларны запт этиджи ве чар эзиетине богъуджы кечмиштен къуртулувнынъ керчеклешеджегине муайен бир ишанч бере эди.

Русие империясы черчивесинде XIX ас. сонъу – XX ас. башында ве ондан сонъ юзь берген ичтимаий-сиясий ве ичтимаий-тарихий адиселер миллий меденистлернинъ илерилемесине янъы бир сильтем бергендир. Белли олгъаны киби, бу девир – усул-и-джедид деври – Русиедеки мусульман халкъларнынъ ичтимаий аятындаки джадидизм арекетини вуджудкъа кетирди. Зийрек юрекли ве илери гъаели инсанлар оларнынъ халкълары бу вакъыткъа келип чыкъымсыз алгъа къалгъанларыны анълай эдилер. Кутьлелернинъ ят ве ерли истибдат алтындаки сонъу ёкъ факъырлыгъы, эски окъув системасынынъ бухрангъа огърагъаны, фикирсизлик, медений керилик артыкъ быкътыргъан эди. Муневверлер бойле аллардан къуртулувны миллетни тасильге чекювде коре эдилер. Бу акъынты тюрлю гъаелерге мейиль берген ёнелишлерден – Азербайджанда мусаватистлер, Татарстанда «Мусульман иттифакъы», Орта Асияда «Шуро-и-Исломийё» ве джадидлер-демократлардан – ибарет оларакъ, ичтимаий аятны бутюнлей денъишмесини арз эте эдилер (26). Ишбу адиселер миллий шуурнынъ кямиллешмесине, инсанлар анъындаки муайен бир денъишмелерге базана эди. Буларнынъ да башында ичтимаий аяттаки темеллерни тепреткен сагълам процесслер тура эди. Бу ерде Авропанынъ тесирини де (Франция) эсапкъа алмамакъ олмаз. Амма бу меселе илериде огренильмесини беклей.

Къырымда шуралар акимиети темеллешкен сонъ (1921с. октябрь 18) къырымтатар шииритиндеки иджадий араштырувларнынъ янъы саифеси ачыла. Бойледже, У.Ипчининъ бираз вакъыт сусып тургъан шиирий къалеми кене де кучьке кире. Онынъ бу йыллардаки назмиетине услюбий араштырувлар хастыр. Олар, бесе-белли, шиириетимиздеки халкъчанлыкъ, саделикке мейиль берюв тенденциясынен багълы эди. Айны заманда бу араштырувларны кечмиш девирнинъ эдебиятында ер алгъан романтик тасавурларгъа къаршы котерилюв дие де анъламакъ мумкюн (О.Акъчокъракълы, С.А.Озенбашлы ве диг.). Энди исе шииристте сюжетлик бар, бизимле бу аятта яшамакъта олгъан инсанларнынъ сималары пейда ола («Балыкъчылар», 1920 с.; «Хайри-

ге», 1921с.). Везиннинъ салта денъишип турмасы, айны бир эсерде тюрлю-тюрлю нутукъ имкянларынынъ къулланылмасы, бираз саделештирильген (несирге якъынлаштырылгъан) услюп – У.Ипчининъ бу сенелердеки шииранетининъ хусусиетлеридир. (Мезкюр шаир иджадынынъ йигирми йыллыкъ юбилейи хайырлангъанда, онынъ «эсерлери иджаткяргъа халкъ эпосы, фольклорнынъ не дередже ярдым эткени», о, «оларгъа сыкъ-сыкъ мураджаат этмеси» къайд этиле) (27).

Октябрь инкъилябындан сонъраки шииранетимиздеки поэтикада да денъишмелер юзь бере. Бу денъишмелер эсасен лексикагъа аиттир. Меселя, чокъусы шаирлер эсерлеринде ичтимаий-сиясий сёзлер ве анъламларны фааль къулланалар. Мисаллерге мураджаат. Шевкъий Бектореде:

Къызыл байракъ, къызыл байракъ, далгъалан!
Къызыл ренкинъ уфукъларда аллансын.
(«Къызыл байракъ», 1923 с.) (28)

Абдулла Лятиф-заделе:

Ленин ольди!
Ленинджилик
демир-челик
Бир ордудай,
Халкъ огърунда
Дженкке кельди!
(«Ленин ольди», 1924 с.)(29)

Керим Джаманакълыда:

Эр вакъыт къанына мерамет толгъан,
Акъикъат юрекли ленинджи олгъан,
Юреги арслатдай комсомол йигити!
(«Комсомол йигити», 1925 с.)(30)

Умер Ипчиде:

Капиталистке,
Империалистке,

Помещикке –
Эписине-эписине...
Къаршы...куреш!
(«Куреш ичюн» , 1928 с.) (31)

Бу ерде академик А.Крымскийнинъ сёзлери тамам келишир. Дей ки, «Къызыл кедай» ерини тутар экен, У.Ипчи аятнынъ эр анги меселесине сеслене – джиддийине де, пек джиддий олмагъанына да. Меселя, Октябрьнинъ йылдёнюми мунасибетиле онынъ къаламининъ тюбюнден багъламалы (с припевом – рус. – *Ш.Ю.*) «Ал Октябрь кене кельди», «Ленин ольдю!» (1924 с.) шиирлери чыкъты. Хулясасы да бар: «Ленин ольмеди: Чюнки демир кесильген коммунист партиясы бар».

Ленин ольгенининъ экинджи йылына исе У.Ипчи «Аят-куреш» шиирини ярата: «Маркс айтты: «Миллиардлар, бирлешинъиз!». Ленин исе янъы аят ичюн курешке чагъырды: заводларда, фабрикаларда, ёлда-изде, чёльде, ерде, кокте капиталистке, империалистке, помещикке – эписине-эписине къаршы: «Ер титресин, кок гудюрдесин, таш устюнде таш къалмасын, буржуйда – не баш, не козь, не къаш къалсын!», – деп яза А.Крымский.

Къайд этильген фикирлер ашагъыдаки нетиджеге кетире: XX асырнынъ йигирминджи сенелериндеки къырымтатар шииристинде публицистикаджылыкъ киби бутюнлей янъы бир услюбий хусусиет пейда ола. Бу хусусиет муайен дереджеде эписи шуралар шииретине хас олгъандыр, чюнки олардаки базы умумий услюбий тенденциялар бирден козьге чарпа. Бу тенденциягъа мейиль берген шаирлер инкъилябий гъаелерге хызметини бедиий шекильнинъ мекеммеллештирильмесинде, эсерлерининъ ифаделигинде коре эдилер. Бу оларнынъ гражданлыкъ борджу эсап этиле эди. Шииреt конкрет, реаль субетдешке ве айны заманда эписи замандашларгъа мураджаат эте эди. Лякин бу эсерлерде муэллиф шахсиетининъ онынъ биографик шахсиетинден аман-аман алып береджеги ёкъ эди, чюнки о шаирнинъ уйдурмалары, хаяллары, мевхумы (фантазиясы) эди. Бу девирде тюркий тилли шаирлер де – Т.Бурнашев (Къазан), А.С.Ибраимов, С.Рустам-заде (Азербайджан), Фитрат, Хамза (Озьбекистан), С.Къулмухаммедов (Туркменистан), Р.Тыныстанов (Къыргъызыстан), С.Сейфуллин (Къазахыстан) – «янъы аяткъа» «янъы сёзлер» вастасынен янъы фикирлерни ифаде этюв арекетине

берильгенлер. Шаирлернинъ иджады оларнынъ инкъилябий денъишмелерге мунасебетини бельгилей эди. Тенъештирильсе, оларнынъ эсерлеринде ички бенъзерлик ве гъаевий-бедиий якъынлыкъны эслермиз. Бунъа ашагъыдаки мисаллер делильдир:

Хамзада (1889-1929):

Асрлардир қора булут
Босган эди бахтингни,
Шарқингга чин қуёш чиқди,
Оч уйкудан кўзингни.

(32)

С.Сейфуллинде (1894-1938):

Советстан, біздін стан – совстан
Экспресс, талма екпінді шабыстан.
Гуле журіп,
Үні қурып,
Қалсын улып
Ески жалган арттан қалмай жабысқан.

(«Советстан» поэмасындан, 1925 с.) (33)

Йигирминджи сенелер къырымтатар шииириетиндеки жанрлар маселесини козьден кечиргенде, онда лириканынъ фельсефий, табиат, севги, ичтимаий-сиясий чешитлери ве тюркю, тескерелер, лирик портрет, эпитафия (башташ язылары), эклога (кой мевзусындаки шиирлер) киби жанрларны айырдыкъ. Бойле жанр ве эдебий чешитлерни яшайышнынъ озю огге сюре, оларны муайен тарихий вакъиалар шекиллендире эди. Огренилеяткъан девирдеки шииригимизде мезкюр лирик жанрларнынъ фаркълы шекиллерини (модификацияларыны) расткетирмек мумкюндир. Меселя, фельсефий-медитатив лирика мисаллерини Б.Чобан-заде бергенини юкъарыда къайд эткен эдик. Онынъ шииригини окъугъанда, мында къырымтатар классикасы, шаркъий ве тюркий (афоризмлер, софулыкъ) лириканен, ондан да гъайры Аврупа назмиетинен багъ мевджутлыгъыны сеземиз. Б.Чобан-заденинъ шииригинде де, миллий шараитке уйгъунлаштырыларакъ, эбедий мевзулар меркезий олып къалгъандыр (аят ве олюм, текрарланмаз шахсиет, шаирнинъ хызмети).

Дигер бир къалем саиби – А.Лятиф-заде – аз язгъан шаирлерден олгъан. Буны Чобан-заде де къайд эткен: «…Лятиф-заде олдукъча къыйметли бир саньаткяр оларакъ мейдана чыкъыёр. Бурада онунъ озюне махсус мевзулара да малик олдугъыны илявс итмелийиз. Лякин аз, пек аз языёр. Бельки чокъ языёр да, аз гёстериёр…» (34).Тахминен айны шу фикирни Лятиф-заденинъ озю де 1928 с. нешир олунгъан «Янъы саз» шиирий джыйынтыгъына Кириш сёзюнде бильдирген.

Йигирминджи сенелернинъ ильк йылларында мезкюр шаирнинъ «Мужде» (1921с.), «Асрет» (1921с.), «Бер» (1922 с.), «Омюр» (1921с.) киби шиирлери яратылгъандыр. Олар конкрет вакъиаларгъа аит ве кенди прототиплерине саиптир. «Мужде» шииринде къуванчлы хаберни, белягъатлы (риторик) сёзлерни, тешвикъатны корьмек зор дегиль. Башкъа бир шииринде муэллиф севгилисине асрет. Бу шиирдеки тюшкюнлик иссиети шаирнинъ рухий сыкъынтысыны косьтере ве онынъ лирик къарамангъа – Фирузеге нисбетен назик дуйгъуларыны ифаделей:

Бу афта да сенинъ ресминъ еринде
Демек, хаял кене де.
Сачларынънынъ къыз къокъусы ерине
Одам тынчыкъ бугунь де.

(«Асрет», 1921 с.) (35)

А.Лятиф-заде де 1920-нджи сенелерде иджат эткен дигер шаирлер киби Украинанынъ эдебий дюньясынен къавий багъ туткъан ки, бу багълар эки тараф ичюн де менфаатлы олгъан. Меселя, классик шаир Павло Тычина халкъымызнынъ яшайышына, медениетине нисбетен самимий меракъ беслеген. О, къырымтатар тилини, бедиий эдебияты ве фольклорыны огренмек ичюн джыйгъан ве бугуньде-бугунь Киев шеэриндеки шахсий китапханесинде булунгъан къыйметли неширлер бунынъ шаатыдыр. Тамам П.Тычина А.Лятиф-задеге «Червоний шлях» меджмуасы ичюн къырымтатар эдебиятынынъ тарихына даир макъалени язмакъны авале эте. Иште, бу макъале украин тилинде мезкюр журналнынъ 1927 сенесиндеки 11-инджи санында басылып чыкъа. О Украинаны эдебиятымызнен таныштыргъан ильк макъале эди. Бу эки сёз устасынынъ шахсий танышлыгъыны А.Лятиф-заде ба-

гъышлагъан «Янъы саз» джыйынтыгъы да косьтере. Онынъ устюнде эдие сёзлери бар: «Чуткому певцу – большому мастеру т. Павло Тычине. От автора Аб.Лятиф-заде. Симферополь. 2.08.1928г.» (36) («Сезгир йырджы – буюк уста П.Тычинагъа муэллифи Аб.Лятиф-заделен. Акъмесджит. 2.08.1928с.» – *Ш.Ю.*).

Коремиз ки, XX асырнынъ йигирминджи сенелериндеки къырымтатар шиириети, ангисининъ ки башында Б.Чобан-заде тура ве затен турмагъа да акълы эди, истидатлы халкъымызнынъ эдебий-бедиий медениетининъ парлакъ косьтергичлеринден биридир. Бу девирде иджат эткен шаирлеримизнинъ махсулаты миллий эдебиятымызнынъ инкишафында табиий бир адым олгъандыр. Оларнынъ бедиий араштырувлары халкънынъ яшайышы, зенгин фольклоры, озь деврининъ медениетинен сесленгендир. Бу сой шаирлернинъ (Ш.Бекторе, А.Гирайбай, У.Ипчи, А.Лятиф-заде) дикъкъаты меркезинде эр даим ватан, оларнынъ этрафындаки инсанлар мевзулары олгъан. Шаирлернинъ иджады назмиетни умуминсан мундериджеге толдургъан, оларнынъ образлы ифаделерине джанлы тасвирни хас эткен. Бу тасвират айры шаирлернинъ иджадында (Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбай) классик къырымтатар лирикасы аньанелерининъ къулланылувы эсабына зенгинлешкен. Бу исе эдебиятымызнынъ илерилемесине тесир эткендир.

МЕНБАЛАР

1. Гирайбай А. Хош кельдинъиз. – Яш татарларгъа. – Романия. – 1994. – С.70.
2. Юнусов Ш. Бекир Чобан-заденинъ шиириети // Йылдыз. – 1994. – № 6. – С. 156-166.
3. Паршин Е.В. О романтическом стиле русских поэтов. М.: Мысль. – 1978. – С.181.
4. Чобан-заде. Къавал сеслери. – Будапешт. – Эльязма.
5. Чобан-заде Б. Боран. – Акъмесджит. – 1928. – С.8
6. Чобан-задс Б. Къавал сеслери. – Будапешт. – Эльязма.
7. Горький М. Поль Верлен и декаденты // ПСС в 30-ти т. – М. – 1983. – Т.23. – С.124-137.
8. Айвазов А.С. Октябрь инкъилябы ве татар эдебиятынынъ дирильмеси // Окъув ишлери. – 1927. – № 1. – С.52.
9. Абдулхай Ф. Булутлар // Илери. – 1927. – № 2. – С.77.
10. Гирайбай А. Яш татарларгъа. – Романия. – 1994.
11. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1927. – С. 23.
12. Айны ерде.
13. Бекторе Ш. Къызыл байракъ // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С.6.
14. Паустовский К.Г. Собр. соч. В 6-ти т. – М.: Наука. – 1957. – Т.2. – С.509.
15. Лятіф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури // Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.199.
16. Инкъилябий шиирлер. – Акъмесджит. – 1925. – С.62-63.
17. Гирайбай А. Ёлджулар. – Яш татарларгъа. – Романия. – 1994. – С.28-29.
18. Сейдамет Дж. «Къырым тарихы» диссертациясына бир бакъыш // Йылдыз. – 1995. – №3. – С.8-20.

19. Гирайбай А. Бирлик. – Яш татарларгъа. – Романия. – 1994. – С.126.

20. Лятіф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури // Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.199-200.

21. Гирайбай А. Шииринъни ничюн бастырмайсынъ, деген достума. – Яш татарларгъа. – Романия. – 1994. – С.129.

22. Гирайбай А. Иджрет // Гюнсель. – 1999. – №2. – С.46.

23. Озенбашлы А. Амди Гирайбайнынъ сонъки шиири мунасебетиле // Салгъыр. – 1991. – №1. – С.18.

24. Айны менба. – С.20.

25. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение. – 1971. – С.381.

26. Мирза-Ахмедов П., Рашидова Д. Джадиды: кто они? // Звезда Востока. – 1990. – 20 августа. – С.138.

27. Юбилей Умера Ипчи // Литература и искусство Крыма. – 1936. – №2. – С.130.

28. Бекторе Ш. Къызыл байракъ // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С.6.

29. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1971. – С.63.

30. Джаманакълы К. Азатлыкъ йырлары. – Симферополь. – 1927. – С.10.

31. Керимов И. Теренлик. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1988. – С.15.

32. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение. – 1974. – С.311.

33. Базарбаев М. ве башкъ. Казак совет адебиети. – Алма-Ата: Мектеп. – 1985. – С.49.

34. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1927. – С. 36.

35. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1971. – С.57.

36. Губарь А. Мы звезды одного неба / Голос Крыма. – 1996. – апрель 5.

II. Варислик меселелери ве иджаткъа янъыджа янашув арекетлери

(1924-1924 сс.)

Къырымтатар шиириетиндеки эдебий варислик ве новаторлыкъ меселелери але бугуньгедже там ильмий севиеде огренильмегендир. Бунынъ объектив себеплери бойле де белли. Ичтимаий-тарихий аллардан толайы къырымтатар эдебиятшынаслыгъы чыкъымсыз алгъа огъратылгъандыр демек мумкюн. 1944 сенесинден кунюмизгедже эдебиятымызнынъ тарихы ве назариесине багъышлангъан толуджа джиддий ильмий иш дюнья юзю корьмегенини китабымызнынъ киришинде къайд эткен эдик. Ондан да гъайры, эдебиятшынаслыгъымызгъа бир хасталыкъ киби зораки кирсетильген вульгар социологизм миллий эдебиятлардаки бир чокъ меселелернинъ анъланмасыны къалабалыкъкъа огъратты, алтусть этти. Шунынъ ичюн огренилеяткъан девир новаторлыкъ процесслерининъ теткъикъи ичюн берекетли материалдыр.

А.Е Крымский язгъаны киби, «ильхам менбасыны олар (генч шаирлер – *Ш.Ю.*), эбет, шураларнынъ сиясий макъале ве шиарлары, политграмоталарындан гъайры Москвалы пролетар языджы Демьян Бедныйнинъ шииринден алалар. Оларнынъ ильк шиирлери неге барып токътайджагъыны шимдиликче айтмакъ зор, чюнки олар даа пек яшлар, чокъусы мектепте окъуйлар, базылары атта орта мектепни битирмедилер. Шунынъ ичюн олардан алынгъан тэссурат пек тесирли дегиль – бу ешиль генчлерден ким оригиналь иджадий ёлгъа чыкъаджагъыны, ким исе энип къаладжагъыны куньэвель айталмазсынъ» (1). «Ешиль генчлер» дер экен, А.Крымский янъы несильнинъ башта бир Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы, Эшреф Шемьи-заде киби векиллерини козьде тута. Эгер де адлары кечкен муэллифлернинъ ильк иджа-

дында олардан эр биринининъ индивидуаллигини корьмек къыйын кельсе, А.Лятиф-заде, У.Ипчи киби истидатлы шаирлернинъ эсерлеринде гъае, мевзу, везин, аэнк меселелерине янъыджа янашувны корьмек мумкюндир.

1921сенеси ярымадада тамамиле гъалебе къазангъан шуралар акимиети регионнынъ сиясий, икътисадий, ичтимаий ве меденний джеэттен инкишаф корьмесине къолтутмакъ керек эди. Ишчи халкъ ве муневверлер мусбет денъишмелерни кореджегине ишангъанлар. Амма олар сонъра юзь береджек аллар башкъаджа оладжагъыны беклемегенлер. Шунынъ ичюн бу девирдеки инсанларнынъ психологиясында ишанч ве къоркъу, разылыкъ ве сувунув, джесаретлик ве шашмалав киби бири-бирине зыт кельген дуйгъуларны сезмек мумкюн...

Гъалип чыкъкъан идеология муневверлернинъ ишине эдепсизддже къарышмагъа ве оларны «тербияламагъа» башлай. Бу къарышувлар эдебиятта да укюм сюре. Артыкъ инкъиляптан сонъраки ильк йылларда янъы аятнынъ идеологлары бедий адиселерге эстетик дегиль де, даа зияде мефкюревий ве сиясий джеэттен къыймет кесип башлайлар (В.Лавров).

1920-нджи йылларнынъ башында «Енъи дюнья», «Яш къуввет» газеталары, «Бильги» (1921с. чыкъып башлай), «Чолпан», «Янъы Чолпан» (1923 сенеден нешир этиле) киби эдебий-бедиий ве ичтимаий-сиясий меджмуаларнынъ нешир олунмасы шаирлернинъ эсерлери басылмасы ичюн сынъырсыз имкянлар ятатаджакъ эди. Къайд этмели ки, мезкюр неширлер бираз вакъыт цензурагъа огъратылмай эди ве бу ал тюрлю мефкюрели эсерлернинъ, базыда атта инкъилябий гъаелерден баягъы узакъ тургъанларнынъ биле басылмасыны къолайлаштыра эди. Ерли муэллифлернен берабер оларда дигер тюркий джумхуриетлер векиллерининъ эсерлери таб олунмасы мевзулар кенишленмеси ве къырымтатар шаирлерининъ гъаевий-бедиий усталыгъы осьмесине ярдым эте эди.

««Янъы Чолпан» татар койлю ве ишчилерининъ, бильхасса къаранлыкъ койлерде эр шейден бихабер яшаян малюм аркъадашларын ёлуны айдынлатан бир фенер киби онлара бильги дюньясыны косьтереджектир.

Къолунда къырмызы фенер ташыян «Янъы Чолпан» Шаркъ халкъынынъ хульясына (хаялына – *Ш.Ю.*) совет кординеси (коор-

динациясы – *Ш.Ю.*) иле варыладжагъына къанидир. «Янъы Чолпан» бу иманны марксизмден пек якъын сенелеринъ бизе косьтердиги аджджы ве къатий теджрибелерден алдыгъыны эр адымда косьтереджектир» (2), деп яза о йыллары бу меджмуа.

Бу нешрининъ башында тургъан истидатлы Мамут Недим – о, 1917-1920 сенелери Берлин университетинде окъугъан – кенди фаалиетинде уйкен (инкъиляптан эвельки) ве яш (инкъиляптан сонъраки) несиль языджыларны бирлештирмек гъаесине базангъан. Меджмуанынъ эмиетини о миллий маарифке хызмет этювде, миллий рухтаки эсерлерни яратувгъа чагъырувда корьген; муневверлернинъ истикъбалини (келеджегини) къайгъыргъан. Халкъымыз ичюн гъает муим олгъан бу меселелернинъ чезильмесини о, янъы сиясет къурумынынъ мусбет тарафларыны косьтерген эсерлерни яратувда, тарихий мирасны огренювде ве окъуйыджыларны джиан эдебиятынынъ эйи нумюнелеринен таныштырувда корьген (3). Иште, миллий эдебиятымыз ве саньатымыздаки сезилирли йылышувлар бойле фаалиетнинъ нетиджеси олгъандыр. 1921-1924 сенелери анъылгъан неширлерде истидатлы муэллифлернинъ энъ яхшы эсерлери басылмагъа девам эткендир. Оларнен берабер озь къалемини яш шаирлер: Э.Шемьи-заде (1908-1978), Ы.Къадыр (1905-1945), З.Джавтобели (1905-1992), А.Алтанълы (1898-1976), К.Джаманакълы (1905-1966) ве дигерлери сынап бакъмакъта эдилер.

Бу йылларда шиирiет зияделже реалистик тюс алып, аяткъа якъынлаша. Буны Джемиль Сейдаметнинъ «Шаркъ» (1923 с.), Ш.Бекторенинъ «Тюрк яврусына» (1923 с.), А.Лятиф-заденинъ «Янъы саз» (1923 с.), «Ленин ольди» (1924 с.), «Медениет нуры» (1923 с.), У.Ипчининъ «Тувгъан коюм» (1923 с.), «Денъиз» (1923с.), «Джигитке» (1923 с.) киби шиирлери косьтере.

А.Лятиф-заде язгъаны киби, «1922 сенеден итибарен башлангъан девирде Октябрь инкъилябыны там манада анълагъан шаирлернен – Алкедай (У.Ипчи) ве бу сатырларнынъ муэллифи (яни А.Лятиф-заденинъ озю – *Ш.Ю.*) ве сонъра Б.Чобан-заденен – бир сырада къырымтатар эдебияты кенди къанаты тюбюне бивасита Октябрь идеологиясы догъургъан генч кучьлерни алды. Ялынъыз бу девирни бизде пролетар эдебиятнынъ башлангъычы деп бельгилемек мумкюн» (4). «Янъы Чолпан» меджмуасында исе «17 сенесинден 20 сенесине къадар

...генчлик айры бир тешкилята малик дегиль эди. Къырым генчлиги арасында джиддий ве инкъилябий арекет 1921 сенесинден итибарен башлаюр.

Анджакъ йигирми бириндджи сенеси факъыр койлю яшлар арасында комсомол джерьянына догъру бир авес уяныюр... 1923 сенеси генчлер арасында бус-бутюн башкъа бир ташкъынлыкъ корюрыз. Онлар бинъ тюрлю мушкулята рагъмен (бакъмадан – *Ш.Ю.*) 22 сенесинден бери чыкъармагъа башладыкъларь «Яш къуввет» газстасыны девам итдириюрлар.

Факъат акъикъий къувветинъ къайнамакъта олдыгъыны ис иден яшлыкъ не магълюбиетинден, не де кендисининъ мещанларын сайысына нисбетле азлыгъындан къоркъмаяракъ муджаделесине (курешине – *Ш.Ю.*) девам идиюр, ве сонъунда инкъиляб байрагъыны ляйыкъ олмаян эллерден зорле чекуб алыюр ве вазиете тамамыле аким олыюр» (5) деп яза.

Джафер Гъафар исе озюнинъ къуваныл юрекленгенини ашагъыдаки сатырларгъа тёккен:

Джефа чеккен гонъюлимде бир азатлыкъ дуяман,
Мен озюмни озь ёлумда бир къараман саяман,
Бир шей магъа къоркъу бермей, мейдан ёлум алдымда,
Ал байракъкъа аркъа бериб, ал йылдызгъа бараман...

Эй, эмекчи яш джарлылар, къоркъыб-пысыб турманъыз!
Сырынъызны сакълаб юриб, тип-тирили комменъиз.
Хорлукълардан къуртараджакъ, джан береджек бизлерге
Коммунизм дерьясыдыр, буны корьмей юрменъиз!

(«Дуйгъуларым», 1921 с.) (6)

Бираз вакъыт (1920-1923 сс.) шиириетте реаль яшайыштаки алларга сагълам янашув укюм сюрген. Шаирлер ичтимаий меселелернинъ чезильмесине азмы-чокъмы ярдым этмек макъсадында меджмуа ве газета саифелеринде фааль чыкъышлар япкъанлар. Бу девир ильхамлы араштырувлар ве келеджекке ишанч козьлеринен бакъув, янъы эдебиятнынъ темелини къоюв деври олгъан. Бу вакъытны къырымтатар совет эдебиятынынъ яшлыкъ деври деп адландырмакъ мумкюндир, чюнки асыл тамлыкъ, сёз саделиги базыда уйдурма ве «сёз боткъасынен» бир эсерде яшагъанлар. Б.Чобан-заде бу хусуста адалетли язгъан: «Эман эписи шевкъ

ве эджан исси иле мутехассис булуныёрлар (тесирленелер – *Ш.Ю.*), аятнынъ нукъсанларыны дегиль, даима умид верен гюльгюлли тарафларыны гёриёр ве бунунъ ичюн омрюмизинъ анги аджыян тарафындан язсалар язсынлар, шиирлери даима умидле битиёр». Бунъа А.Лятиф-заденинъ «Ахыр заман къушу» эсериндеки сатырлар мисальдир:

Джаны от, къаны бензин –
Урь къушлар –
Гурь давушлар
Учдылар кокке бугунь!
Къуветинъ
Ве эйбетинъ
Эр джавлар анъласынлан;
Коклерден
Юксеклерден
Сесинъни динълесинлер!!!»

(7)

Самимий ве хулюс къальптен ишанч, инкъилябий гъаелернинъ керчеклешеджегине инанч – мына о заман шаирлерининъ иджадий араштырувларына кучь берген ильхам менбасы. Олар эр шейни денъиштирмеге, яни аятны янъартмагъа, оны гузель ве бахтлы яшайышкъа чевирмеге ынтылгъанлар. Амма бунынъле берабар анъылгъан арекетлер саесинде ичтимаий-медений инкишафкъа даир меселернинъ чезилюв ёллары узериндеки баягъы фаркълы янашувларнынъ мевджутлыгъы да козьге ташлана. Яваш-яваш инсанлар олар эппейи вакъыт хаяллангъан шейлер бутюнлей башкъа шекиллерни къабул этеяткъаныны анълап башлайлар. Инкъиляптан сонъраки вазиет ичтимаий аятнынъ эписи тарафларыны бирден денъиштирюв ёлунен кете, «аятнынъ эписи алякъалары» (Л.Толстой) бозулып, харабеге огъратыла.

А.Лятиф-заденинъ фикириндже, эсасен койлюлерден олып, Къырымгъа хас ичтимаий-икътисадий шараитте тербиялангъан генч шаир ве языджылар пролетар иджатнынъ айдын мисали олмайджакъ эдилер, чюнки оларнынъ эсерлернде не ерде койлю мизаджы битип, не ерде пролетар характери башлангъаныны айтмакъ къыйын эди (8).

Бойледже, эр ерде укюм сюрмекте олгъан «пролетар руху» яваш-яваш къырымтатар муневверлерининъ юзь берген инкъиляпкъа тюрлю-тюрлю къыймет кесмелерине алып кельмекте эди. Бу ерде психологик фактор ве миллий хусусиетлернинъ де тесири бар эди, табиий ки. Медениет хадимлерининъ «сол саньатны» сыджакъ къабул эткен къысмы асырларджа яшатылып кельген халкъ аньанелери устюнден истиза этмекте эдилер, бу ал исе сагълам миллий дуйгъуларнынъ тамырларыны чюрюте эди. Л.Троцкий юрегини бойле сёзлернен ачкъан: «Йыллар кечип денъишкен ватанымны севем – бу боран ве йылдырымлар ичерисинде догъгъан XX асыр. О ичинде сынъырсыз имкянларны гизлей. Онынъ территориясы – джиан, бундан эвельки несиллер исе тар топракъларда сыкъылышкъанлар» (9). О йыллардаки шиириетимизде бойле кейфлернинъ нумюнеси оларакъ А.Алтанълынынъ ильк шиирлериндеки сатырларны косьтермек мумкюн:

Аллалар, шахлар, залымлар, султанлар,
Денъизлер, дагълар, адждерлер, арсланлар
Джойтивчюн устюме джурселер сюнгюмен,
Тилегим алдымда, мен алдкъа кетермен.

Тилегим пек уйкен – дюньяны девирир,
Эскисин авдарыб, янъысын къурув.
Тилегим алдымда, мен алдкъа кетермен,
Эмельге етювчюн сюйгеним кесермен...

(«Яш коммунист джыры», 1922 с.)

Эсернинъ масал услюбинде язылмасы халкъ ичинден чыкъкъан шаирнинъ рухий кучюни, къатийлигини косьтере. Эсерде эм реаль (муэллиф), эм мевхумлы къараманлар (аллалар, адждералар) иштирак этелер. Эсернинъ эсас гъаеси айдын ве джесюране берильген – бу А.Алтанълынынъ иджадына хас чизгидир. Лирик къараманнынъ инкъилябий денъишмелер юзь береджегине ишанчыны онынъ севгилисине олгъан дуйгъулары биле токътатып оламаз – гъае дуйгъулардан кучьлю олып чыкъа. Инсан факъат мази аят ернен ексан этильген сонъ бахтлы олабиледжеги гъаеси огте сюрюле:

Къайнагъан ал къаны, акъикъат ёлуман,
Тав-ташлар къопаргъан насырлы къолуман,

Батырлар, йигитлер, ал юрек яшлар.
Эскилик ерине янъылыкъ ашлар.
Эскини йыкъып, янъылыкъ огърунда,
«Джан-феда» диерек, Ленин ёлунда,
Къаныны акъызып, мунълы яш тёке,
Душманын тепмелей, беллерин буке.

(10)

Фаркълы янашувларнынъ озеги инкъилябий рухиетнинъ азыр олмаювында эди. Халкънынъ кечмишке урьмети гъает кучлю эди, адамлар миллий адетлерни куте эдилер, олмаса «атта айры инсаннынъ аятий теджрибеси косьтергени киби, муайен психологик хусусиетлернинъ яшатылмасыны теминлеген шараитнинъ махв этильмеси саесинде биле бу адет ве хусусиетлер адден къыйын ве олдукъча яваш силине» (В.Лавров). Амма акимиет башында тургъанлар ерли хусусиетлерни эсапкъа алмагъа истемейип, юкъарыдан эндирильген къарарларны аяткъа кечирмеге ынтылгъанлар. Къырымтатар халкъынынъ даа якъын араларда олып кечкен биринджи Къурултайы илериде тургъан меселелерни бельгилемеге тырышкъандыр. Лякин кечер бираз вакъыт, ве кимдир Г.И.Мухитдинов биринджи Бутюнкъырым тасиль топлашувында шуны айтар: «Сёзде капиталистик къурум гебермеси саесинде къуруп кетеджек олгъан буржуа мефкюреси НЭП пейда олмасынен кене кучьке кирди ве бош шуурлы кутьлелерни къолгъа алмагъа ынтыла. Къырымтатарлар арасында кениш таркъалмакъта олгъан клерикализм иле чокълашмакъта олгъан миллий муэссиселернен гъает джиддий курешке башламалымыз» (11). Мына бойле этип башкъаларгъа бенъземеген халкъымызны «тербиягъа чекмекте эдилер», олмаса миллеттен эксериетининъ янъы аятнынъ сиясети ве мефкюресинен иши де ёкъ эди. Кимдир В.Хайкевич къайд эткени киби, «къырымтатарлар кериде къалгъан халкътыр, эснафчылыкънен огърашар, ифакъ-тефек мал сатмакънен кечинир. Олар бир заманларда бутюн Къырымны, атта Тавриянынъ бир къысмыны идаре эткенлер. Сонъра олар бир чокъ йыллар девамында таланувгъа огъратылалар. Бойле къырсызлыкънынъ шиддетлигине бакъмадан миллий окюнч яныгъы баягъы эксильди демек мумкюндир. Амма, эписи бир, дагъларда яшамакъта олгъан къырым-

татарлар кутьлеси ве топракъсыз къалдырылмакъта олгъан къырымтатар халкъы топракъны арз этер экен, биз огюмизге къайтаяткъан татарларгъа бир къысым, ич олмаса, шималь уездлеримиздеки бош топракъ фондундан айырмакъ меселесини къоймакъ керекмиз» (12). Бойле хулясалар саесинде реберлернинъ атта энъ эйи ниетлери биле къырымтатар халкъынынъ миллий адетлери ве аньанелерини бильмеюв меселесине урулып, чиль-парча олып кеткен. Лякин бойле «тербиялавгъа» генч къырымтатар совет шиириетининъ атик къол туткъан векиллери де тапылгъанлар. Кутьлелер не къадар пассив олгъан исе, виранелерге чевирюв арекетлери де о къадар кучьлю олгъан. Бойле вазиетте чокъусы бедиий сёз усталары тюневинки куньге кибирликнен бакъмагъа башлайлар, кечмишке мураджааттан къачыналар, бугуннинъ енъишлерини макътайлар ве ярыннынъ имкянларыны коклерге котерелер. Ишбу муитте кечмишни ред этюв ве истикъбальге ишанчнен бакъув психологиясы шекилленмекте эди. Артыкъ иджаткярлар ве сиясетчилерни айры инсан ве онынъ рухиети дегиль де, айры сиясий сыныф меракъландыра эди. Капиталист, помещик, ишчи, койлюлер акъкъында чокъ айтыла эди:

Капиталистке,
Империалистке,
Помещикке –
Эписине-эписине
Инс ве джынске къаршы
Тракторле,
Чёкючле,
Аэропланле,
Танкле,
Къылычле...
Къыямле
«Къангъа бинъ къан
Джангъа бинъ джан»
Олыб куреш!

(«Аят – куреш», 1926 с.) (13)

Эгер де бу фикир ялынъыз айры шаирлернинъ услюби ве бедиий хусусиетлерине аит олса, инджеликлерге чокъ далмамакъ

да мумкюн эди. Амма бу меселе бир бала оюны дегиль эди ки. Артыкъ халкънынъ маневий ве ахлякъий эсаслары сарсылмакъ арфесинде турмакъта эди. Адым-адым инсан огълуна инсан къылыфындан чыкъув денилебиледжек маневий тюшкюнликке, ахлякъий бошлукъкъа кетириджи техницизм синъдирильмекте эди. Яваш-яваш техник прогресс ышыкълары инсан рухуна кирип ерлеше. Махсус къайд этмели ки, бойле истикъбальден та 1917с. Б.Чобан-заде хабер бере:

Халкъкъа хызмет эткенлер бар,
Халкъны итдай еккенлер бар,
Дженнетлерге кеткенлер бар,
Бары хырсыз, бары тувар, весселям!
Керчек тюгюль не кок, не ер,
Не булардан тувдыкъ бизлер?!
Танърым, яшав буюк хорлукъ –
Бизге яхшы бир олюм бер!..

(«Весселям», 1917 с.) (14)

Чобан-заде девирнинъ мукъадер (адден агъыр) хатасыны куньэвель дуйгъан ве кенди юрегинден кечиргенлерден олгъан. Бу аллардан къуртулувны о, этрафымыздаки табиатнен багъны пскитювде коре, чюнки бу ёл инсаннынъ рухуны къуртарув ёлу эди («Талдада джаткъанда», «Сув анасы», «Къарт Дунай, къарт Дунай», «Будапешт акъшамы», «Мезад» ве ил.).

Бойле этип, 1921-1924 сенелери Къырымда компартиянынъ гъаевий ве сиясий монополиясы пекитиле. Затен бир партиянынъ идарелиги шараитинде медениетнинъ осьмеси чокъ девам эталмайджакъ эди. Яваш-яваш эдебий меджмуалар къапатыла, къатий цензура къоюла, илим ве медениетни йыкъув процесси башлана, «джаиль ве наданларнынъ заманы келе» (Д.Урсу), 1926 сенесине келип исе сексотларнынъ (гизли хадимлернинъ – *Ш.Ю.*) иши ёлгъа къоюла.

Ичтимаий-медений муит узеринде фикир юрьсетир экен, 1924-1925 сенелери къырымтатар муневверлери арасында ана тилимиз ве имлямызнынъ истикъбали акъкъында тартышмалар олып кечеяткъаныны хатырлатмалы. Буны йигирминджи сенелерде эдебий тилимизнинъ даа къалыплашмагъанынен анълатмакъ мумкюн.

Ондан да гъайры бир сыра окъумышлы инсанларымызнынъ Къырымнынъ тышында тасиль корьмелери де тесир эте эди. Оларнынъ Москва, Петербург, Истанбул, Будапешт, Париж, Берлин ве дигер буюк медений меркезлерде окъуп къайтмалары бу меселелерге фаркълы янашувларны пейда эте эди: оларнынъ аятий мевамларына кендилери тасиль алгъан регионларнынъ хусусиетлери тесир этмекте эди. Мисаль ичюн, Шевкъий Бекторе къырымтатар тилини араб, фарс ве дигер тиллерден кирген сёзлерден темизлеп, оларнынъ ерине асыл тюркий тилли келимелерни къулланмакъны тевсие эткен. Айны шу йылларда Пролеткультны вуджуткъа кетирюв гъаеси фааль музакере этильген. Бираз сонъра о, акимиетнинъ ишанчы ве имаесине базаныпп, бутюн куньделик матбуатны озь элине кечирджек. Даа айтаджакъ олсакъ, Пролеткульт лягъу этильген сонъ биле, онынъ мефкюревий, назарий ве методологик къарарлары даа чокъ йылларгъадже эдебият ве тенкъитте варислик тесири кучюне саип оладжакътыр. Япылгъан арекетлернинъ мантыкълы девамы оларакъ шиирий тильнинъ зенгинлиги ве миллий аэнки джоюлмакъта эди. Назмиетимизнинъ корюмли векиллери Б.Чобан-заде, А.Гирайбай, Ш.Бекторе иджаттан аман-аман вазгечкен эдилер. 1924 с. Бакуда нешир олунгъан «Тюрк-татар лисаниятына метхал» адлы китабында бу алларнынъ себебини Б.Чобан-заде бойле анълатаджакъ: «Тилимиз факъырлашмасынынъ себеплери: бириндживден, икътисадий, ильмий, сиясий меркезлеримизнинъ олмаювы; экинджиден, тиллери бизимкине якъын девлетлернинъ харабеге огъратылувы; учюнджиден, ят муит ве медениетлерге кирип, оларны къабул этмемиз». Айны шу йылда отькерильген имля, элифбе ве тиль конференциясында исе къырымтатар тили инкишафынынъ эсас ёллары бельгиленип, онынъ эсасына орта ёлакъ шивеси къоюлмасы эльверишли таныл- гъандыр. 1927, 1929 ве 1934 сенелери кечирильген конференциялар бу гъаени эсас туткъанларыны тасдикълагъандырлар.

О йыллардаки куньделик неширлернинъ бирден козьге чарпкъан хусусиетлеринден бири – оларнынъ лисаний меселелеримизге олдукъча дикъкъатлы олмалары. Меселя, 1924 сенеси девамында «Енъи дюнья» газетасынынъ саифелеринде тилимизге аит онларджа макъалелер басылгъандыр. Къайд этмели ки, бу музакере ве конференциялар И.Гаспринский даиресинде тасиль

алгъан эски муневверлернинъ иштираги алтында отькерильген. Осман Акъчокъракълы, Яя Наджип Байбуртлы, Мамут Недим, Бекир Чобан-заде, сонъра Асан Сабри Айвазов киби алимлер кирилл элифбесининъ милий медениетимиз ичюн зарарлы оладжагъыны куньэвель анълап, латин язысына кечильмесине гъает фааль чалышкъанлар ве бу гъаенинъ аяткъа татбикъ этильмеси ичюн бир чокъ ишлер япкъанлар.

1925-1926 сенелери миллий-медений саамызда янъы къуванчлы адиселер юзь бере – «къалын» эдебий-бедиий ве медений-тасилий «Илери» ве «Окъув ишлери» меджмуалары чыкъып башлай. Бу неширлер 20-нджи сенелернинъ экинджи ярысындаки эдебиятымызнынъ илерилемеси ичюн бир берекетли земин олып, бир сыра генч бедиий сёз усталарынынъ иджадий истикъбалине ёл ачкъандырлар. Оларда тилимиз, эдебиятымыз, маарифимизге даир тюшюнджелер басылып, миллий медениетимиз ве джемаат фикирининъ джанланмасы огърунда буюк роль ойнагъандыр. Б.Чобан-заденинъ занынджа, «не «Миллет», «Ешиль Ада», не де «Бильги» ве «Янъы Чолпан» къырымтатар эдебиятында несир ве бильхасса икяе ве роман, атта фельетон невлерининъ догъмасына гёзе гёрюнюр бир хызмет япамады. Эдебий аятымызда чокъ джиддий бир девир ачан «Илери» меджмуасы анджакъ бу невинъ темель ташыны къоябильди ве бу меджмуа этрафында артыкъ конкрет эсерлери, аз-чокъ белли ве айдын сымалары иле икяеджилер тюредилер (пейда олдылар – *Ш.Ю.*)» (15). Бойле языджыларнынъ пейда олмасына эсасен Мамут Недим ве Джелял Меиновнынъ фааль тешвикъат ишлери ярдым эткендир ки, оларнынъ тешеббюс косьтерювлери нетиджесинде къырымтатар медениети тегиз бир ёлгъа башлагъандыр. Бойледже, 1927с. «Илери» меджмуасы (муаррири – М.Недим) янында къырымтатар эдебияты огюнде тургъан джиддий меселелерни чезмекни макъсат эдинеджек языджылар Бирлиги мейдангъа кетириле (16).

1925 с. ильк «Инкъилябий шиирлер джыйынтыгъы» неширден чыкъа. Онъа Зиядин Джавтобели, Джемиль Сейдамет, Джафер Гъафар, Амди Гирайбай, Джемиль Кендже, Асан Чергеев, Шевкъий Бекторе ве дигерлернинъ эсерлери кирсетиле. Джыйынтыкътаки бир сыра эсерлерде мевзуат якъынлыгъы ве муайен схематизм козьге чарпа. Маркс ве Ленин, Октябрь ве Майыс 1, генчлик

ве комсомол, къадыннынъ азатлыгъы ве кечмиштен нефретленюв – иште, булар джыйынтыкънынъ эсас мевзуларыдыр. Олар о девирнинъ хусусиетлерини акс этелер.

«Джыйынтыкънынъ» кириш сёзюнде къайд олунгъаны киби, эсерлери мезкюр китапкъа кирсетильген шаирлернинъ иджатлары не дередже мувафакъиетли олгъаныны анъламакъ ичюн олар окъуйыджы ве муарририетнинъ къыймет кесмесини беклейлер. Акс алда, оларгъа дикъкъат этильмесе, истидатлы яш шаирлер атта кучьтен кесилелер, оларнынъ джесюр хаял ве истеклери сола, иджат атешлери исе «сагъыр диварларгъа урунуб сёне ве гъайыб ола» (17). Бойле этип, ишбу джыйынтыкъ шаирлерге девир ве кендилери акъкъында айтмакъ ичюн бир трибуна мисали эди. Онынъ нешири Къырымнынъ эдебий-медений аятында муим бир адисе олгъандыр.

Тюрлю менбалардан (куньделик нешир ве атта диварий газеталардан) топлангъан бу шиирлернинъ бедиий севиеси тюрлютюрлю эди. Ве амма тертип этиджилер ичюн бунысы дегиль де, эсерлернинъ инкъиляп мевзуатына аитлиги муимдже эди. Шунынъ ичюн тенкъит бу «Инкъилябий шиирлер джыйынтыгъына» бираз сувукъ бакъкъан. Абибулла Одабашнынъ фикириндже, «назм техникасы джеэтинден корюлен эксикликлер иле умумистле саньат тарафларындан корюлен эки-бир мувафакъиетсизликлери» джеэтинден иджаткъа башламакъта олгъан генч шаирлернинъ эсерлеринде фикир бошлугъы ве чийлик мевджут киби келе (18).

«Джыйынтыкъны» талиль этер экен, Б.Чобан-заде: «Аджеба, бунлара мевзу джеэтинден «пролетар шаири», «инкъиляб шаирлери» денилебилирми?» деген суальни къоя. Ве озю де шу арада джеваплана: «Бендже, хайыр! (ёкъ! – *Ш.Ю.*), бунлар даа зияде «инкъилябджы шаирлер»дир. Арадаки фаркъ, зан идерим ки, эр кес ичюн айдындар. Бу шаирлерден ич бириси пролетар аятыны, санайы меркезлерини, фабрика ичерисини гёрмиш ве бильмиш дегильдир. Онлар пролетар байрамларынынъ шаирлеридир». Бекир Чобан-заде эмин ки, эсерлери джыйынтыкъкъа кирсетильген шаирлер ишчилерни аятта, тезья башларында дегиль, «ялынъыз инкъилябий байрамларда сокъакъларда корелер». Тенкъитчининъ занынджа, оларнынъ койлю дюньябакъышындан толайы эсерлериндеки менталлиги ве реаль ичтимаий-сиясий адиселер арасын-

да буюк бошлукъ бар, чюнки «кёйлю аяты, кёй табиаты онларын бутюн шиирий, хаялий алемлерини тайин идиёр». Оларгъа шимдиликче аят инджеликлерини, шахсиет ве джемиет рухиетини (психологиясыны) бильмеюв, ичтимаий адиселерни талиль эталмаюв киби шейлер кедер эте. Ойле экен, бу шаирлернинъ эсерлери тюссиз олып чакъкъанлары фикирини бильдире эдебиятшынас (19).

А.С.Айвазов, яш шаирлерге огют берир экен, шойле яза: «Бен шиирде эм шуур, эм де аэнк, бир сёзле, мусикъий корьмек истеенлерденим. Ве бугуньки генч къалемлерден буны буюк бир умид ве иман иле беклемектейим. Чюнки девир эдебиятымызынъ темеллерини атан бу атешин, инкъилябий генчлик ильк ильхамларыны насыл миллетинъ – мумтаз (муайен – *Ш.Ю.*) бир сыныфынъ дегиль де, – кутьлененинъ иджтимаий дердлеринден, инкъилябий алларындан топламайы бильмишлер исе, шииринъ шуурсыз, беяннынъ лисансыз оламаяджагъыны да такъдир итмекде кечикмезлер; яни шиир ве эдебият санъатынынъ техника нухсанларыны дахи тамамлаяракъ акъикъий бир шаир олабилирлер» (20). Корьгенимиз киби, А.С. Айвазов бу шаирлер илериде кямиль эсерлер яратаджакъларына ишанч беслей. О, итибарсызлыкъ ве я да шубеленюв киби шейлерни къабул эталмай. Айны заманда о, земаневий шиириетнинъ вазиетини макътамай, амма озь макъалелеринде къуру талильнен де сынъырланып оламай. О бедиий ифадененинъ бельки къулланылмасы эльверишли олабиледжек шекиллерини косьтере, шунынъ ичюн де онынъ тенкъидий макъалелеринде де бедиий шекиль меселелери зияддже музакере этиле, лякин архитектоника ве композиция проблемаларына да эмиет бериле. Меселя, 1925-1926 сенелери яратылгъан шиирий эсерлернинъ тизилишини козьден кечирир экен, А.С.Айвазов оларнынъ «энъ хаста ерлери къафиеде эксикликлери олса керектир» (21) деген адалетли фикирни къайд эте. Мундериджe бакъымындан гузель олгъан шиирлер къафие джеэтинден акъсамакъта, дей эдебиятшынас. Мисаль сыфатында о, базыда къафиелери уймагъан К.Джаманакълынынъ сатырларыны ала:

Семаларынъ кок ренкине къарышан,
Тыныкъ сувдай ирмакълардан акъышан,
Парылдавукъ йылдызчыкълар ялтырай,
Санки изли йылдырымлар йылтырай.

Макъаленинъ муэллифи шаша: Аджеба, – дей, – не ичюн о, сонъки эки сатырда бир мананы ташыгъан, амма башкъа-башкъа язылгъан «ялтырай» ве «йылтырай» шекиллерини къуллана? Бу айны шу, Б.Чобан-заде язгъан «формализм хасталыгъы, къайдсызлыкътыр». Сонъкисининъ занынджа, эр кимнинъ шекиллерини (меселя, Пушкин ве Гёте, я да Маяковский ве Д.Бедныйнинъ) къулланмакъ зор дегиль, амма яратылмакъта олгъан эсерлернинъ ичинде узакътан олса да ишбу эсернинъ муэллифи тапып чыкъаргъаны да олмалы. Таралгъан ифаде, сёз, къафие – мына адлары кечкен тенкъитчилер ичюн муим олгъан чизгилер.

Бесе-белли, бош эсер фикирсизликтен келип чыкъа. Аслында бирде-бир шаирнинъ эсерини окъуркен, онынъ дуйгъуларыны татмалы, шаирнинъ мизаджыны ис этмелимиз. Амма февкъульаде поэтик шекиллер къулланылып, хусусий бир фикирлерни ифаде этмек тенденциясы саесинде генч шаирлер кечиреяткъан лексик экспериментлер (футуризм) эксериет эсерлерининъ манасыны анълашылмаз эте эди ки, бу ал, табиий ки, лириканынъ окъуйыджы тарафындан къабул этильмеювине ве, бунынъ нетиджеси оларакъ, о ве муэллиф арасында рухий багънынъ зайыфламасына алып келе эди.

Бу мевзунынъ девамы оларакъ невбеттеки мисальни алайыкъ:

Иште бундай табиатдан, шуаледен,
Кокде къамер, йылдызлардан, шавледен
Дуйгъу алуб хис топлаян шаирлер
Эп халкъ ичюн гузеллик деб сёнерлер.

«Шуале» ве «шавле» келимелери айны сёзнинъ текрарындан ибарет булундыкълары ичюн бунлара къафие денемез», деп, чертип къоя Асан Сабри Айвазов, чюнки айны шу ерде, дигер бир тенкъитчи косьтергени киби, шаир арткъач текрарлавлар ве мантыкъча багълы олмагъан сёзлерни къулланып, шиирлерининъ кучюни кесе. Шаирнинъ шиирде суньий сёз яратмагъа акъкъы ёкъ. Белли сёзге янъы мундеридже берменктир шаирнинъ боюн-борджу. Эдебий тиль ялынъыз бойле ёлнен зенгинлеше ве осе (22), деген фикирни айдынлата Б.Чобан-заде.

Бунынъ киби «шекильни» къулланаракъ, муэллиф базыда къолайсыз алгъа огърай: джумлеси дюльбер олса да, пек де тесир-

лендирмей. Бойле мисальни А.С.Айвазов кетире ки, онда къафие денилебиледжек шей ёкъ:

Парлакъ кунеш нурланыб ялдызлана,
Серин-серин ельчиклер толкъунлана.

(«Трактор», 1926 с.) (23)

Эгер «ялдызлана» ве «толкъунлана» сёзлеринден /-лана/ аффикслери алынып ташланса, «ялдыз» ве «толкъун» шекиллерини алырмыз. Нетидждеде «къафие олмакъ дегиль, бир-бирине селям вермезлер» (24) дие, бабаджасына джиддий ихтар эте А.С.Айвазов.

Инкъиляп шаирлерни буюк анъламларгъа мураджаат этмеге огрете эди. Б.Чобан-заде озюнинъ эльязма китабында шуны къайд эткен: «Эвеллери шаирлер «публика» сёзюни къуллангъанлар, энди исе «халкъ» сёзюни къулланалар» (В.Гюгодан алынгъан – *Ш.Ю.*). Шиирий джыйынтыкълар саифелеринден бизге эп «капиталист» ве «помещиклер», «къызыллар» ве «беязлар», «ишчи» ве «койлюлер» бакъып тура эдилер. Иште, инсаниетлик ве эйилик дуйгъулары ерини нефрет ве ачув дуйгъулары басмасы бунынъ нетиджесидир.

Мына мисаль:

Эльбетте бу дахий Дунайдан ташыб,
Джавларгъа дешетли сонъ сёзюн айтар.
Эбедий азатлыкъ сазларын чалыб,
Дюньянынъ колемин сыйпалаб къайтар.

Онынъчюн умиди, кучьлери къавий,
Шуралар джигити маягъын тиклей.
Юреги гъам чеккен юртымнынъ яшы,
Ачувлы, толкъунлы ширимни беклей.

(«Беклей», 1927 с.) (25)

Ничюн инкъилябий денъишмелер эснасында тесадуфий аллар юзь бергенини, ничюн инкъиляп ишанчларны акъламагъаныны анъламакъ ичюн о девирде яшагъан инсанларнынъ ичтимаий мизаджыны олдукъча джиддий анықъламалы. Эксериет теткъикъатчылар, бу мевзугъа токъуныркен, шу алларнынъ себебини инкъиляптан сонъ вуджуткъа кельген кергин сынфий куреште

корелер. Ойлеми экен? Аслында йигирминджи сенелери Къырымдаки ичтимаий психология баягъы муреккепче олгъан. Къайд этмели ки, инкъилябий мизаджнынъ сиясий, ичтимаий ве медений аятымызгъа не дередже ве насыл тесир эткени меселелерине аит эдебият анджакъ XX асырнынъ 90-ынджы сенелерининъ башында пейда олып башлады (В.Лавров).

Сиясий вакъиалардан толайы кечкен асырлар девамында яшайышымызнынъ эписи сааларында юзь берген девамлы тургъунлыкъ (статика) озь нетиджесини бергендир. Бу аллар миллий медениетимизнинъ инкишафы меселесине де аиттир. Миллий шуурымызнынъ уянмасына даир муайен вазифени Исмаил Гаспринскийнинъ (1851-1914) муаррирлиги алтындаки «Терджиман» (1883-1914 (1918) газетасы ве онынъ этрафында топлашкъан муневверлер беджергендирлер. Небар ки, къырымтатар медениетининъ тамырлары яваш-яваш къурумакъта эди, атта инкъиляптан эвель айны шу И.Гаспринскийнинъ даиресинде шекилленген уйкен несиль векиллери кечмишни къараламагъа меджбур эдилер. Бакъынъыз, инкъиляптан эвельки прогрессив эдебият ичтимаий ве миллий мусавийликке чагъырып, джемиет арасындаки ахлякъий ве маневий тургъунлыкъкъа къаршы баш котерген янъы къараманны вуджуткъа кетирген. Бу сыраны А.С.Айвазов («Неден бу ала къалдыкъ», 1907с.) ве А.Чергеев («Эшит мевта не сёйлюёр», 1909с.) ачалар. У.Ш.Тохтаргъазы, А.Чергеев, Дж.Керменчикли, генч У.Ипчи оларнынъ юзь бермекте олгъан адиселерге мунасебетлерини ифаделеген сатырларны ярата эдилер: бу шаирлер пассив наразылыкътан анълы арекетлерге кечмеге чагъыра эдилер, чюнки олар айры инсан ве бутюн халкънынъ бахтлы аяты ялынъыз шахсиетнинъ ичтимаий кергинлиги саесинде керчеклешебиледжегини озьлери анълай ве айны шейлерни миллетине де анълатмагъа ынтыла эдилер. Буны, меселя, Джемиль Керменчиклининъ инкъиляптан эвель язылгъан сатырлары тасдикъылай:

Татар! Ничюн баш устюнъде далгъаланмай кок санджакъ?
Ничюн учь-дёрт хаине сен олуюрсынъ оюнджакъ?
Ёкъса халя кераметми беклеюрсынъ онлардан?
Ёкъса халя кемигинъе даянмадымы пычакъ?

(«Сонъ сёз», 1917с.) (26)

Бу – миллетнинъ илери гъаели векиллерини анълы сиясий арекетлерге ильхамландыргъан бедиий сёзнинъ кучю эди. Амма ичтимаий бухранлар ве джемиеттеки перишанлыкъ муити вазиетни даа зияде зорлаштыргъан. Халкъны исе кечмишнинъ, ана-бабалар кутькен адет ве аньанелернинъ сыджагъы къыздыра эди, оларнынъ кери къайтмасыны арз эткен халкъ мешакъатлы алларгъа даянмагъа меджбур эди. Бесе-белли, къысмен бунда – «татарлыкътан» узакълашувда – корьмек мумкюн йигирминджи сенелердеки «инкъилябий шаирлернинъ» аятны ве этрафтаки муитни яхшы бильмеювлерининъ себеплерини. Шунынъ ичюн оларнынъ «эсерлеринде месселелер ерине левхалар, талиллер ерине тафсиллер, джанлы типлер ерине «Шаркъ», «Гъарб» гиби гениш алемлер» (Б.Чобан-заде) булунмакъта эди.

1926 сенеси Умер Ипчининъ «Шаркъ къадынлары» серлевасы алтында ильк шиирий джыйынтыгъы неширден чыкъа ки, о ишбу шаирнинъ шуралар акимиетининъ биринджи йылларындаки иджадынынъ муайен бир нетиджесини косьтере эди. Мезкюр китапкъа къадын-къызлар мевзусына аит эсерлер кирсетильген: «Койлю къадынлар», «Къызлар», «Эмине капай», «Ленин ёлу иле», «Кедайны агълатманъыз», «Кимден ярдым», ондан да гъайры Демьян Бедныйнинъ «Зайнетнинъ анты» ве тюрк шаири Тевфикъ Фикретнинъ «Эмширем ичюн» поэмаларынынъ терджимелери ер алгъан. Келишкен ресимлернен безетильген бу джыйынтыкъ Шаркъ къадынынынъ озь азатлыгъы ичюн куреши, къыскъа заман ичинде онынъ дюньябакъышы насыл денъишкени акъкъындадыр.

Затен У.Ипчининъ бедиий яратыджылыгъында къадыннынъ азатлыгъы мевзусы эсаслардандыр. Бу гъаеге о ичтимаий тюс бере. Бунъа «Къызлар», «Кимден ярдым» шиирлери айдын мисальдир. Шаир къадынларнынъ джаиллиги ве эзиетленмелерине раат бакъалмай: олар халкънынъ келеджегини – балаларны осьтюрелер (27). О, инкъиляп къадынларгъа эппейи беклениль-ген азатлыкъ, мусавийликни кетиргенине эмин. Энди булар яшайышкъа фааль киришмелилер:

Ёкъмы бир эль – къардашларны муаббетле бирлештирсун?
Ёкъмы бир эр – татар къызын муджделерде севиндирсун?
Татар къызы, динъле бираз, артыкъ етер, инълеме!
Эркеклерден ярдым, имдат артыкъ ич де беклеме!

Озюнъ ичюн озюнъ чалыш, адджыларгъа кер кюкюсинъ!
Такъдирлере, нефретлере, зульметлере боюн эгме!
Кер кокюсинъ, атыл огге, азатлыкъны булурсынъ!
Азаб, хорлукъ, къарт омюрден анджа бойле къуртулырсынъ!

(«Кимден ярдым», 1918 с.) (28)

«Шаркъ къадынлары» джыйынтыгъында У.Ипчининъ услюбинде фольклор аньанелери, инкъиляп деври рус шаирлерининъ тесири киби хусусиетлер дуюла. Мында окъуйыджы чынъгъа бенъзеген къытъалар мисалини, сатырларынынъ «В.Маяковскийнинъ мердивени» шеклиндеки къурулышыны, авам халкъ тилиие ве футуризмге хас сёзлер ве инджеликлернинъ къулланылувыны корер. А.С.Айвазовнынъ бу хусусиетлерге нисбетен мевамы бар: «Бильмем, банамы ойле келе, бу къыйметли шаиримиз шииринъ техникасына эввельден даа зияде урьметкяр экен, сонъ заманларда пек зияде къайдсызлыкъ косьтермектедир. Меселя, онынъ «Гуль ве Бульбуль», «Балыкъчылар» гиби бундан беш-алты йыл эввель язмыш олдыгъы парчалары окъудыгъым заман бу шиирлери чокъ рухневаз (рухны охшайыджы – *Ш.Ю.*), техникаджа да бурузсыз (уйгъун – *Ш.Ю.*) булмыш идим. Амма енъи эсерлери бам-башкъа. Шаиринъ бу алыны олса-олса, асрымызынъ футуристлери гиби саньатда сурьат ве сербестлик меслегини бегендигине амиль (саип – *Ш.Ю.*) иде билириз. Э, не зарары вар, варсын, о да бу вадийде кендини гёстерен бир шаиримиз олсун» (29).

Умер Ипчи инкъилябий услюбини ишлеп чыкъармагъа бакъкъан, салта шиирий сёзюни уджламагъа тырышкъан, шиириринъ манасына олдукъча келишкен везинни араретле арагъан (И.Керимов). Бу джеэттен У.Ипчи башкъалар арасында айрылып тургъан ве, А.Лятиф-заде къайд эткени киби, Октябрь инкъилябыны догъру анълап, йигирминджи сенелер шаирлери ичинде энъ огде кеткенлердендир. Башта бир У.Ипчи оригиналь къытъа шекиллерини къулланув ве эсерлерине халкъкъа белли олмагъан «сёзлерни» кирсетюв джеэтинден илерилеген. Лякин бойле «сёзлернинъ» омюри къыскъа олгъан, чюнки 20-нджи сенелердеки шииретимизде футуризм чизгилери уймагъан, келишмеген, бедиий сёз багъчасыны пусюрлеткен. Кене де Б.Чобан-заде сеслене: Умер Ипчининъ «шаирлигине гельдикте, эльбетте, гузель парчалары вар. Лякин бу гу-

зель парчалар онунъ пьеслериндеки къуветли левхалар иле къыяс идилемез. Мундериджe ве шекильдже бу шиирлерде бир чокъ дюшюкликлер вар». Сонъ тенкъитчи «Эй, яр, эй» ве «Шырын гедже» шиирлерини талиль эте. Бу эсерлерде дуйгъу ве мизадж бар олгъаныны таныса да, Б.Чобан-заде бу «дуйгъулар» къатий, къуветли олмагъаныны бильдире, кучьлю сатырлар янында зайыфлары да расткельгенини къайд эте («Кедейкен агъладым», «бебейкен агъладым» не демек?» киби суаллерни къоя эдебиятшынас).

Коремиз ки, айры шаирлер бакъышларыны ифаде этмек ичюн февхульаде (окказиональ) сёзлерни къуллангъанлар. Дигер халкъларнынъ эдебий-бедиий теджрибесине таби олмакъ хавфыны озюнде гизлеген бойле адиселер (футуризм) аджыныкълы, белялы алларгъа алып кельмеси мумкюн эди. Бу процессте мунасебетлер чешит тюрлю олабилир, лякин шунысы делильни талап этмеген шей ки, ят теджрибеге ынтылув акъибетинде миллий озьгюнлик майышабашлай ве аньаневий кучюк медениет онъа бенъземеген чокълукънынъ медениетине зыт келебашлай. Амма бунынъле бир сырада, миллий озьгюнликнинъ аджизлешюви саесинде медениет «земаневий эдебият тюсюни» (А.В.Липатов) къабул этип башлай.

Бедиий эдебиятнынъ инкишафы ёлунда бойле денъишмелер мытлакъ юзь бере. «Ят медениетке бенъзешип кеткен медениет ер юзюнден ёкъ олып кетмемеси» ичюн (А.П.Григорьева) юкъарыда адлары кечкен къырымтатар эдебиятшынаслары гъает буюк иш япкъанлар: эдебиятымызны пислик, олур-олмаз аллар ве аджеми хусусиетлерден темизлегенлер.

1928 с. Умер Ипчининъ экинджи шиирий джыйынтыгъы дюнья юзю коре – «Куреш ичюн» серлевалы. Мында эсасен 1926-1928 сенелери язылгъан эсерлери кирсетильген. Инкъилябий ве ватандашлыкъ мизаджынен ашлангъан бу шиирлер У.Ипчининъ бедиий усталыгъындаки кямилликни акс этелер. Шаир инкъиляптан сонъраки йылларда къайнамакъта олгъан вакъиаларны тасвирге алмагъа макъсат эдине: булар Американы ишчилернинъ къатиль этилюви («Сакко ве Ванцетти»); къырымтатар языcынынъ янъы элифбеге кечирильмеси («Янъыларгъа янъы элифбе», 1928с.) ве, ниает, эски дюньянынъ гъаддар мукъавемети («Аят – куреш», 1926 с.). Ишбу шаирнинъ бу йыллардаки шиирлери инкъилябий дуйгъуларгъа толу:

Биз ольмейджекмиз!
Не сатыр, не къуршун,
Не де курсю
Бизни артыкъ ольдюремез!..

(«Сакко ве Ванцетти», 1927с.)

Чокъ йыллар деванда Умер Ипчининъ аятий ве иджадий ёлуны огренмекнен мешгъуль олгъан Исмаил Керим мезкюр сёз устасынынъ шиириети дигер шаирлернинъ иджадына кучьлю тесир эткенине эмин (30).

Амма, тенкъидий козьнен бакъаджакъ исек, къайд этмели ки, «Куреш ичюн» джыйынтыгъында базы нукъсанлыкъларны эслеймиз. Бунынъ мисали оларакъ «Шырын гедже» шииринден ашагъыдаки парчаны окъуп бакъайыкъ:

Серин еллеб эсер еллер,
Ай байылыб татлы кулер...
Кок кузьгюдай нурлы айын
Шевкъы тюшкен сувлар айне:
Тал могедек кемерленген,
Севда сюрет, хаяллане.

Бу мисальде «еллеб» ве «хаяллане» фииллери февкъульаде шекильде къулланылгъан. Олар аслында шиирге «сагълам» мананы синъдирмели эди. Амма Б.Чобан-заде, айынықъ ве джиддий тенкъитчи оларакъ, кендисининъ белли марузасында анъылгъан шаирнинъ бойле арекетлерине даир шуны яза: «Серин еллеб», «севда сурет хаяллане» не демек?.. Иджат ве уйдурма. «Серин еллеб» гиби теркиб бурада шаиринъ истедиги манада оламаз, бойле теркиб сёз ёкъдыр. Иджады да гюч ве файдасыз».

Тенкъитчини «севда сюрет хаяллане» киби ифаде де тааджиплендире: «о, татарджа бир шиирде – «китабий», китабий бир шиир де – янълыш, басит (адий, хаталы – *Ш.Ю.*). «Кузьгю» иле «айне» бир шейинъ ики ады....

Бунлар, бир тарафтан, диль къусурлары, дигер тарафтан, дуйгъу ве тасавур эксиклери. Хаял дарлыгъы, тасавур къусурлыгъы» (31).

У.Ипчининъ шиирлери Б.Чобан-заде тарафындан дикъкъатлы, джиддий окъулгъан сонъ, очеркнинъ муэллифи шойле ху-

лясагъа келе: «Къайдсыз, узюнтисиз (ачувсыз, дуйгъусыз – *Ш.Ю.*), заметсиз шиир язан истидатлы адамынъ вереджеги бундан башкъа бир шей оламаз. Пьесаларындаки Ипчие гёре шиирлериндеки Ипчи чокъ аджеми! Икяелери шиирлерине гёре чокъ къуветли, пек гузель ишленмиш» (32).

Затен 1920-нджи сенелернинъ экинджи ярысында базы шаирлер назмиеттен чекилип, несирни илерилстелер. Бу джеэттен Джемиль Сейдамет («Къуртлагъан кокюс» – 1927 с., «Къую тюбюнде» – 1928 с., «Аммам аралыгъы» – 1928 с. икяелери), Умер Ипчи («Къакълыкъ базары» – 1928 с., «Ачлыкъ хатирелеринден» – 1928с. икяелери ве «Хатип» – 1928 с., «Мырзанынъ хатире дефтеринден» – 1926 с., повестьлери), Абляким Ильмийнинъ («Ачлыкъ хатирелери» – 1926 с., «Къуртчы Бекирчик» – 1928 с., повестьлери) адларыны анъмакъ мумкюн. Несирде халкънынъ урьф-адетлери ве аньанелери, миллий рухиети устаджасына тасвирленгендир. Анъылган эсерлернинъ къараманлары «халкънынъ озьгюнлигини тасвирлейлер, оларсыз о, сымасыз махлюкъкъа чевриле» (А.Исенов). Саньатшынас С.М.Червонная язгъаны киби, «эписи бир хаялий Къырым Мухтариетининъ морт сынъырларында 1920-1930-ынджы сенелери миллий эснафчылыкъ ве къырымтатарларнынъ профессиональ саньатыны джанландырмакъ макъсадыле, зар-зорнен олса да, миллий аят урып тургъан».

Иште, бойле этип, – юкъарыдан ашагъы энюв ве, аксине, теренликлерден коклерге котерилюв, хулюс къальпли макътавдан сагълам тенкъитке ве тетаматлы, ильмий талильге кечюв, аджизликтен къавийликке, джесаретликтен нефретке, шубеленювлерден ишанчкъа догъру адымлар атып, – 1920-нджи сенелер шиириети инкишаф эткен ве кямиллешкен. Мында, эльбетте, шиирий шахсиети ве къалеми биз огренмекте олгъан эдебий девирде шекилленген шаирлер хусусында фикир юрсетиле.

Йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында нешир олунгъан эдебий-бедиий меджмуалар саифелеринде шиирий аньанелеримизни девам эткен шаирлер – Мемет Нузет (1888-1934), Абдураман Къадри-заде (1876-1938), Якъуб Шакир-Али (1890-1930), Джемиль Кендже (1896-1945) – басылалар. Оларнынъ назмиетинде кой аяты, парлакъ келеджекке ишанч, эски ве янъы аятлар арасындаки куреш мевзуларына чокъ дикъкъат этиле. Занымызджа, М.Нузет ве

А.Къадри-заде, Ш.Бекторе ве А.Гирайбайнынъ шиириетлери арасында багънынъ мевджутлыгъы яхшы корюне. Айны заманда ильк эки шаирнинъ иджадында сиясий мевзу ёкълугъына бакъмадан, оларнынъ эписини авам халкънынъ яшайышы, онынъ айры векиллерининъ табиаты озюне джельп эте. Шунынъ ичюн М. Нузет ве А. Къадри-заденинъ иджадында эклога айрыджа ер тута.

Койлю шаирлерден олгъан Мемет Нузет эр даим тилини ве поэтик образларыны саделештирмеге ынтыла. Ынтыла дегиль, о озь-озюнден олып чыкъа. Онынъ эписи персонажларына аятийлик чизгилери хастыр. Табиат адиселери ве айванлар бири-биринен къолай-къолай анълашалар:

Терен тургъан къакъ ичинде къазларнынъ,
Къакъылдашыб сувгъа башын сокъкъаны.
Йылдырымдан къоркъыб пыскъан къызларнынъ
Теск къуваншыб уйлеринден чыкъкъаны.

Сакъал-сачы аппачыкъ къартбабайнынъ,
Яваш-яваш джамиге де кеткени.
Намазлыкъкъа отурыб къартананынъ,
О джавунгъа хайыр дува эткени.

(«Зевкъыма кете», 1927 с.) (33)

Тыш дюньядан шаирнинъ хаялына кечирильген ренклер оюны гъаевий-бедиий мананы къабул эте. Бедиий къалем саиби къырымлыларнынъ яшайыш тарзы ве адетлерини чокъ дюльбер тасвирлей. Эсерлерининъ къараманлары аят-мемат, адетлер, тазе янъылыкълар хусусында субетлешелер; оларнынъ тилиндеки лакъырды ифаделери ве адий образлы сёзлерни эшитип, «эски татарлыкъны» даа зияде урьмет этесинъ:

Къуда: Сизден уйгъун джеваб алсакъ, тедарикке башлармыз. Аркъадаштан сорарсызмы?

Къыз бабасы: Мен зан этсем, керекмез.

Апакъайгъа танышкъанлар ич бир вакъыт кяр этмез.

Къуда: О ери де шай я онынъ, бугунь сиз сав тургъанда.

Къыз бабасы: О ягъы эп масал онынъ, къавгъа эп бир «ёргъанда».

Бала менинъ, мен истесем откъа, сувгъа атарман,

Адеттен де ич айрылмам, мен эски бир татарман.

Къуда: Сёзюнъ догъру, Осман акъам, отьмек сенинъ, туз сенинъ.

Къыз бабасы: Алты юзлик бере болсанъ, мен разыман! Къыз сенинъ...

(«Къудалыкъ», 1927с.) (34)

Кимерде бу шаирнинъ адий мундериджесине ичтимаий тюс къошула. Эксериет бойле аллар инсанларнынъ ичтимаий мизаджларыны ифаде этмек ичюн къулланыла. Буны Оракънынъ ички монологы тасдикълай:

...Мени бутюн койлюлер
Къарт-яш, бекяр, уйлилер
Топлашкъанда бир ерге
Макътаб чокъ шей сёйлийлер.
Байракъларда, парадда,
Эр ерде, бакъ, ресмим вар,
Дюньядаки байларчюн,
Пек къоркъунч бир исмим вар.

(«Оракъ», 1928 с.) (35)

Дерсинъ, оракъ джанлы бир махлюкъ. Бу шиирде муэллиф фольклор сынъырларыны бозгъан киби ола. Бу джеэттен Мемет Нузетнинъ гъаевий-бедиий ве услюбий хусусиетлери насыл инкишаф корьгенини козетмек меракълыдыр: фольклор озьгюнликлерини кениш къуллангъан шаир, сийрек олса да, эсерлерине сиясий тюс ашлай. Амма фольклоргъа мейиль берювнинъ кучю эписи бир енъип чыкъа.

Кимерде ишбу шаир эсерининъ зияделже ифаделиги огърунда поэтик фигураларны къуллана:

Табут тартып тенинъни топракъ тутты,
Джаш джанынъны джутукъ джер джалмап джутты.

Козь корьмеген куньлерде кокрек кирли,
Тюшюнджелер, тасалар тюрлю-тюрлю.

Мезарынъа мингенлер миявкъушлар,
Тек тик тенге туюла тик тавушлар...

(36)

Эки сатырлы къытъа шеклиндеки бу эпитафияда (о реаль адисеге – М.Нузетнинъ омюр аркъадашынынъ олюмине багъышлана) айры тутукълар текрарлана (т, дж, къ, м), сатыр аллитерациясыны къулланувдан макъсат исе лирик къараманнынъ яныгъыны бильдирген эр бир сёзчикнинъ эмиетини юксельтмектир.

Корюне ки, Мемет Нузетнинъ чокъусы эсерлери четен козетюв характерини ташый. Оларда объектив, эдебий-бедиий ве фольклор хусусиетлери бирлеше. Накъильнинъ бойле принципи халкъ ичинден чыкъкъан ве омрю бою онынъ эр куньки тюшюнджелери, ишанчы, дуйгъулары, ичтимаий мизаджынен яшагъан шаирнинъ табиий истидатынен багълыдыр. «Узюльген чичек» шиири бунъа делильдир ки, мында фельсефий ойлар вастасынен муэллифнинъ къайгъысы бильдириле. Бу эсердеки фикирлер шииретимиздеки варислик меселесине даир тюшюнджелерни уянта: Мемет Нузет, дерсинъ, Номан Челебиджихан ве Шевкъий Бекторенинъ излеринден кете:

Айт, чичегим, айт сырынъны, неден къалдынъ бу алгъа?
Огърадынъмы сен де ёкъса, асед деген вебагъа?

Къайда догъдынъ, къайда осьтинъ, къайдаларда буюдинъ?
Ачылыб бир къуванмадан, ничюн шайтыб куюдинъ?..

Табиатта энъ дюльбер шей даим душман къазаныр.
Ялынъыз чиркин ве токъаллар ашалыкъкъа базаныр.

(1926 с.) (37)

Бойле этип, шиирде иштиракчи персонажлар даиреси пейда ола, лирик къараманнынъ шартлы-реалистик табиаты бельгилене: меселя, «Нишанлыма кеткенде» серлевалы шиирде онынъ, бу къараманнынъ, къарлы-боранлы авада севгилисине тараф къыйын ёлу тасвирлене:

Бир къыш куню, къалдым ёлда, араба джарты, ат арыкъ,
Къарангъылыкъ чёкти ерге, ёкъ джылт эткен бир ярыкъ.
Нишанлыма етейим, деб, итен-сайтан кетемен,
Адым сайын атлар токътай, мен де тыныш этемен.

(«Нишанлыма кеткенде», 1928 с.) (38)

Бир бакъышта, эсерге керчек тюшюнджели ве керчек умютнен яшагъан лирик къараманнынъ симасы кирсетильген, ангиси ки муайен зор маниаларны енъип, севгилисине барып етмели. Амма, эсернинъ сонъу косьтергени киби, шиир фельсефий юк ташый – сонъки къытъада шаир кенди аятий мевамыны бильдирип, къыйынлыкъларнен курешмек керек деген хулясагъа келе:

Озюм барыб пенджереден давуш эттим арувгъа,
О да шашты, умютсизден гедже шайтыб барувгъа.
Къарсанбагъа къаршы кетсенъ, сонъу хайыр болакен:
Шайтыб яргъа къавущкъанда, козьге де яш толакен.

(39)

Шиирлерининъ аэнкли олмасына арекет эткен Мемет Нузет эсерлерининъ архитектоникасы (къурулышы) ве ифаделерининъ семантикасына (манасына, маиетине) буюк эмиет бере. Онынъ ширий сатыры самимий, саде ве бедиетче зенгин олып, оларда козюмиз огюнде «аят ве шииет орьтюлип кетип, бераберликте яшайлар» (Н.И.Неженец) ве зенгин корюнишли бир дюньяны вуджуткъа кетирелер. М.Нузетнинъ эсерлеринде раатлыкъ ве тынчлыкъ, хошлукъ ве къайгъысызлыкъ сезиле. Онынъ персонажлары джан сыкъынтысы, этрафтаки муитнен разылашамаюв киби шейлер не олгъаныны бильмейлер. Олар разы ве частлылар, аят зевкъыны сюрелер, оларнынъ арекети ве ойларында эйилик ве иддетсизлик укюм сюре:

Телли къораз азбарда «менлик» сатар,
Къарт баракълар буюкъыб куньге бакъар,
Кунь къыздырыб иритсе бузлы ерни,
Айван, инсан чамыргъа тизден батар.

(«Койде къыш», 1928 с.) *(40)*

Шаирнинъ эсерлеринден ильхам алгъан Эшреф Шемьи-заде оларгъа юксек къыймет кескен (41). М.Нузетнинъ «Къальтийим экен я, раббим» (1927с.), «Берекет зевкъы» (1927 с.), «Етиш Къадыр» (1928 с.), «Бир сархошнынъ авузындан» (1924 с.) киби ве даа бир чокъ дигер эсерлери керчектен де «халкъ агъыз яратыджылыгъы хазинесинден алынгъан къыйметли сёз эльмасларыны даа зияде джилялап, озь тувгъан халкъына къайтаргъанына» (42) бир делильдир.

Йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында къытъа шекли джеэтинден ве образлы-ифадели эмиети тарафындан мукеммель шиирий эсерлерини Абдураман Къадри-заде де (1876-1938) яраткъандыр. Башта бир онынъ дидактик эсерлери козьге чарпа: «Огютлерим» (1926 с.), «Огютчининъ енъи огютлери» (1927с.), «Бир къач огютлер» (1928 с.), «Къардашчасына бир огют» (1928 с.), «Юлма, бе яу!» (1928 с.). Бу эсерлер кенди бедиийлиги ве манасы джеэтинден бугунь де эмиетли. «Огютлерим» денилебиледжек бу шиирлер циклында шиирий фикир ифадесининъ хусусий тарзы метафоралар иле («юксектен учма», «буюклик сатма», «инсан къылыфындан чыкъма», «гъайрынынъ багъына далма», «чувалы бильгиге долдур» ве саире) багълыдыр. Олар – метафоралар – инсаннынъ табиий аятында расткельген алларны акс этселер де, аслында терен психологиктирлер. Шиирлери умумий фикирден башланып, сонъра сатырма-сатыр конкретлештириле ве изаатлана:

Белялар анасы – ичкидир мытлакъ,
Къардашым, бу ёла акъма, бе яу!
Эвеля дуюлмаз, сонъ верир патлакъ,
Бу азиз вуджуды якъма, бе яу!

(43)

(Генчликке насиат – Орта асырлар къырымтатар шииериетине хас хусусиеттир ки, мында тесирнинъ дидактик тарзы айрыджа ер туткъан*).

Шаир айры инсанларнынъ эксикликлерини косьтерип, чареси олгъанда оларны «тишлеп алмагъа» тырыша. Шунынъ ичюн меджмуалар саифелеринде онынъ шиирлери «Чиркий» тахаллюси алтында басылмасы тесадуфий дегиль эди. А.Къадри-заденинъ айры эсерлериндеки композицион-сюжетли структуранынъ муреккеплиги (14-16 эджалы сатырлар, къараманларнынъ тыш

*Орта асырлар девринде кениш таркъалгъан дидактик эсерлернинъ тамырлары терендир. Олар асырлар девамында софу, фельсефий ве диний эсерлерде къулланылгъан. Озюнинъ «оджалыкъ вазифесини» беджерген дидактика базыда тенкъит, истиза янында адымлагъан ве шииритнинъ эр тюрлю жанрларына синъдирильген. Бол-бол къулланылгъан дидактика анъанелерини мешур шаирлерден олгъан Бора Гъазы Герай (1553-1608), Резмий Бахадур Герай (1601-1641), Мухаммед Герай IV (1601-1671), Абдул Афиф-заденинъ (1611-1691) эсерлеринде коремиз.

къыяфети ве арекетлери узеринде тафсилятлы токъталув) адети-узьре шаирнинъ эсас фикиринен багълы. О фикир исе тасвирнинъ шартлы ве реалистик усулларыны бераберликте къулланмакъ ниетинен багълы, чюнки бойле янашув тасвирге алынгъан шейлернинъ инджеликлерини косьтермеге ярдым эте. Бойле усулларнынъ къулланылгъаныны тасдикъламакъ ичюн «Агъырлыкътан къуртулув» шиирини мисаль кетирмек кяфидир. Мында къутурмакъта олгъан денъизде агъыр юктен толайы мына-мына батаджакъ геми тасвирлене. Балыкълар ашкъа тояджакъларына къуванышалар, денъизджилер къычырышалар, агъач гъычырдай, ель шиддетли улуй. Геми капитаны къуртулув ёлуны арай: «Гемиде юк агъыр, бошатмасакъ батаджакъ».

Агъырлыгъын денъизге эр кес башлай атмагъа,
Мал корюнмей козьлерге, истемейлер батмагъа.
Бир ёлджунынъ бар экен бек джарис бир къарысы,
Кече экен къавгъаман омюрининъ ярысы.
Аман ёлджу къарысын бельден къучакълаб тута
Бир хамледе къалдырыб тап денъизге фырлата.
Эр кес къоркъуб багъыра, капитан да джекире:
«Не яптынъ сен, шаштынъмы?» – деп, ёлджугъа окюре.
Ёлджу сыкъмай ич озюн, «Мен сёзюнъни туттым», – дей, –
«Агъыр юкюм бу эди: къалдырдым да аттым», – дей.

(«Агъырлыкътан къуртулув», 1928 с.) (44)

Айны бойле усулда «Базиргян ве хаммал» (1928 с.), «Авджынынъ тёвбеси» (1927с.), «Акъсакъ Темир ве Насреддин оджа» (1928 с.) адлы шиирлери язылгъандыр.

Зиядин Джавтобели язгъаны киби, «Абдураман Къадри-заде къуветли эсерлер яратты. Бу эсерлеринен о озь девринининъ эдебият авескярларына устазлыкъ вазифесини корьди. Оны биз, генчлер, эдебият къаиделерини шиирий эсерде мундериджеге коре не киби чешит формалар къулланмакъ усулларыны гузель бильген бир эдебиятчы деп сая эдик» (45).

Шиирлер яратмагъа Абибулла Одабаш да тырышкъан. Амма онынъ «шиирий дили планле къурулмыш, суньий, гъайрытабиий» (Б.Чобан-заде) олгъан. Тенкъитчининъ фикириндже, «Одабаш сёзлери гюрюльтилерине гёре сечиёр ве онларын димагъда, башта

уяндырдыкълары левхалар (образлар) иле къатиен мешгъуль олмыёр». Алим «Уреген» (?), «кёр давушынъ тынчлыгъы тырмаламасы», «майысынъ юрегимизге нур серпмеси» киби ифаделер А.Одабашнынъ образлы васталарынынъ фукъарелигини косьтергенини къайд эте. Б.Чобан-заде «эр шаирин бойле эр заман текрар олунан севимли сёзлери олур. Бунъа сёз-юзь ёкъ. Лякин бунлардан даа манасыз ве шиир ичюн гелишиксизини тапмакъ къабиль (мумкюн – *Ш.Ю.*) дегильдир. Одабашынъ шиирине дюшен эр шей – къар олсун, копек олсун, акъкъу олсун – къармалай, тырмалай, кёрларле узун муддет омюр кечирен адамда анджакъ бойле дюньяя бакъыш олабилир» (46), деп яза. Бу сёзлер адалетли сёзлер олгъаныны исбатламакъ ичюн ашагъыдаки мисаллерни алдыкъ:

Тек бир корь тавуш тырмалай,
Шай тырмалай, къармалай, къармалай.

Яхутта:

Ягъмур насыл ягъа?
Ель недир, буз недир?
Сув къайдан келир?
Отлар насыл яшай?
Балабан-кучюк
Терек-кутюк
Не вар, не ёкъ
Аз-чокъ
Ич бир шей:
Яша бей
Чар, къырал
Залым капитал
Шаркъ гъариб...

(«Чалышыр ве огренирмиз», 1927 с.) (47)

Ишбу астрофик (яни бир шиирде тюрлю къытъа шекиллери къулланылгъан) верлибр (сербест) шиирде къафие ве шиирий къаиделернинъ мевджутлыгъы акъкъында айтмакъ зор. Бунынъ киби шиирлерге мунасебетини белли эдебиятшынас М.Недим шойле бильдирген: «Бойле «шиирни» окъуб ве яхуд язуб чыкъмакъ ичюн буюк бир сабыр лязим. Риджа идерим, сёйлейинъиз! Бунынъ нереси шиир?! Бунынъ къафие нересинде?! Везин нересинде, эдебийлик

зевкъ нересинде?!.. Эгер бу парчаларда ялынъыз ширий нукъсан олса эди, бунъа да чаре булунырды. Лякин шойлелери де вар:

Умер сычрай, севине,
Айше тилин кемире,
Билял исе атларын
Тельбевине илине.

Бильмем, – дие девам эте тенкъитчи, – «тиль кемире», «тельбевге илине» деген сёзлерни сиз ич эшитдинъизми? «Тиль кемирильмек» ичюн къатты олмакъ керек, чюнки юмшакъ шей кемирильмез. «Тельбевге» де «илинмез». Банъа къалырса, «тельбевге асылыр». Бус-бутюн керексиз шейлер» (48).

Бойле «тиль къусурлыгъынынъ» (Б.Чобан-заде), шиирде фикир ве «техника» ёкълугъы мисаллерини дефаларджа булмакъ мумкюн. Амма, Джафер Гъафар язгъаны киби, «биз ялынъыз енъи эдебият пионерлеримиз. Бу девир ичинде чарпынан, яратмакъ, ёкъдан вар итмек киби кучьликлерле курешен къалемлер анджакъ узерлерине юклендиклери вазифелеринъ пионерлеридир» (49).

Абибулла Одабашнынъ ялынъыз бир къач эсерини азмы-чокъмы уйгъун деп танымакъ мумкюндир («Улу бабай», «Балкъуртчыкълар», «Къарылгъач»). Къайд этмели ки, онынъ несрий эсерлери баягъы кямильдир ве олар къырымтатар эдебиятынынъ алтын саифелерини тешкиль этелер.

1920-нджи сенелернинъ сонъларында эдебий-бедиий меджмуалар саифелеринде Эшреф Шемьи-заде (1908-1978), Ыргъат Къадыр (1905-1945), Абдуреим Алтанълы (1898-1976), Зиядин Джавтобели (1905-1992), Керим Джаманакълы (1905-1966), Раим Тынчеров (1908-1973) киби яш шаирлернинъ эсерлери чокъча басыла. Оларнынъ эсерлеринде илеридеки бир ёнелишни тешкиль этебиледжек къадар хусусиетлерни шимдиликче айырмакъ даа кучь эди. Бу шаирлер озьлерини уйкен несильден кучьлюдже санып, янъы шиирлер яратмагъа чагъырсалар да, ойле эсерлерни язмакъны даа эплеп оламагъанлар. Бу йылларда язылгъан шиирлери шимдиликче аджиз олгъан. Лякин, азмы-чокъмы ифадели шиирлерни къаралап, ишчилерни ве инкъилябий мувафакъиетлерни олар умуминсан мевамында турып йырлагъанлар, амма буларда девлеттеки реаль ичтимаий-сиясий вазиет эсапкъа алынмагъан.

О йылларнынъ тенкъиди анъылгъан муэллифлернинъ эсерлерине къыймет кесер экен, иджатларына эписи бир яхшы козьнен бакъмагъа тырышкъан ве буюк ишанч беслеген. Джумледен, А.С. Айвазов Зиядин Джавтобели ве Керим Джаманакълынынъ эсерлериндеки базы нукъсанлыкъларны косьтермекнен берабер, бу «атешин шаирлернинъ иджадына мевзу чешитлиги ве джанлы сёз хас олгъаныны» къайд этип, оларны Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде ве Шевкъий Бекторенен бир сырагъа къоя (50).

Б.Чобан-заде исе «темиз, догъру татар тилинде» язгъанларнынъ нумюнеси оларакъ З.Джавтобелининъ эсерлерини талиль эте, ве онынъ къалем махсулында «везни, къафиеси дюзгюн, сёзлери, теркиблери бир-бирине пек зияде уйгъун» олгъаныны, оларда биз «къыйметли, бедиий, оржиналь (оригиналь – *Ш.Ю.*) табирлер» кореджегини айрыджа къайд эте. Эдебий тенкъитчи, девам этерек, дигер бир яш шаир акъкъында шуны бильдире: «Джаманакълы илериде инкишаф идерсе, озюне махсус бир услюб саиби ола билир. Лякин бойле къалырса, сёзлери бир-бирини тутмаян, дили бозукъ аджеми бир кедайдан башкъа бир шей оламаз» (51).

Чокъ йыллар кечкен сонъ белли языджымыз Шамиль Алядин (1912-1996) Зиядин Джавтобелини «шииретимизнинъ патриархы» деп адландыраджакътыр. А.Лятиф-заде исе Эшреф Шемьи-заде акъкъында озь заманында шуны бильдирген: «О эм мевзу кенишлиги, эм де фикир теренлиги джеэтинден чокъ ишандыргъан энъ генч шаирдир. Затен онынъ истидаты дигер яш шаирлер арасында бир башкъаджадыр» (52). Керчектен де Э. Шемьи-заде базы шиирлеринде поэтик (услюбий) фигураларны къулланып, кучьлю ифаделикке ирише. Меселя, «Чал магъа» эсеринде (1928 с.) шаир эпифора фигурасындан яхшы файдалана:

«Эгер, – деди бир кунь кулип, шакъаджы бир чал магъа, –
Арзу этсенъ бойдакълыкъны «шап!» деп ерге чалмагъа –
Бир фидан къыз алып къачып, парасыз той чалмагъа,
Бириндживе, бильмелисинъ яр къапысын чалмагъа»...

Ишбу шиирде «чалмагъа» шеклиндеки фиилли къафие он эки манада берильген – о бу тилимизнинъ семантик зенгинлигини косьтерген гъает келишикли мисальдир.

Бу исе Э.Шемьи-заdeдеки анафоранынъ нюмюнесидир:

Осьмюр къызларгъа
Окъумакъ гунях –
Деген яланлар къайдан чыкъкъан?
Кимлер буюргъан,
Кимлер уйдургъан,
Кимлер буларны къатты туткъан?

(«Окъумагъа кеттик биз», 1926 с.) (53)

Бойле поэтик элементлер ширий тильнинъ эмоционаллигини косьтере, муэллифнинъ ичтимаий денъишмелерге субъектив мунасебетини ифаде эте.

Шаирлернинъ иджадий нетиджелерининъ бир косьтергичи оларакъ Зиядин Джавтобелининъ «Инкъилябий шиирлер» (1927 с.), Раим Тынчеровнынъ «Азатлыкъ йырлары» (1929 с.), Абдуреим Алтанълынынъ «Атешли сатырлар» (1929 с.) джыйынтыкълары таб олунгъандыр. Меселя, З.Джавтобелининъ китабына къыркътан зияде шиир кирсетилип, олар секиз мевзугъа такъсимленелер ве инкъилябий байрамлар, къадыннынъ азатлыгъы, дидактик меселелер, Къызыл Орду, генчлик, матем куньлери, балалар, койлю яшларгъа багъышланалар. Айны шу сенеси «Илери» меджмуасы бу неширге дикъкъат этерек, «яш шаиринъ тили умуминъ анълаяджагъы киби ачыкъ татарджа; услюби енгиль, назм къаиделери дурустджа (зарарсыз – *Ш.Ю.*), къафиелер эйи сечильген, мевзулар чешидли» (54) олгъаныны къайд эте.

Тенкъитнинъ яш къалемлернинъ эсерлерине мунасебетини косьтермек ичюн даа шуны къайд этмек мумкюн ки, Ы.Къадырнынъ китабы узеринде Э.Шемьи-заде бойле токъталгъан: «Халильнинъ бу биринджи шиирлер китапчыгъына кирген ильк манзумелери шиириет нокътаий-назарындан ве шекильдже етерлик дереджеде пишкин олмасалар да, социаль маиетлери джезтинден шу заманнынъ талапларына джевап берген эмиетли эсерлер эдилер» (55).

Иште, корьгенимиз киби, янъы аят къурулышына даир фикирлернинъ бир тарафлылыгъы, нормативлик ве ичтимаий-сынфий бакъышларгъа сонъ дередже базангъан мефкюревийлик шаирлерге эксериет озь эсерлеринде энъ эйи ниетлерини ве иджадий имкянларыны ифаде этмеге ве аяткъа кечирмеге кедер эткен аджиз тарафларыдыр. Затен бу муэллифлер эсерлерининъ озегини Вата-

нына ве халкъына ватанпервердже хызмет этмек, «буюк идеалларгъа ве ахлякъий принциплерге» садыкъ олмакъ кереклигине къанаат дуйгъусы тешкиль эткен. Шаирлернинъ иджадында инкъиляп мейдангъа сюрген сиясий шиарлар озь ифадесини була. Оларнынъ инкъиляптан сонъраки он йыллыкътаки шиирий ёнелишини бельгилеген умумий мизадж адети-узьре котеринки, сонъ дередже макътайыджы олгъан (Э.Гуревич).

1927 сенеси даа бир янъы китап – Джемиль Кендженинъ (1896-1945) «Бала шиирлери» джыйынтыгъы чыкъа. Озюнинъ истидатыны бу шаир балаларгъа багъышлагъан. Джыйынтыккъа кирсетильген шиирлерде («Къаргъалар авлана», «Гедже къушу», «Не ичюн шай ашыкъа?», «Дюльгер алетлери шай айта») сабийлер ве осьмюрлернинъ яшы ве рухий хусусиетлери эсапкъа алынгъан. Метннинъ анълайышлы олмасы огърунда муэллиф сатырда азджа сёз ве, табиий ки, азджа да эджа къуллана.

Аятий алларны бойле ифаде этюв тарзы бир кереден шаиране бир сыджакълыкъны пекиткендир. Шиирлердеки образлар-сёзлер кенди ичине реаль аяттан ве бу аят акъкъындаки халкъ тасавурындан сайланып алынгъан эм корюлебиледжек, эм эшитилебиледжек тавсилятларны (деталлерни) къаврап алалар:

Бизге машина дерлер,
Инсанлар бизи северлер.
Дюньяда чокъ ишлерни
Бизим иле ишлерлер.

Бизим халкъ газ майы ашар,
Бир такъымы комюрнен яшар.
Агъач, тобан, нефть ашаб,
Яшагъан сойлары да бар.

(«Трактор шай айта») (56)

Трактор симасынынъ бойле косьтерильмеси балагъа бу «персонажнен» раат-раат къонушмагъа чаре бере. Ондан да гъайры зираатчылыкъта муим эмиетке малик бу тракторнынъ «нуткъы» бираз саделештирильген ве къуруджа олса да, чокъ табиийдир. Бунынъ себеби шунда ки, шаир балалар огюнде огютчи, тербиеджи вазифесини беджере: эр бирини къолундан тутып чалышмагъа огрете. Балалар этрафтакини догърудан-догъру къабул эткенле-

рини акъылда тутып, сёз усталары муреккеп (базыда ильмий) мевзуны айдын, акъылда къаладжакътайын тасвирлемели ве бала анълаябиледжек шейге чевирмелидирлер.

Кендженинъ мувафакъиетлерини къайд этерек, тенкъит ишбу джыйынтыкъны яхшы къабул эткен. Енгиль ве къолай окъулгъан бу шиирлерни балалар да сыджакълыкънен къаршылайлар. Окъулмасыны зорлаштыргъан базы везин, айры къафие ве сёзлердеки кимер янълышларгъа бакъмадан, бу эсерлер уйгъундыр (57).

1928 сенеси Абдулла Лятиф-заденинъ «Янъы саз» ве Бекир Чобан-заденинъ «Боран» серлевалы эки шиирий джыйынтыгъы да дюнья юзю коре. Экиси де – латин элифбесинде.

«Янъы саз» китабына эсасен 1923 сененинъ махсулы олгъан эсерлер кирсетиле: «Шаирге», «Янъы саз», «Баарь тюркюси», «Куньсюзге кунь», «Васистим» ве ил. Мында Н.А.Некрасов ве Цензордан терджимелер де къошула.

«Хайырсыз тюш», «Аэроплан», «Омюр», «Къуртарынъыз ач олюмден», «Баарь тюркюси» киби шиирлеринде А.Лятиф-заде «олдукъча къыйметли бир саньаткяр оларакъ мейдана чыкъыёр» (Б.Чобан-заде), о, сайлап алгъан мевзулар исе тек онынъ озюне хас. А.Е.Крымский эмин ки, А.Лятиф-заде «ичтимаий мевзуларгъа лириканы синъдире» (58). Шаирнинъ озю исе онынъ поэтик сималары реаль яшайыштан алынгъаныны яза. Онынъ макъсады – «языджынынъ коребильгенини яш несильге косьтерметир» (59):

...Къальбими халкъ козю яшынен джувдым,
Магъа ёл косьтерди ёкъсуллар дерди...
Омрюминъ китабын козьяшнен яздым.

(«Васиетим», 1923 с.) (60)

Абдулла Лятиф-заденинъ озю къайд эткени киби, инкъиляпны о олгъаны киби къабул эткен. Иште, рухий къанааты, истикъбальге парлакъ умютининъ себеплерини бунда корьмек мумкюн:

Эр кес душман… куньден-куньге
кунь авур!
Лякин
Бир кунь
Бу къарангъы омюрнинъ

«Кучьлю бир къол» астын устьке
девирди.
Тазе ава, кунь ышыгъын,
Сыджагъын
Эп къарангъы
Кошелерге
Чевирди.

(«Куньсюзге кунь», 1923 с.) (61)

Мисаль кетирильген парчанынъ хусусий архитектоникасы бар, чюнки шаир окъуйыджыгъа белли олмагъан янъы, февкъульаде ненидир косьтермек истей. Макъсат эдинильген ниетке ёлны А.Лятиф-заде эсерининъ структурасына янъыджа янашувда коре. Амма бойле янашув шиирнинъ образлылыгъы ве ифаделигини аджизлештире. Затен о къайнашкъан тарихий девирдеки чокъусы генч къалем саиплеринде бедиийликнинъ асыл къаиделеринс урьмет ве дикъкъат баягъы эксиле. Оларнынъ иджадында мевзу къатып къалгъан, къопал бир объектке чевриле, сималыкъ (образлылыкъ) исе экинджи плангъа кечириле.

«Янъы саз» джыйынтыгъына кирсетильген эписи эсерлерни муэллиф гъайрыбаштан тарагъан, бунынъ нетиджесинде базылары о къадар денъишкен ки, атта ильк корюнишини гъайып эткенлер. Демек, вакъыт кечтикче, муэллиф айры ифаделерни ишлемек зорунда эди, чюнки заманлар денъишмеси саесинде тасавурлар да денъише эди:

Гъаемиз илля ки «къалени» алмакъдыр,
Пармакълар,
Тырнакълар,
Тишлернен, кучьлернен
«Кунь юртда» озюдай бир ал кошк салмакъдыр...

(«Акъынгъа», 1923 с.) (62)

Джыйынтыкъта эки багъышлав да бар: бириси А.С.Айвазовгъа («Умран мелеги»), экинджиси – шаирнинъ оджасы Ахмед Нуреддинге («Сёнмез нур»). Б.Чобан-заде биринджи шиирге нисбетен шойле язаджакъ: «Бутюн шиири окъуюб чыкътыкътан сонъра да «Умран мелегининъ» не джанавар олдугъу анълашылмыёр. Эсасен, бир тарафтан, «ал ышыкъ», дигер тарафтан «ме-

лек» тасавурлары узерине къурулмакъла шиир озь эеджаний ве мантыкъий темеллеринден маърум булыныёр. Бунунъла айры-айры гузель аэнгдар, сечмели сёзлер бу шиирде де гёзе чарпыёр» (63). Замандашлары А.Лятиф-задени 1920-нджи сенелернинъ энъ яхшы шаирлеринден деп бильгенлер ве «акъикъий муневверлиги» (З.Джавтобели) ичюн урьмет эткенлер.

Шуны да къайд этмек керек ки, мезкюр шаирнинъ дюньябакъышы не къадар текрарланмаз, не дередже озьгюн олмасын, девлетте юзь береяткъан вазиет шаирлернинъ бедиий индивидуаллигини къыйыр-чийир эткен. Олардан базылары, ичтимаий къарарларгъа сарылып, ишбу сымарышларны беджермеге тырышалар ве сиясий системанынъ конкрет мувафакъиетлерини къалемге алып башлайлар, бу исе оларны гъайрыбедиий олгъан бошбогъазлыкъкъа тараф чекип кеткендир. Эльбетте, бу шаирлер токъунып кечкен мевзулар муайен манада тарихий эснасны акс эттилер. Амма эксерий алларда олар яраткъан шиирлерни бедиийликнинъ косьтергичи деп танымакъ зор, чюнки девлетте укюм сюрген идеологиягъа хызметни арз эткен шаирлернинъ бедиийликке даир тасавурлары хор олгъан, шиирий метнлерининъ образлы системасыны исе пармакънен сайыладжакъ къадар сёзлер тешкиль эткен. Нетиджеде базылары (А.Гирайбай, Б.Чобан-заде) иджаттан вазгечелер, дигерлери исе «земанесине коре кеманеси» олмагъа тырышалар: «башларындан айрылув» («відсік голів» – П.Тычина) деври якъынлашмакъта эди.

Схематизм ве шиарджылыкъ мисаллерини конкрет шаирлернинъ айры эсерлеринде корьмек мумкюн: булар Мемет Нузетнинъ «Оракъ», Абибулла Одабашнынъ «Чалышыр ве огренирмиз», Абдулла Лятиф-заденинъ «Куньсизге кунь» ве «Акъынгъа» киби шиирлеридир. Оларда фикир теренлиги, эстетик озьгюнлик ве бедиий ышыкъ ёкъ.

Артыкъ Бекир Чобан-заденинъ «Боран» адлы джыйынтыгъында да эвельки романтизм, фикир ифадесиндеки самимийлик дуюлмай (64). Джафер Гъафар язгъаны киби, энди «шиир ве икяелеримиз «Акъ ёл»ле дегиль, къызыл ёл иле тенкъит идильмелидир» (65). Мезкюр неширдеки шиирлер кенди мундериджеси ве бедиий шеклиндже Будапешт девринде язылгъанларындан узакъ эди. Земаневий эдебиятшынас Сафтер Нагаевнинъ ифадесиндже,

джыйынтыкъкъа хусусан лирик къараманнынъ тюшюнджелерини, къайгъы-къасеветини акс эткен, шаирнинъ куськюн сеси ве яныкъ къавалыны косьтерген шиирлер кирсетильмеген (66).

Шаир фикирдже балалыкъ чагъына, тувгъан ерлерине къайта, кой аятыны айрыджа сыджыкълыкънен хатырлай. Джыйынтыкъта чокъ мураджаат этильген ватан мевзусы артыкъ башкъа, деньишик тарзда инджелене. Гъает эеджанлы шаир:

Узакътан корьдим къырымлы бир студент,
Кулер юзьнен эте эди гемиде субет.
Къарадым онъа, умютнен яшланды козюм,
«Мераба!» дедим, богъазда тутулды сёзюм...
(«Балтыкъ ялысында», 1926 с.) (67)

деп яза. О энди ватанына, Къырымгъа севгисини мукъайт ве йымшакъ шекильде ифаде эте. Энди шаир кенди эсери ичюн материалны «озю яшагъан джемиет ве сыныфтан» ала. «Джемиет + языджы = эсер» – мына бойле коре озюнинъ янъы дюньябакъышыны Б.Чобан-заде. Бир заманлары онынъ иджадына хас олгъан «фикир, хаял, бильги, дуйгъулар» къайда? Оларны къоркъу, ялан, ифтирагъа толу ве инсан къадирине етмеген заман бол-бол къайрамакъта эди. Энди шиир яшайышта козь огюнден тез-тез кечип кетеяткъан алларны тасвирлейиджи бир алет эди («Мезад» – 1922 с., «Ичкен» – 1926 с., «Къавгъасыз той корюльмеген» – 1921 с. ве ил.):

Анавы сувдан бер, къана, бир-эки шише,
Озюнъ чекиль, Дашаны къой бу ишке!
– Баш устюне, – дей ашджы Союн агъа,
Къалгъанын озюм билермен...Къа, софрагъа!
– Даша! Ты Сервер знай? Незнай...Яхшы,
Муабетликке, къа, Сервер! Къана бир чакъчы!..
(«Къалпакъ махраджы», 1926 с., Баку) (68)

Бу эсерлерде эвельки оригиналлик ёкъ эди эбет. Энди Чобан-заде де кет-кете «сёзлери бир-бирини тутмаян аджеми бир кедайгъа» бенъземекте эди. Буларгъа о девирнинъ ичтимаий-сиясий, икътисадий ве медений аятындаки субъектив ве объектив аллары себептир. 1928-инджи сенедсн сонъ куньделик нешириде оригиналь бедиий эсерлер кеткен сайын азлаша, яваш-яваш эде-

бий къавиль ве музакерелер суса (мына о нетиджеи-себеп багъы). Меджмуаларда зиядесиле тюрлю чагъырувлар, социалистик тешвикъат басыла, амма олар акъикъаттан гъает узакъ эди. Къашкъыр кесильген цензураны къоллап къуветлеген акимиет эдебият ве саньаткъа кучьлю дарбе ягъдыра. Артыкъ керчек рухий джошкъунлыкъны ифаде этебиледжек эсерлерни яратмакънынъ мумкюнаты ёкъ эди. Бу йылларда кечит девринининъ озегини айры шаирлер озьлерининъ кескин бакъышларыны эмоциональ ифадеге ынтылувда корьгенлер ве бойле арекетлерге фааль киришкенлер. Базы къалем усталары ичюн (Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбай ве диг.) инкъиляптан сонъ юзь береджек къалабалыкъны куньэвель коребилюв оларнынъ иджадында ялынъыз бир баскъыч олгъан, эсас мевзу исе – инсаннынъ образы олып къалгъан. Башкъа бир сой шаирлер исе (З.Джавтобели, Ы.Къадыр, А.Алтанълы ве диг.) озьлеринде инкъилябий мизаджны тербиелемеге ынтылгъанлар. Бундан отьрю ахлякъий тербие, медениет ве тасиль меселерине янашув башкъа-башкъа олгъан. Бириниджилери эсас ерге ахлякъий хусусиетлерни, маневий зенгинликни сакълап къалув, миллий темеллерни ве умуминсан къаиделерни гъайып этмеюв меселелерини къойгъанлар. Башкъалары исе гъае ве арекетлерини кенди дуйгъу ве ирадесине таби эттиргенлер ки, булар инсаннынъ ахлякъий вариетинден устюн тургъан.

МЕНБАЛАР

1. Крымский А.Е. Литература крымских татар / Голос Крыма. – 1997. – майыс 23 (№ 20).

2. Янъы Чолпаннынъ макъсады // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С.1.

3. Нагаев С. Къанаты къайырылгъан къарылгъач / Янъы дюнья. – 1995. – февраль 10.

4. Лятиф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури //Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.199.

5. Къырым генчлиги арасындаки инкъиляб // Янъы Чолпан. – 1923. – №2. – С.38-41.

6. Инкъилябий шиирлер. – Акъмесджит. – 1925. – С.35-36.

7. Лятиф-заде А. Ахыр заман къушу // Янъы Чолпан. – 1923. – №3. – С.29.

8. Лятиф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури//Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.200.

9. Троцкий Л. Наше отечество во времени. Литература и революция. – М.: Наука. – 1992.

10. Джавтобели З. Достларыма. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1973. – С.14.

11. Первый Всекрымский съезд по просвещению / Красный Крым. – 1923. – февраль 23.

12. Хайкевич В. Основной крымский вопрос / Красный Крым. – 1921. – апрель 26.

13. Керимов И. Теренлик. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1988. – С.15.

14. Селимов Ш. Бекир Чобан-заде шиириетининъ земеневийлиги / Янъы дюнья. – 1993. – август 20.

15. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1927. – С. 30.

16. Керимов И. Бизим джанлы энциклопедияларымыз / Ленин байрагъы. – 1988. – майыс 5.

17. Инкъилябий шиирлер. – Акъмесджит. – 1925. – С.3.

18. Айны ерде.

19. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С. 20.
20. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С.23.
21. Айны менба. – С.22.
22. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.16.
23. Джаманакълы К. Азатлыкъ йырлары. – Акъмесджит. – 1927. – С.37.
24. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С.22.
25. Джаманакълы К. Азатлыкъ йырлары. – Симферополь. – 1927. – С.42.
26. Керменчикли Дж. Сонъ сёз // Йылдыз. – 1991. – № 2. – С.64.
27. Керимов И.А. Творческий путь Умера Ипчи / Автореф. канд. дисс. – 10.01.10. – Ташкент. – 1988.
28. Ипчи У. Шаркъ къадынлары. – Акъмесджит. – 1926. – С.27.
29. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С.23.
30. Керимов И. Жизнь и творчество Умера Ипчи. – Эльязма.
31. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.33.
32. Айны ерде.
33. Нузет М. Зевкъыма кете // Илери. – 1927. – №1. – С.29.
34 Нузет М. Къудалыкъ // Илери. – 1927. – №2. – С.74.
35. Нузет М. Оракъ // Илери. – 1928. – №32. – С.6.
36. Шемьи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ. – Ташкент. – 1974. – С.40.
37. Гафар Б. История крымскотатарской литературы. – Эльязма.
38. Айны менба.
39. Айны менба.
40. Нузет М. Койде къыш // Козьайдын. – 1928. – №38-39. – С.11.
41. Шемьи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ. – Ташкент. – 1974. – С.24.
42. Айны ерде.
43. Къадри-заде А. Бир къач огютлер // Илери. – 1928. – №6. – С.80.

44. Къадри-заде А. Агъырлыкътан къуртулув // Козьайдын. – 1928. – №26. – С.6.
45. Джавтобели З. Эдебият севдалары. – Ташкент. – 1983. – С.76.
46. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.16.
47. Недим М. Тюрк-татар тили // Илери. – 1927. – №2. – С.84.
48. Айны менба. – С.86.
49. Гъафаров Дж. Инкъилябдан сонъра нефис эдебиятда базы мувафакъиет ве нукъсанларымыз // Илери. – 1927. – №4. – С.36.
50. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С.22.
51. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.16-18.
52. Лятіф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури // Червоний шлях. – 1927. – №11. – С.200.
53. Шемьи-заде Э. Тогъан къая. – Ташкент. – 1969. – С.49.
54. Инкъилябий шиирлер // Илери. – 1927. – №4. – С.91.
55. Шемьи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ. – Ташкент. – 1974. – С.83.
56. Кендже Дж. Бала шиирлери. – Акъмесджит. – 1927. – С.16.
57. Недим М. «Бала шиириети»// Илери. – 1927. – № 3. – С.71-72.
58. Крымский А.Е. Литература крымских татар / Голос Крыма. – 1997. – майыс 23.
59. Лятиф-заде А. Янъы саз. – Акъмесджит. – 1928. – С.4.
60. Айны менба. – С.25.
61. Айны менба. – С.16.
62. Айны менба. – С.24.
63. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.36.
64. Юнусов Ш. Бекир Чобан-заденинъ шиириети//Йылдыз. – 1994. – №6. – С.156-166.
65. Гафаров Дж. Инкъилябдан сонъра нефис эдебиятда базы мувафакъиет ве нукъсанларымыз // Илери. – 1927. – №4. – С.37.
66. Нагаев С. Бекир Чобан-заденинъ эдебий бакъышлары / Янъы дюнья. – 1993. – август 20.
67. Чобан-заде Б. Балтыкъ ялысында. – Боран. – Акъмесджит. – 1928. – С.33.
68. Айны менба. – С.52.

III. Къырымтатар шиирининъ архитектоникасы

1§. Къырымтатар шиирий системасынынъ назарий эсаслары меселесине даир

Тюркий шиирий системаны теткъикъ этюв ве онынъ хусусиетлерини косьтерюв меселелеринен алимлер эппейи заманлардан берли огърашып кельмектелер. ХХ асырнынъ экинджи ярысында бу такъым мевзулар узеринде китаплар нешир этильген, макъалелер бастырылып, мунакъашалар къурулгъандыр. Бу меселенен Н.М.Маллаев, В.В.Радлов, В.А.Гордлевский, М.Ф.Ахундов, Б.Фабс, Х.Усманов, А.Джафар, М.К.Хамраев, В.И.Стеблева ве бир чокъ башкъа алимлер огърашкъанларына бакъмадан, тюркий шиирий система проблемасы олдукъча мурекkеп ве чокъкъатламлы экен, ойле де инсан акълы чезильмей къалмакъта.

Шуны да къайд этмели ки, бугуньде-бугунь къырымтатар шиирий системасыны теткъикъ этмекте олгъан инсаннынъ бойле де зор вазиетини ишбу меселеге даир ишлернинъ ёкълыгъы даа зияде къыйын алгъа къоя. Къырымтатар эдебиятшынасларынынъ макъале ве ишлеринде ер алгъан айры фикир ве муляазалар (1) шиириетимизнинъ везинли-интонацион озьгюнлиги акъкъында толу малюматкъа саип дегиллер. Албуки, эксериет ишлери дигер тюркий миллетлер шиирлерининъ назарий хусусиетлерининъ талилине аит менбаларгъа мураджаат этмек керек ола. Оларда бакъылгъан мисаллер де къырымтатар назмиетиндеки архитектоникагъа фонетика ве везин джеэтлеринден эр вакъыт мусавий кельмейлер. Бу нокътаи-назардан Хатиб Усмановнынъ «Тюркий шиирнинъ къадимий ирмакълары» серлевалы китабы бир башкъаджа олып, мезкюр мевзугъа янъыджа янашмагъа имкянлар бере. Эгер де шимдигедже ялынъыз эки тюркий шиирий система – аруз ве пармакъ (бармакъ) – узеринде фикир юрсетильген исе, анъылгъан

алим къытъа къурулышындаки везиннинъ дёрт эсас чешити муляазасыны ортагъа сюре. Булар:

– синкретик,

– ачыкъ эджалы («открытосложная»), яни «аруз» ерине,

– эджа сайысы («слогосчётная»), яни «пармакъ» ерине,

– денъишиджи («переменная») системалардыр. Бойле муляазасыны шииршынас «аруз» ве «пармакъ» ыстылахлары бизим оларгъа нисбетен бакъышымызны янълыш этип ташлагъаны ве олар бу саадаки асыл вазиетни ярамай тарафкъа денъиштиргенинен анълата.

Бойледже, Х. Усмановнынъ концепциясына мейиль беререк, биз шииретимизде везин тешкилининъ эсасыны шиирий сатыр тешкиль этип,озь невбетинде ишбу сатыр мусавий къысымларгъа болюнгенини таныймыз.Оларны метрик алкъалар (стопалар) болелер ки, олар – бу метрик алкъалар – эки группагъа такъсимленелер:

1) озь теркибинде къыскъа, ачыкъ ве ургъусыз олып, алкъа ичинде къатиен бир ерде тургъан метрик эджагъа саип олгъан алкъалар;

2) ачыкъ ве къапавлы эджалар сербест ерлешкен алкъалар (2).

Келинъиз, назмий сатырнынъ шиирий системасынынъ хусусиетлерини козьден кечирейик.

Къырымтатар тилиндеки ургъунынъ кениш кутьлеге белли олгъан хусусиетлеринден гъайры (эджалы я да мантыкъий ургъу) башкъа инджелиги де бар: о синтагмада акцентли тююмни («акцентный узел» – Х.У.) вуджуткъа кетиребиле. Буны косьтермек ичюн бир къач сёзни алайыкъ: «алтын», «дюльбер», «башакъ», «чичек». Бу сёзлерден эр бири озь ургъусына саип. Олардан айры сёз бирикмелери тизейик: «алтын башакъ», «дюльбер чичек». Эки синтагмагъа эки ургъу тюше, яни исимлерде олар гъайип ола, сыфатларда исе, аксине, сакълана ве зиядедже кучьке кире. Х. Усмановнынъ табириндже, синтагма (сёз бирикмеси), дерсинъ, бир сёзге чевриле. Бойле этип, сакъланып къалгъан ургъу ёкъ олып кеткен ургъунынъ кучю эсабына акустикаджа даа зияде кучьлюдже ола. Мисаль алынгъан сёз бирикмелеринде бизни эки сёз арасында озьара илишкен ортадаки эджалар маракъландыра. Меселя, /алтын юзюк/ бирикмесинде оларнынъ корюниши бойле ола-

джакътыр: «-тын»/ «ю». Эджанынъ биринджиси – девамлы ве ургъулы, экинджиси исе – ачыкъ, къыскъа ве ургъусыздыр ве теляффузда зайыфтыр. Корьгенимиз киби, ортадаки эджалар кейфиетче фаркъ этелер. Демек ки, биринджи эджа озюнинъ кучюнен экинджисини басып ташламасы мумкюн. Амма бойле ал козтильмей, чюнки оларнынъ арасында тургъан туракъ аджиз эджаны къорчалайыджы васта вазифесини беджере. Оларны теляффуз этюв арасындаки шиддетли контраст – къыскъа ве ургъулы эджалар арасындаки контраст – акцентли тююм пейда олмасына алып келе (3). Синтагманынъ илериде айны бойле инкишаф этмеси тюркий шиирнинъ мутенасип къысмыны – метрик алкъаны (стопаны) вуджуткъа кетире.

Иште, анъладыкъ ки, шиирий сатырнынъ тешкилинде къыскъа, ачыкъ, ургъусыз эджалар буюк роль ойнайлар, ангилерининъ ки янында ургъулы, къапалы я да ачыкъ эджалар ерлешмеси мумкюн.

Шиириетшынаслыкъ нокътаи-назарындан тилимиздеки эджалар къапалы ве ачыкъ, девамлы ве къыскъа, ургъулы ве ургъусыз олмалары мумкюн. Меселя, «еллер эсе» бирикмеси дёрт эджадан ибарет. Шартлы оларакъ, оларны ашагъыдаки ишаретлер вастасынен косьтермек мумкюн:

«ель» – къапавлы —┤

«лер» – толусынен къапавлы, ургъулы ├—╯┤

«э» – толусынен ачыкъ, къыскъа, ургъусыз, метрик +

«се» – ачыкъ ——

Бу мисальде къыскъа, ачыкъ метрик оларакъ /«э»/ эджасы чыкъа. Эгер де мисаль кетирильген синтагма метрик алкъа (стопа) олса, онынъ схемасы бойле шекильни къабул этеджек:

—┤├—́┤ | + ——

Бу ерде тик тургъан сызыкъ – корчалайыджы вастадыр, яни ургъулы ве метрик эджалар арасындаки бошлукъ. Затен бойле бошлукънынъ олмамасы да мумкюн. Амма кенди теркибинде бунынъ киби ургъусыз эджанынъ мевджутлыгъыны сёзнинъ озю теминлей.

Эписи бу элементлер озь къаидесине базанып, шиирий къытъа ичинде бири-бирине илишип кетелер. Эгер де, меселя, муайен эки сатырлыкъ шиирден ашагъыдаки схеманы сызсакъ:

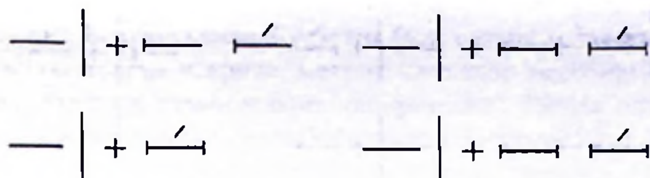

бу мисальде шиир дёрт къысымгъа болюнип, биринджи, экинджи ве дёртюнджисинде дёртер эджа, учюнджи алкъада исе учь эджа олгъаныны эслермиз. Бойле къысымларгъа метрик къысымлар дерлер. Эр бир алкъанынъ экинджи сатыры ачыкъ, ургъусыз (+), къыскъадыр. Ондан эвель ве сонъ девамлы, ачыкъ ве къапавлы эджалар ерлешкен. Шиирлердеки девамлылыкъ ве къыскъалыкълар табиий алдыр. Алкъанынъ башындаки ве сонъундаки эджалар девамлы теляффуз этилир, ортадакилери – бираз къыскъаджа, метрик эджа исе энъ къыскъадыр. Бойледже, къыскъа-девамлы, къалын-индже эджаларнынъ даимий сюретте текрарланувы къырымтатар шиирининъ везнини вуджуткъа кетире.

Метрик алкъада метрик эджа бир башкъаджа айрылып тура. О ачыкъ, ве теляффузда эписи башкъаларындан къыскъаджадыр. Меселя, «бурунгъы девир» бирикмесинде «-гъы» эджасы бар кучьнен янъгъырай. Иште, тамам бунысы метрик алкъанынъ метрик тююмидир (яни метрик эджасы).

Энди исе къырымтатар шииретиндеки къытъа шекиллерининъ къурулыш принциплерини козьден кечирейик.

Х.Усмановнынъ фикириндже, умумиетле къабул этильген аруз ве пармакъ тюркий шиирий системаларынынъ тамыры бир. Шиирий метнлерде 4 эсас вариацияда расткелип, озь невбетинде олар да денъишмеси мумкюн.

Къырымтатар шииретинде аруз ве пармакъ системалары бирлешкен къытъалар бардыр. Мисаль ичюн А.Къадри-заденинъ «Бир къач огютлер» шииринден бир парчаны алмакъ мумкюн:

Келени къаршыла эп кулер юзьле
Бед-бахтынъ гонълюни ач гузель сёзле
(4)

Схемасы исе бойледир:

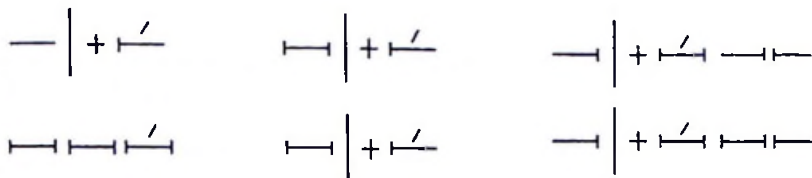

Мында мытлакъа пармакънынъ да (эр ерде алкъаны болюджилер бар, яни алкъанынъ сонъу сёзнинъ сонъунен бир келе), арузнынъ да (дёртюнджи алкъадан гъайры эр бир алкъанынъ экинджи эджасы ачыкъ, къыскъа ве ургъусыздыр (+), онынъ янында кучьлю ургъулы эджа (—— ⊢—⊣) тура) шартлары эсапкъа алынгъан. Бойлесине синкретик шиир дерлер. Онда везин тешкилининъ эки принципи де айны кучьке саиптир ки, олар алкъаларнынъ ширде къатиен ерлешмесине ярдым этелер.

Базыда синкретизм бозулып кеткен киби алларгъа расткелине:

Эй, гузель, ханджер чекип къасд этме инсан устюне

(5)

Схематик корюниши:

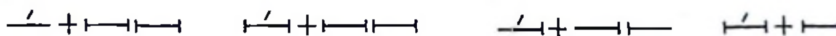

Теляффузы исе бойледир:

Эй, гузельхан/джер чекип къасд/этмеин са/нустюне.

Эки принципнинъ бирлешмеси мында козетильмей. Везинни тек акцентли тююм теркибине кирген метрик эджалар идаре этелер. Бу – аруздыр.

Абдураман Къадри-заденинъ юкъарыда бакъылгъан ширинде биз учь метрик алкъаны айырдыкъ: олардан ортадакиси шиирни эки къысымгъа больмеге ярдым эткен пауза вастасыны беджере. Биринджи ве учюнджи алкъалар бири-биринден узакълашып, пейда олгъан бошлукъкъа къошма сёзлерни къабул этмелери мумкюн. Меселя, Я.Шакир-Алининъ «Йылдырым» шииринден»:

Къара булут сыкъышаракъ ачыкъ кокю къапларды:
Бундан асыл олур эди эликтрикли шемшеклер!

(6)

Созулып йырлангъанда, бу бейит (эки сатырлы къытъа) дёрт сатырлы къытъагъа чевриле, метрик алкъалар исе бири-бириндден узакълаша (Х.Усмановнынъ табириндже). Пейда олгъан бу бошлукъкъа эки ве учь эджалы ифаделер кирсетиле. Эгер де бойле денъишмелер юкъарыда алынгъан мисаль узеринде юзь берсе, биз, меселя, шу нумюнени алыр эдик:

Къара булут (да эп) сыкъышаракъ,
Ачыкъ кокю (баягъы) къапларды:
Бундан (ах, аман) асыл олур эди,
Электрикли (ярыкъ) шемшеклер.

Мында даа нидалар ве охшайыджы-кучюльтиджи эмиети олгъан джумле азалары къошулабиле.

Бойле структура саесинде метрик эджалар бири-бириндден баягъы узакълаша эди. Олар озьара багъдан марум къала эдилер, бундан себеп оларнынъ догърудан-догъру везин яратыджы функциясы денъише эди. Айны заманда шиирде азмы-чокъмы сербест шекильде ерлешебиледжек синтагма теркибиндеки ритмик эджалар ритмик тююмде кенди эмиетини (ролюни) толусынен сакълап къалалар. Бойлесине пармакъ системасы денилир (я да Х.Усмановнынъ табиринде – эджа сайылы («слогосчётный»).

Кимерде бу эки система бирлешмеси, атта айны сатырда янма-ян ерлешмелери мумкюн. Э.Шемьи-заденинъ «Козьяш дивар» поэмасындан бир парчачыкъ:

Айлар кече, йыл кече,
Эр шей тюше изине
Юкъляялмай бир гедже
Темирхан озь-озюне

(7)

Бойле мисальге денъишиджи (Х.Усмановда – «переменный») шиир дерлер.

«Тюркий шиирнинъ къадимий ирмакълары» китабында Къазан университетининъ профессоры Хатиб Усмановнынъ мейдангъа сюрген концепциясы кенди джиддийлиги ве тетаматынен айрылып тура. Занымызджа, алимнинъ дегери шунда ки, къадимий тюркий ядикярлыкъларгъа базанаракъ, о, арузнынъ тюркий тамыр-

лы олып, пармакънынъ да онъа тувгъанлыгъыны къандырыджы бир сюретте исбат эткендир. (Белли олгъаны киби, чокъусы теткъикъатчыларнынъ эминлигине бинаэн, аруз тюркий шиириетте араб-фарс назмиетининъ тесири алтында пейда олгъан);

– бир чокъ эдебиятшынасларнынъ ишлеринде ер алгъан аруз ве пармакънынъ аньаневий талилине аит янашувлардан фаркъ эткен тюркий шиириетнинъ оригиналь назариесини ишлеп чыкъаргъандыр;

– мевзу узеринде чалышыркен, ыстылахлар бир тамырдан чыкъарылмакъ ве кениш кутьлелерге анълайышлы олып, зеинимизде къолай-къолай тутулмакъ кереклигини яхшы анълагъандыр (8).

Земаневий илим олдукъча анълайышлы ве бир чокъ алларны къаврайыджы ыстылах ве анъламларны къулланмагъа ынтылмалы. Бойле лугъатларнынъ чокъусында (9) базыда тюркий филология саасындаки терминологияны даа бетер къарыштырып ташлагъан хаталар бар (10).

Мезкюр мевзугъа даир тюшюнип-ташынувлар илериде ашагъыдаки меселелернинъ чезильмеси кереклигини косьтере:

– шиирий ситемаларнынъ таснифи ве оларнынъ къырымтатар тилиндеки вазифеси;

– шиирий системалар ве оларнынъ агъзавий ифадеге мунасебети (сакинлешкен нутукъ, пауза ве онынъ тезлештирильмеси киби аллар);

– экспрессив ве эстетик алларны толуджа ифаде этювде о я да бу шиирий системанынъ имкяны.

Иште, бунынъ киби проблемалар кенди теткъикъатчыларыны беклей.

2 §. Везинли-интонацион структура меселеси

Везинли-интонацион структура проблемасы шиириетшынаслыкъта энъ муреккеплеринден эсапланыр. 1920-нджи сенелердеки къырымтатар шиирети хусусында фикир юрсетиледжек олса, мында везинли-интонацион структураны огренювге даир ишлернинъ ёкълугъыны къайд этмелимиз. Бунынъ зор тарафы даа шунда ки, эдебиятшынаслыгъымызда онъа багъышлангъан джиддий иш але даа дюнья юзю корьмегендир. Эльбетте,

Н.М.Маллаевнинъ ыстылахлар лугъатына (11) я да, айтайыкъ, З.А.Ахметовнынъ ишине (12) мураджаат этмек мумкюн, ангилеринде ки аньаневий везинли-интонацион элементлер, классик аруз ве пармакъ ольчюлер меселелери де бакъыла. Амма йигирминджи сенелердеки шаирлернинъ амелияты шуны косьтере ки, олар бу аньаневий васталар сынъырларыны озуп кечкенлер. Бойледже, мезкюр девирдеки шиириетимизде нутукълы, беляхатлы, публицистик-шиарлы, суалли, эмирли интонациялы тенденциянынъ кениш джайрамасыны, ондан да гъайры инкъиляп девриндеки рус шиириетининъ тесири алтында айры элементлернинъ пейда олмасыны козетемиз. Бу, янъы хусусиетлернен бир сырада XX юзйыллыкънынъ йигирминджи сенелериндеки миллий назмиетимиз эвельки девирлерде къулланылгъан шиирий ве фольклор аньанелерини яшатмагъа арекет эткен.

Белли олгъаны киби, фикир там манада, догъру ифаде этильмеси ичюн шаир олдукъча келишкен, мергин сёзлерни булмалы. Муреккеп, денъишиджи аятта о, гъайретле янъы васталар ве оларнынъ бедиий екпарелиги шекиллерини араштыра. Принципиаль поэтик хусусиетлерге келиндже, 20-нджи сенелер шаирлерининъ иджады фаджиалы ве зыддиетли замангъа догъру кельгенини эсапкъа алмамакъ мумкюн дегиль. Шунынъ ичюн, индивидуаль шиирий истидат узеринде токъталгъанда (анги шаир олмасындан хатий-назар), оларнынъ белли назарий къаиделерге эр даим уямагъан шиирий ыстылахлары ве къалем махсулатынынъ не дереджe муреккеп олгъанына дикъкъат этемиз. Бойле араштырувларнынъ умумий табиаты ве ёнелишини анъламакъ ичюн мезкюр девирнинъ айры шаирлерининъ эсерлерини козьден кечирейик.

Йигирминджи сенелер къырымтатар шаирлерининъ эксериети халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ тесирини татып буюгендирлер. Бойле исе, «диль ве техника итибарыйла халкъ дилинден, халкъ эдебиятынынъ дилинден тамамыйла айрыламамышлардыр» (Б.Чобан-заде). Халкъ шиириетинде исе не чокъ? Фразеологик деймлер ве терен фельсефе, хошлукъ ве аэнклилик чокъ, озьгюн везин ве къафие системасы мевджут. Асан Сабри Айвазовнынъ къайдынджа, къырымтатар халкъынынъ шиирий медениетинде сёз окъуйыджыгъа башта бир озюнинъ эстетик мундериджесинен тесир этип, «эр дюрлю мевхумий (фантастик – *Ш.Ю.*) ифадее къа-

дирдир» (13). Акъикъий къалем устасы, адиселерге рухневаз тюс ашлаяракъ, сёзни юреклернинъ энъ назик теллерине барып етиджи вастагъа чевиререк, инсан рухуна маиране кире.

Анълашылды ки, къырымтатар шиирий сёзюнинъ ифаде имкянлары олдукъча кеништир: мында аэнклилик ве семантик (мана) зенгинлик, сималыкъ (образлылыкъ) ве тасвират мевджут.

Шевкъий Бекторенинъ «Айт, Чатыртав» (1921с.) шиириндеки везинли-интонацион ресимде биле фольклорджылыкъ бар. Табиат левхаларынынъ тасвири нутукъ субъектининъ (инсаннынъ) ойларынен орьтюлип кете:

Айт, Чатыртав, сырынъны, чокъмы дердинъ?
Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ
Сюйрюп чыкътынъ коклерге, акъ булуткъа
Танышсынъ сен бу эски, оксюз юрткъа.
Коп яшадынъ, коп корьдинъ, коп чектинъ, бельки,
Сен бир тильсиз тарихсынъ – энъ эвельки
Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
Къайсы изни сорайым акъ ташынъдан...
Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип юрдинъ?

Эсер вастасынен бильдирильген мергин дикъкъатлылыкъ, зариф къыяс Ш.Бекторенинъ дегиль ялынъыз маневий джэеттен, лисаний бакъымдан да гъает зенгин экенине къаиль эттире. Ишбу шаирнинъ иджады халкъ поэтикасынынъ аньаневий васталары олгъан мантыкъий ургъу ве психологик паузанынъ инкишаф корьмеси ве кенишлемесине тесир эткендир. Амма шиирий тилининъ синтаксисине бу денъишмелер токъунмагъандыр, ве шунынъ ичюн, фикиримиздже, аньаневий шиирнинъ везин тешкили ве синтактик конструкциялары сакъланып къалгъан. Ш.Бекторенинъ (айны А.Гирайбай ве А.Къадри-задеде олгъаны киби) сатырлары специфик къурулышлы, хусусий интонациялы ве аэнкли олып, эркин (сербест) шиирни де къабул эталмагъандыр.

Шаирнинъ дигер эсери – «Акъкъым ичюн» шииринининъ де интонацион къурулышы гъает озьгюндир. Онъа екпаре мундеридже, айдын тиль ве аэнклилик хастыр. Шиирнинъ февкъульаде башланышы бар:

Эр шей дерин уйкъуларда ятарды,
Куньдюзини гиджесине къатарды,
Залым акъны панджасында тутарды,
Уяндым да: «Акъкъым! – дие багъырдым».

Онынъ схематик корюнюши бойле оладжакъ:

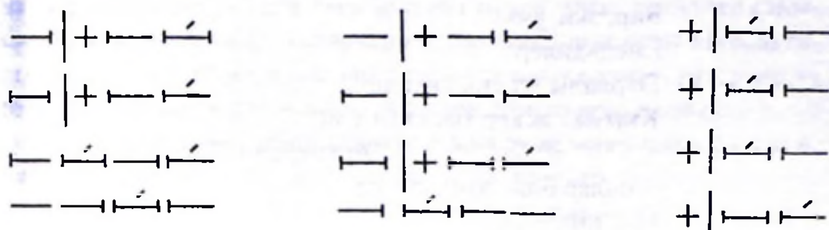

Коремиз ки, ишбу эсердеки метрик алкъалар теркибиндеки метрик эджалар эр вакъыт къатиен ерде ерлешмеген, амма пармакъ системасынынъ шартларына риает этильген: эр бир алкъанынъ сонъу сёзлернинъ сонъунен тенъ келе. Юкъарыда «денъиширджи шиир» намыны алгъан къытъадаки метрик къурулышнынъ бойле чешити 1920-нджи сенелер къырымтатар шииретинде чокъ расткеле.

Учьлю къафиели бу шиирнинъ ильк къытъасында шаирнинъ апансыздан патлайджакъ дуйгъулары шимдиликче гизленип тура. Илеридеки эписи сатырлар исе шиирнинъ башында берильген мизадж, сурьат, везин, къытъа моделининъ екпарелигине таби олалар.

Шаир инсаниет хасиетине къаршы кеткен ичтимаий зулумны къызгъын тенкъитке огърата. Шундан себеп бу шиирге хусусий интонацион ресим хастыр: къытъа сатырларынынъ сонъундаки эр бир сёзде тасдикълайыджы интонация мевджут («ятарды», «къатарды», «тутарды»). Къафиелерден сонъ нида бельгисининъ ёкълугъы исе «Акъкъым!» сёзюни эсернинъ мана меркези севиесине котермек арзусындан келип чыкъа. О, шиирге гъает кучьлю эмоциональ къызгъынлыкъ дуйгъусыны ашлай.

Занымызджа, Шевкъий Бекторе сиясий тюс ташыйыджы азатлыкъ мевзусыны хулюс къальпле йырлагъан шаирлер сырасында ер алгъандыр.

Умер Ипчининъ эсерлеринде исе дигер везинли-интонацион

вазиетке расткелемиз. Онынъ эсерлери талиль этильгенде инкъиляп махсулы олгъан лирик къараманынынъ табиатыны тетаматлы талильден кечирмели. Джумледен, «Къызыл аскер» (1928 с.) шиирини окъуп бакъайыкъ:

Сафлар сыра тизильдилер
«Илери!»,
Бир, эки, учь!
Ёнсльдилер
Парлады эп сюнгюлери...
Къызыл аскер баскъан ери
Эп титреди,
Ташлар биле эзильдилер
Иль инъледи.

(14)

Корьгенимиз киби, шииретимиздеки везин инкишафы Умер Ипчининъ назм иджадында марш везнинде озь аксини тапа. Бу эсер шаирнинъ дигер эсерлеринден бедиий джеэттен баягъы фаркъ эте. Айдын фикири вс озьгюн лисаны хусусий бир шекиль къулланылмасыны талап эткендир. И.Керимов къайд эткени киби, ишбу шиир ерли-ерине келиштирильген темп, там везнинен айырылып тура. «-эль», «-иль», «-лер» эджаларыны къулланып шаир мусикъий аэнкликке ирише. «Иль» ве «эль» сёзлеринен берабер ишлетилип, бу сеслер айрыджа янъгъырайлар (15).

Бу шиирнинъ структурасы кенди февкъульаделиги ве дюльберлигинсн козьге чарпа: везин сакъланып къалмасына тургъун элементлернинъ тскрарланып турмасы ярдым эте. Паузаларнынъ чокълугъы да кесик везинни пейда эте. Бойле везиннинъ пейда олмасына себеп олгъан «Илери», «бир, эки, учь» киби сёзлер-элементлер озь невбетинде янъы сес ве ава (мелодия) мутенасиплигини вуджуткъа кстирелер. Бу эсердеки паузанынъ теляффузы илеридеки сатырларнынъ везин къысымларынен тенъ дегиль. Амма айны заманда бу интонацион къысым бутюн шиирнинъ везнине зыт кельмей. «Къызыл аскер» шииринде эджаларнынъ сербест ерлешмесини эслеймиз. О, эсернинъ ифаделигине ве синтаксиснинъ зияледжс майышабильмесине хызмет эте. Бу ал – рус шииретининъ тесиридир. «Къызыл аскер» шииринининъ сатырлары больмелерге (дольни-

ки – рус. – *Ш.Ю.)* болюне ки, оларнынъ мутенасиплиги сатырларнынъ тенъ кельмесини бельгилей. Везин тертиби, яни везиннинъ деньишмеси, зияде яньгъырамасы, контрастлары ифаделидир, амма айры алынгъан алда бу эркин сатырлар ойле ифаделиктен марум оладжакълар. Мында эки ве учь ургъулы сатырлар бирлеше. Олар мысрадаки эджаларнынъ аньаневий сайысынынъ азлашмасы я да, аксине, чокълашмасына имкян яраталар. Ургъулар сайысында бу ренклер «Къызыл аскер» эркин шииринде везинни бельгилейиджи эмиетке малик олалар, соньките исе эсернинъ эмоциональ ве мана хусусиетлерини айрыджа косьтермеге ярдым эте.

Шаир арекет везнини олдукъча догъру ве инанчлы ифаделей. Теляффузджа бири-бирине бенъзеген сёзлернинъ текрарланмасы, санки арекетни косьтерген киби оларакъ, эмоциональ ренкнен ашлана. Шиирнинъ бойле хусусиетлери Умер Ипчининъ бир сыра эсерлерининъ интонацион озьгюнлигини тешкиль эте.

Къытъа къурулышынджа бунъа бенъзер эсерлеринде («Ильхамым», 1923 с.; «1905 январь 9», 1925 с.) муэллиф санки фольклор шиирининъ аньанелеринде башкъа усул ве аэнклерге – йыртыкъ къытъа ве синкопирленген везинге кечкен киби ола эди. Бундан эвель конкрет шиирнинъ яратылмасында тарихий девирнинъ эмиети барлыгъыны къайд эткен эдик. Табиий ки, халкъ шиириетининъ аньаневий мелодикасы ичтимаий джумлелернинъ, девир хусусиетлерининъ эписи инджеликлерини акс этип оламаз. Амма аньаневий саньаттан вазгечмек хусусында лаф олмасы мумкюн дегиль, лаф классик шиирий шекиллерни иджадий сюретте девам ве инкишаф эттирмек узеринде дир. Халкънынъ кечмиштеки эдебий-бедиий ве миллий шииретнинъ айры векиллерининъ теджрибесине базанаракъ, муэллиф озь эсерине янъы кучь ве сес бере. Онынъ шиири дюльберджe ве джанлыджа олып чыкъа.* Айны

* Эдебиятымыз тарихынынъ теткъикъатчысы проф. Исмаил Кериминнъ фикириндже, аруз ве пармакъ шиирий ольчюлерининъ якъынлашмасы ве бири-бирине къарышмасы тенденциясы ялынъыз айры муэллифлернинъ эсерлеринде дегиль, о умумен тюркий шииретте юзь бере. Алимнинъ тюшюнджесине бинаен, азмы-чокъмы, бойле вазиет кечит девирде ифаде васталарыны араштырув арекетлеринен багълы: эвельки эдебий девир эсасен аруз системасына базангъан, XIX асырнынъ сонъунда исе пармакъ ольчюси кучьке кире.

заманда, къайд этмели ки, Умер Ипчининъ базы эсерлеринде («Сакко ве Ванцетти», «Къызыл аскер») кесен-кес къытъа къурулышы ёкъ, амма аслында оларда везин бирлиги бар ве эр бир сатыр бир бутюн везин бутюнлиги теркибине кире. Эсерининъ кениш окъуйыджылар даиресине анълашылмасы огърунда У.Ипчи анълы оларакъ халкъ метрикасы (шиирий системасы) ве шеклине якъын чизгилерни къуллана» (16).

Миллий шиириет аньанелерини къулланаракъ, В.Маяковскийнинъ янъыджа теджрибесини менимсеерек, У.Ипчи заман талапларына уйгъан кенди инкъилябий шиирини яраткъандыр. Мында шаирнинъ аэнк чешитлигини, базы сёзлерни махсус айырмагъа ынтылмасы козьге чарпа. Албу исе о, шиир интонациясыны бутюнлсй денъиштирип олгъан, къытъа ве паузаларнынъ янъы моделлерини ишлеп чыкъаргъан. Бойледже, Умер Ипчи биринджилер сырасында шиир структурасы саасындаки денъишмелерге янъыджа янашкъанлардан олгъан.

Шаирнинъ озю онынъ иджадына В.Маяковскийнинъ тесирини инкяр этмегсн. Амма бу янъы янашувларгъа У.Ипчи озь ёлунен кеткендир. Бу ал башта бир онынъ эсерлерининъ везинли-интонацион тешкилинен багълы. Буны эджа теркиби, везни ве шииринде-ки мелодикасынынъ озьгюнлиги косьтере. Ондан гъайры, фикиримидже, башкъа бир тильден алынгъан шей (хусусан шиирий метнде) анджакъ о шейни къабул этеяткъан тильде ички имкянлар бар олгъаны такъдирде керчеклешмеси мумкюн. Бу нокътаи-назардан М.Гиршманнынъ фикири меракълыдыр. Дей ки, «эдебий шиир ялынъыз бедиий эдебиятта пейда ола ве инкишаф эте, бизге оны бир вакъытлары бир ерде корьгенимиз киби кельсе биле, о эписи бир бу эдебиятта янъыдан догъа. Амма бу янъы шекиллер башкъа бир системада, башкъа бир тиль муитинде догъа да» (17). Айны заманда, кечит девирде «язылы шииpиетнинъ везнини бир шекильге кетирмек ве келиштирмек ичюн девамлы арекетлер юзь бергенини»де эсапкъа алмамакъ олмаз. Бойле аллар эм янъы метрик васталарны, эм язылы шииpиети зияедедже илерилеген башкъа халкълардан везин къурулышы принципини къабул этюв ёллерынен амельге кечириле. Демек, кечит девриндеки шииpиетнинъ инкишафына айны бир везинге кечюв тенденциясы хас (18).

У.Ипчи шиирининъ манасына олдукъча уйгъун везинни ара-

ретле къыдыра. Яшайышнынъ набызыны косьтеребиледжек везинни. Везинни озь къалыбына – эр бир сёзге отуртмагъандже, о, тынмаз. О, эр бир арекетни, эр бир интонацион хусусиетни эсернинъ эсас гъаесине яткъызмагъа ве болюнмез бир бутюнлик этмеге ынтыла, чюнки бу арекетлер акъикъат ве уйгъунлыкъны булмакъ арзусынен багълы. Бойле сюретте чалышаракъ, шиир къурулышындаки везинли-интонацион инджеликлерни уджламакъ макъсадында Умер Ипчи эп огге кете. Меселя, «Сакко ве Ванцетти» (1927с.) шииринде муэллиф эджалардаки везинли паузагъа буюк эмиет бере:

Эки къурбан –
Сакко, Ванцетти
«Медениет» курсюсинде ольдюлер;
Оль-дю-лер...
Къаралы ал байракълар
Шеитлерге боюн эгди,
Эгиль-ди-лер,
Ах, эгильдилер...

(19)

«Ольдюлер» ве «Эгильдилер» сёзлер-джумлелериндеки эджалы паузаларда телюке ве айны заманда лирик къараманнынъ шашмаламасы дуюла. Мурекkeп интонацион ресим окъуйыджынынъ тасвирге алынгъан шейлернен берабер пек эджанланмасына себеп ола. Бир кереден козьге чарпкъан везинли-эджалы больмелер алтындаки айдын ве къыскъа джумлелерде (бойле хусусиетни ялынъыз У.Ипчиде булдыкъ) шаирнинъ бедиий усталыгъынынъ кучюни коремиз. Бу исе шиирий шекиллернинъ инкишафы ве зенгинлешювининъ бир ирмагъыдыр. Тюрлю-тюрлю, базыда бири-бирине зыт кельген везинли-интонацион хусусиетлернинъ чарпышмасы нетиджесинде янъы поэтик фикирлер вуджуткъа келе. Эр бир сёзчик озь манасына саип ола, бу арада шиирнинъ айры алкъаларынынъ багъы къавийлешмеси саесинде исе янъы маналар ве ифаделер имкяны ачыла.

Къытъанынъ бойле шеклине къысмен Абдулла Лятиф-заде де мейиль берген, амма, эписи бир, онынъ иджадында къырымтатар шииэриетининъ аньанелери кучьлюдже олгъан: бу структу-

рагъа о, чокътан шекилленген хусусиетлерине янъыджа янашув ёлунен кельгендир.

Структурасынджа онынъ 1927-нджи сенеге аит «Шаирнинъ руху» шири меракълыдыр:

Ольмек ичюн тувмадым мен... Ольмем мен!
Ревамы ич – умют, севги ве ышыкъ
Бермек ичюн янгъан къызыл нур сёнсин?!
Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен.
Янар экен ёл сонъунда ал ярыкъ,
Насыл олып унутылсын, джан кёнсин?!
Ольмек ичюн тувмадым мен... Ольмем мен,
Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен!

(20)

Бу шиирде озгюн интонация бар: «Ольмек ичюн тувмадым мен... Ольмем мен!» сатыры бутюн шиирнинъ манасы ве эмоциональ ренкини къаврап алгъан къытъа шеклине тизиле. Иште, сатыр шунынъ ичюн гъайрет иле айрыджа косьтерильгендир. Амма бу сатыр ялынъыз умумий мейданда онынъ эмоциональ хусусиетини косьтермек ичюн дегиль, бельки интонацион тешкиль ичюн ве, олабилир ки, эр бир сатырнынъ умумий композицион структурасындаки манасына эмиет бердиртмек макъсадынен айрыджа безетиле. Артыкъ шиирнинъ биринджи сатыры бутюн эсернинъ мизаджыны бельгилей, айны мында шаирнинъ фикир ве дуйгъуларыны ифаделемек макъсат эдиниле. Къалгъан сатырлар ильк сатырнынъ эмиетини анықъламакъ, ачмакъ ичюн керек. Эсернинъ кульминацион манасы шунда ки, керекли ифаделерни чертип-чертип къулланувы нетиджесинде муэллиф окъуйыджыгъа кучьлю тесир эте ве конкрет образлар вастасынен абстракт шейлерни къабул этювге алып келе.

Ишбу эсерге Б.Чобан-заденинъ бойле мунасебети белли: «Бурада фикир, дуйгъу къадар сёз – не артыкъ, не эксик. Сонъра ич бир теркип, ич бир джумле гъайрытабиий, пурезли (янълыш), суньий сюретте дизильмиш, багъланмыш дегиль. Олдукъча дерен фикирлер къолайлыкъла окъуныёр, дераль баша, димагъа (анъгъа – *Ш.Ю.*) тесир идиёр. Бу сатырлар ичинде шаиринъ емини, ваады бар.... Бир такъым шаирлеримиз, эдиблеримизде де бу нев (янъы

– *Ш.Ю.*) эминлере раст гелиёруз. Лякин ич бириси буюк бир тесир быракъмыёр». Эдебиятшынас А.Лятиф-заденинъ шииринде терен фельсефий мана сакълы олгъаныны, поэтик образлар, фикирнинъ кескинлиги ве теренлиги, сёзлернинъ аэнклилиги окъуйыджыны эмин эткенлерини къайд эте. Б.Чобан-заде шаирнинъ самимийлиги ве кучюне, шиирининъ ички манасына инана (21).

Бекир Чобан-заде озюнинъ «Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври» серлевалы очеркинде къайд эткени киби, У.Ипчи, А.Лятиф-заде, Дж.Керменчикли «инкъилябий руху бенимсемиш ве инкъилябджы шаирлер арасында гёзе гёрюнюр мевкъи ишгъаль итмектедирлер. Бунларынъ фаалиети сонъ несле диль, мундериджe ве шиирий аньане джиетинден олдукъча къавий темеллер вермиштир» (22). Бу йылларда «инкъилябий рух» эр бир инсаннынъ анъына ве, эльбетте, саньат ичине де кирген. Шиирнет бар кучюнен чичеклеген. Шунынъ ичюн онынъ инкишафынынъ менбасыны «инкъилябий везинден» рух алувда корьмели.

А.Лятиф-заде айры сатырларнынъ къурулышында интонацион инджеликлерни – больмелерни – усталыкънен къуллана ве оларнынъ къысым-къысым болюнмесини «везинли къанунгъа» чевирмеге ынтыла. «Бир тамчы къан» (1927с.) шииринден мисаль:

Бакъ шу къанлы кузгюде ким?
Нелер бар:
Иште, Колчак... Бу – Деникин,
Бу да – пан,
Бу да – Кайзер,
Бу – сэр,
Маркиз, бу – лордлар.
Нью-Йорк, Лондон,
Париж, Вена, Букреште
Къолларындан
Акъкъан
Ёкъсул къаныдыр...

(23)

Коргенимиз киби, шиир энди адий везинли екпарелик дегиль, онъа интонацион больмелер кирсетиле ки, о шаирнинъ сеси денъишиджи ве кесик-кесик эмоциональ, нуткъы исе эмин олгъаныны

косьтере. Айры сёзлерни (я да бирикмелерни) везинли джумле шеклине кетиререк, муэллиф оларнынъ мухтарлыгъыны арттыра. Везинли-интонацион тешкильнинъ бойле принципи – рус шииериетининъ тесири, ве о синтаксис ве шиирнинъ сес теркибине янъыджа янашувны (новаторлыкъны) бельгилей.

Къытъанынъ башындаки кескин суаль эмоциональ мизаджны вуджуткъа кетире, бу ал исе илериде интонацион инкишафнынъ зияде шиддетленмесине ярдым эте. «Бу» замири хусусий везинли паузаны тешкиль эте ки, онынъ макъсады – окъуйыджынынъ дикъкъатыны эсернинъ шу къысмына джельп этмектир. Бу замир буюк композицион эмиетке малик олып, поэтик макъсаткъа келише ве поэтик нутукънынъ айдынлыгъына хызмет эте. Айры ерлештирильген сёзлер (яхут сёз бирикмелери) синтагматик мухтарлыкъны къабул этип, шекильдже кенди ичинде кямиль фикирге малик олгъан джумлеге бенъзешип кете. Шиирнинъ мурекке къыталы къурулышы тюрлю везин шекиллерини, мантыкъий паузалар ве ургъуларны пейда эте. Бундан отърю шиирнинъ метрик хусусиетлерине даир хулясагъа кельмек зор. Амма, кене де олса, оларда муайен «метрик къаиделернинъ» мевджутлыгъыны ёкъкъа чыкъармакъ олмаз. Сёзлернинъ (ве сёз бирикмелерининъ) айрыджа къоюлмасы бу шиирнинъ интонациясыны классик пармакъ системасынынъ хусусиетлеринден фаркълы эте. Эгер де сёзлер къошулып, джумле шеклине кетирильсе, бу алда аруз ве пармакъ элементлерининъ орьтюлип кеткенини эслемек мумкюн. Бойле тертипке ишимизнинъ назарий къысмында «денъишиджи» адыны берген эдик. Оны конкрет мисальде козетейик:

Бакъ, шу къанлы кузгюде ким?
Нелер бар: Иште, Колчак... Бу – Деникин
Бу да – пан, Бу да Кайзер,
Бу – сэр, Маркиз, бу – Лордлар.
Нью-Йорк, Лондон, Париж, Букреште,
Къолларындан Акъкъан Ёкъсул къаныдыр...

Бу мисальде метрик эджаларнынъ къарышыкъ ерлешкени корюне: эсернинъ эр бир сатырында акцентли алкъаларнынъ колеми айныдыр, амма олар бир везин даиресине ерлешип оламайлар. Бу шиир эсасен эджа везнининъ талапларына ята, ангисинде ки изо-

силлабизм (эджалар мусавийлиги) дегиль де, изотонизм (ургъулар мусавийлиги) устюндир. Мында сатырлардаки везиннинъ энюви-котерилюви нетиджесинде ишбу везин эр тюрлю олып чыкъа. Демек, «шиирлер метрик эм ола-, эм олмаябилелер, амма олар эр вакъыт везинлидирлер» (24) деген нетиджеге келемиз. Шиирлерде «метрик системаларнынъ тарихий принципини» (М.Гиршман) эсапкъа алмалы, ангиси ки айры алынгъан эр бир метрик типте баягъы денъишювлерге алып келе.

Бойле этип ширий система анъламы четлештирильмеси, шиир исе ондаки метрик эджаларнынъ тертипсиз ерлешкенини косьтерген чабиклик ве денъишюв къаидесине бойсунмасы мумкюн. Буны анълатмакъ ичюн Абдулла Лятиф-заденинъ башкъа шииринден мисаль алайыкъ:

Къара окълу бир йыдырым ер
юзюнден
ельдай кечти.
Сырт, Къыбланынъ, Кунь юртунынъ
Куньбатынынъ
къальбин тешти.
«Ленин ольди!»
Серт хабери
«Кунеш сёнди!»
Шеклин алды.

(«Ленин ольди», 1924 с.) (25)

Мында ритмик чабиклик бирден козьге чарпа: эки фаркълы интонацион структура берильген. Биринджи эки ресимде (эр ббиринде учер сатыр) семантик меркез шиирнинъ сонъунда ерлешкен, къалгъан экисинде исе (экишер сатырдан ибарет) мана джумленинъ (фразанынъ) башынен багълы. Амма олардаки макъсат – везинли ресим ичинде ерлешкен сатырлардаки ургъуларнынъ сайысыны мусавий этмектир.Шаир окъуйыджыны башта тасвир этилеяткъан шейни рухиетче къабул этмеге азырлай, сонъ исе накъильнинъ маиетини ача. Бойле этип, мезкюр астрофик шиирде А.Лятиф-заде везинли-интонацион вастаны махсус къуллана. Бу исе мисаль алынгъан ширий парчада везиннинъ майышмасы ве ширий нутукънынъ ифаделигине хызмет этебиледжек зенгин ве яхшы

ишленильген система мевджутлыгъына бир делильдир. «Маяковскийнинъ басамакълары» шеклинде ерлештирильген сёзлер арасындаки паузалар везинни тайин этиджилер вастасыны беджерелер. Пауза барлыгъы дуйгъусы эм джумленинъ адий интонацион арекети бозулгъаны нетиджесинде де юкселе, чюнки бу шиирде джумлелер къыскъа-къыскъадыр. Ички ургъуларнынъ исе артыкъ эмиети ёкъ, чюнки везинни тайин этиджи вастаны мусавий сатырлар беджере. Шунынъчюн бир ургъулы сатырнынъ мевджутлыгъы биле везинни бозмай, аксине, о, везиннинъ бутюнлиги сакъланып къалмасына чалыша.

Бу ерде: аджеба, У.Ипчи ве А.Лятиф-заденинъ шииретлерини муайен акъынты я да эдебий мектепке менсюп этмек мумкюнми? деген суаль догъа. Джевабы шудыр: бойле къыскъа девир ичинде оларнынъ иджады насылдыр бир гъаевий-эстетик ёлгъа кирип етиштиралмагъандыр. Джумледен, поэтиканынъ эсас хусусиетлери узеринде тюрлю тартышмалар ве бакъышлар бар эди.«Басамакъ» шеклине, меселя, олар ялынъыз керек олгъан вакъытта буюргъанлар. Къайд этмек мумкюн ки, мезкюр къытъа модели не къырымтатар, не де башкъа тюркий эдебиятларда чул тутмагъандыр.

Озь деврининъ танымлы шаири Абдураман Къадри-заденинъ бойле сатырлары бар:

Чыкъарып базара шииринъи, къозум,
Везинсиз, ольчюсиз сатма бе яу!
Шиирде везин ве къафие лязим,
Бунлары къалдырып, атма бе яу!

Бенъзесин яздыгъынъ бир демет гуле
Окъусын ишиден севине, куле,
Дегильсе, къалеми алып да эле,
Алеминъ башыны тутма бе яу!

(«Огютлерим», 1926 с.)

Шаир мына бойле сатырларнен бельгилей шиирнинъ гузеллиги ве сырыны. А.Къадри-заде шиирий сёзлернинъ асыл манасыны ачмакъ, оларнынъ аэнклиги ве сеслернинъ бири-бирине уймасыны, енгиллиги ве мундериджелигини косьтермек истей,

шиирдеки мусикъийлик ве фикирни бир бутюнлик оларакъ корьмекни арз эте. Айны заманда шиирни язмакъ иши къолай берильмегенини де анълай:

Юкленип устюнъе бу киби бир юк
Пускюлли беляе чатма бе яу!

Кучлю эдебиятшынас А. С. Айвазовнынъ къайд эткенине коре, «Чолпан», даа сонъра «Янъы Чолпан» меджмуаларыле берабер енъи бир диль,енъи бир услюб ве енъи мевзулар узерине енъи бир эдебият башлыёр. Тюрк-татар дилине кирмиш бир чокъ узумсыз (ят – *Ш.Ю.*) сёз ве ыстылахлар (терминлер – *Ш.Ю.*) терк идилиёр. Дилимизинъ саделешдирильмесине чалышылыёр. Хаяллар, фантазиялар, мубалагъалы аджем тешбихлер узерине къурулан эски шиир, истиль (услюп – *Ш.Ю.*) ве эстетика назариелери йыкъылыёр, эр шейден зияде шиирде мана ве мундериджата эмиет верилиёр ве татар эдебияты халкъ, миллет, эмекдар амеллерине хызмет итмее башлыёр. Бу тарихдан (девирден – *Ш.Ю.*) итибарен къырым тюрк-татар эдебиятында енъи бир девир ачылыёр. Бу енъи эдебият деврини ачанлар арасында, табиий, энъ буюк ролю ойнаян – инсаният профессоры, эдиб ве шаир Бекир Чобан-заде олуёр. Чобан-заденинъ этрафында енъи шаирлер догъуёр. Бунларынъ эписи шиир дилинде Чобан-задейе такълид идиёрлар» (27).

Эдебиятшынаснынъ бедиий сёзни саделештирмек тенденциясына мейиль бермекте олгъаны фикирини къайд этип кечмеси тевеккель дегиль. Б.Чобан-заде-шаир «къара сюеклилер» арасындан чыкъар экен, озь иджадында эр даим тиль саделигине, сималы ифаделернинъ окъуйыджыгъа анълайышлы олмасына бакъкъан.

Онынъ эсерлеринде дигер сёз усталарынынъ эсерлериндеки композицион къурулышлардан баягъы фаркъ эткен бедиий нутукъ тешкилине расткелемиз. Онынъ эсерлерине А.Къадри-заденинъ шииринде беян этильген хусусиетлер хастыр. Табиий ки, муэллиф фикирининъ толуджа ифадеси ичюн шиирнинъ структурасы да ярдым эте. Буны косьтермек макъсадында Бекир Чобан-заденинъ эсерлеринден эки мисальни алайыкъ:

Бир Дунай бар, таныш бираз козьлери,
«Бабайлардан бар къачыны корьдим», дей

Огъа барыб бираз сувын къарасам
Коньлюм джоша, бола бираз иригендай
(«Келеджек», 1920 с.) (28)

Тюй, къардашым, серт демирни, эклейбер,
Яса джолум! Мени джуртта беклейлер!
(«Чёюн джол ишчилери», 1920 с.) (29)

Теклиф этильген мисаллерде бири-биринден фаркъ эткен эки везинли ресим козетиле: биринджи учю 11 эджалы ве бири он эки эджалы сатырлардан ибарет. Араларында бир эджагъа фаркъ олгъанына, тюрлю мусикъий сыраларгъа менсюп экенлерине ве тертипсиз къафие олгъанына бакъмадан, соньки сатыр биринджи учь сатырдан узюльмей.

Экинджи ресим экили къафиеден ибарет олгъан эки 11 эджалы сатырлардан ибарет. Эджалар колеминдже бу шиир эвелькисине беньзесе биле, олар арасында баягъы фаркъ мевджутлыгъы козетиле. Бунынъ себеби эр бир виргульден эвель везинли паузанынъ къоюлмасындадыр. Мында теляффуздаки тенеффюс аныкъ корюне. Ондан да гъайры экинджи сатырдаки интонацион пауза нида бельгиси ярдымынен айрыла. Ресимнинъ интонацион хусусиетлери теляффузнынъ котеринклиги, бираз тантаналылыгъы акъкъында айта. О нидалы интонациягъа эсаслана. Муэллифнинъ фикирлеринден толайы биринджи ве экинджи ресимлер арасындаки фаркълар везинли паузаларнынъ пейда олмасына алып кельгендир. Айны заманда шиирнинъ екпаре мундериджеси ве структурасы алтындаки везин, къафие ве фикир бири-биринен аэнкдаштырлар. Шиирнинъ структурасындаки деньишмелер, тюрлю везинли ресимлернинъ мевджутлыгъы эсернинъ умумий-бедий мундериджесинен орьтюлип кете. Бу хусусиетлернинъ джемиси шиирнинъ интонацион инджеликлерине тесир эте.

Энди исе Мемет Нузетнинъ шииріндеки интонацион ресимге эмиет берейик:

Джанъы имляны арув бильген оджаларгъа сёзюм ёкъ,
Арапчаны унутмагъанлар къайдан чыгъа шу аслы?
Апакъайын бек «запт» эткен къоджаларгъа сёзюм ёкъ,
Акъай сёзюн тутмагъанлар къайдан чыгъа шу аслы?..
(«Бир алмашнынъ тааджубы» 1927 с.) (30)

Суаль интонациясынынъ кениш къулланылувы, эмоциональ лексиканынъ чокълугъы – ишбу метннинъ хусусий тарафларыдыр. Онда редиф ве джынаснынъ ерли-еринде къулланылувы, къафиелернинъ уйгъунлыгъы ве джумлелернинъ бирер-бирер тизильмеси – буларнынъ эписи къафиенинъ мергинлиги эсабына бойле айдын олып чыкъып, эсернинъ кульминациясыны кямилликке еткизелер. Бедиий-эстетик макъсаттан толайы къулланылгъан редиф шиирнинъ сесли тешкилининъ котеринки ифадеси ичюн олдукъча яхшы имкян ярата ве сатырларгъа битирильген интонация леззетини ашлай. Бунъа бенъзер васталар шаирнинъ яшыйышкъа эмоциональ мунасебетини косьтерювде буюк роль ойнагъандыр.

Иште, коремиз ки, къырымтатар шииритинде пейда олгъан везинни сюслев тенденциясы ондаки къытъа шекиллерининъ зенгинлешмесине алып кельмеси имкянына саип эди. Къытъа шекиллери аркъасында исе муэллиф ве онынъ дуйгъулары, дюньябакъышы тура. Меселя, Амди Гирайбайда муэллиф ве къараман бирлештирильген олып чыкъалар. Онынъ чокъусы эсерлеринде («Мектеп керек», «Джигитке», «Мектюп») нутукъ субъектинден (муэллифтен) объектке (къарамангъа) кечюв ич бир тюрлю интонацион денъишмелерге мухтадж дегиль: автор ялынъыз бир къараман дегиль, о эм «лирик ифадеге кирсетильген ялынъыз бир объекттир» (Ю.Тынянов). Невбеттеки шиирде – 1922 с. А.Гирайбай тарафындан бир къартнынъ агъызындан язылып алынгъан эсерде – тариф хафифтир:

Бабам арпа чалгъанда,
Агъам черен салгъанда,
Мен бёдене туткъаным,
Джымыртасын сыткъаным,
Къайда къалды къувануб
Байрамларда къол алуб
Къартанама баргъаным,
Акъшам къонуб къалгъаным...
Гуль тереклер солгъанда,
Джер аппакъ къар болгъанда
Тавукъкъа джем бергеним
Джапта чана тепкеним,

Унутмайман бугунь де
Тура козюм огюнде.

(«Кечти энди». 1922 с.) (31)

Мында майышыджы ве денъишиджи лаф интонациясы ёкъ. Аксине, давуш сакинлиги (екнесаклик) акъкъында айтмалы. Бойле алгъа эсернинъ мевзусы себептир – шаир балалыкъ чагъы артыкъ кери дёнмейджегине теэссюф эте. Мында табиий бир везинли-мусикъий къаиде къулланылгъан, о фиилли къафие вастасынен бериле. Пармакъ ольчюсининъ къулланылмасы халкъ поэтикасынынъ аньанелерини яшатмакъ ве кет-кете лирик шиирнинъ имкянларыны даа зияде зенгинлештирмек макъсадынен багълыдыр. Мезкюр шиирнинъ структурасында тариф интонациясы къулланылгъан. Тариф интонациясы!, лакъырды интонациясы дегиль! Куньделик яшайыш адиселерини тасвирге алыджы янъы шекиль вуджуткъа кетириле – лирик сюжетли тариф. Бу, яваш-яваш илерилейиджи, хафиф икяе лакъырды нуткъына хас олгъан энишли-ёкъушлы интонациягъа ёл бермей.

Бойле шиирлер тарихий теткъикъат ичюн гъает меракълы объекттир. «Кечти энди» шиирининъ мевзусы, бедиий шекли, мундериджеси ве услюбий хусусиетлери онынъ халкъ агъыз яратыджылыгъынен къавий багъы – шубеге алынмайдждакъ бир делильдир. Муэллифнинъ накълинде ичтимаий характеристика вастасыны къулланув, авам халкънынъ лакъырды лексикасыны ишлетюв онынъ – халкънынъ джыйма образыны ярата. Бойле вастагъа «чокъ планлы, амма бир давушлы» демек мумкюндир. Ондан да гъайры, хусусий тарафы колемининъ кучюклигинде (еди эджалы шиир) олгъан бу шиирде муэллифнинъ къайгъыларындан гъайры фольклор услюбининъ инджелиги – адийлик ве къыскъалыкъ озь ифадесини булгъандыр. Бойле эсерлер А.Гирайбайнынъ иджадына кучьлю тесир быракъкъандыр, ве шунынъ ичюн бу шаирнинъ эсерлери але даа халкъ арасында яшатылып кельмекте: атта ХХ асырнынъ сонъунда биле онынъ шиирлерини эзберден бильген инсанларгъа расткельмек мумкюн эди. А.Гирайбайнынъ та балалыкъта эзберленген шиирлери кендисининъ услюбий ве архитектоник саделиги ве бельки де кескинлигинден толайы инсанларнынъ зейининде омюрлик къалгъандыр. Бу ал шунынъле де

къыйметли ки, 1928 сенесинден сонъ Амди Гирайбайнынъ ады ве табиий ки. иджады ясакъ этилип, унутылмагъа махкюм этиле.

«Иджрет» поэмасы бир башкъаджа къурулгъан. Бу эсернинъ структурасындаки интонацияда екнесаклик (монотонлыкъ) ве къараманларнынъ нутукъларындаки кергинликнинъ артмасы арасында зыддиет пейда ола:

Эрзаде абай бек къаргъанып, озюн озю туталмай,
Океленип коп джылады, козюн яшын джуталмай.
Акъшамына волосдагъы казакилер атланып,
Приставгъа дёрт букленип, секиз кере къатланып,
Койге келип. зеэр сачып, «Татарин!» деп айттылар,
Кене де тиль къйтарсанъыз, къапармыз!» – деп къайттылар.
Явуз киняз койни шайтып аман бермий сыкъкъан сонъ,
Эртеси кунь халкълар джума намазындан чыкъкъан сонъ
– Энди мында мусульмангъа джашав арам, кетийик –
Алдын алып бир кунь эвель «акъ топракъкъа» джетийик !..»

(32)

Бойледже, къайд этмек мумкюн ки, Амди Гирайбай я да Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде я да Шевкъий Бекторе киби шаирлернинъ поэтик усталыкъларынынъ индивидуаль услюплери фаркълы олгъанына бакъмадан, иджадий араштырувларында айны тенденцияларны чакъламакъ мумкюндир. Олар «поэтик къазанчларны» кенишлетмеге, шииреитке заман, инкъилябий девир яраткъан янъы ифаде ве везинлерни кирсетмек ве оларны инсан фикирлери ве иссиетини мумкюн олгъаны къадар мергин ве терен ифаде эттирмеге ынтылгъанлары козетиле.

МЕНБАЛАР

1. Алтанълы А. Шиирде везин стопасы /Ленин байрагъы. – 1960. – июль 17.; Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №3. – С.47-50.; Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №4. – С.44-47.; Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С.22-24.; Керимов И.А. Теренлик: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1988.; Керимов И.А. Сеид Абдулла Озенбашлы // Йылдыз. – 1992. – №2. – С.126-136.; Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928.

2. Усманов Х. Древние истоки тюркского стиха. – Казань. – 1984. – С.33.

3. Айны менба. – С.29.

4. Къадри-заде А. Бир къач огютлер // Илери. – 1928. – №.6. – С.80.

5. Ашыкъ Умер. – Ташкент. – 1990. – Т.2. – С.174.

6. Шакир-Али Я. Йылдырым // Илери. – 1927. – №6. – С.79.

7. Шемьи-заде Э. Козьяш дивар. – Акъмесджит. – 1993. – С.39.

8. Усманов Х. Древние истоки тюркского стиха. – Казань. – 1984. – С.26.

9. Маллаев Н.М. ве диг. Адабиётшунослик терминлари лугати. –Ташкент:Ўкитувчи.– 1967; Хамраев М.К. Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур. – Алма-Ата: Мектеп. – 1966; Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата: Мектеп. – 1963.

10. Асланов В.И. Проблемы тюркоязычного стихосложения // Вопросы языкознания. – 1968. – №1. – С.125.

11. Маллаев Н.М. ве диг. Адабиётшунослик терминлари лугати. – Ташкент: Ўкитувчи. – 1967.

12. Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Мектеп. – 1964.

13. Айвазов А.С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №3. – С.47.

14. Керимов И.А. Теренлик: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1988. – С.15.
15. Керимов И.А. Жизнь и творчество Умера Ипчи. – Эльязма. – С.35.
16. Айны менба. – С.25.
17. Гиршман М. Стихотворная речь. – Теория литературы. – М.: Наука. – 1965. – С.337.
18. Туденов Г. Бурятское стихосложение. – Улан-Удэ. – 1958. – С.85.
19. Керимов И.А. Теренлик: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1988. – С.17.
20. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1971. – С.53.
21. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит. – 1928. – С.34-35.
22. Айны менба. – С.30.
23. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1971. – С.66.
24. Невболт У. Новый взгляд на английскую поэзию. – Лондон. – 1919. – С.243. – Гиршман М. Стихотворная речь. – Теория литературы. – М.: Наука. – 1965. – С.327.
25. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1971. – С.65-66.
26. Джавтобели З. Эдебият севдалары. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына нешрият. – 1983. – С.73-74.
27. Айвазов А.С. Октябрь инкъилябы ве къырымтатар эдебиятынынъ дирильмеси // Окъув ишлери. – 1927. – №1. – С.52.
28. Чобан-заде Б. Къавал сеслери. – Будапешт. – Эльязма. – С.233.
29. Айны менба. – С. 245.
30. Нузет М. Бир алмашнынъ тааджубы // Илери. – 1927. – №6. – С.82-83.
31. Гирайбай А. Кечти энди // Эмель. – 1930. – С.381.
32. Гирайбай А. Иджрет // Гюнсель. – 1999. – №2. – С.47.

IV. 1920-нджи сенелердеки несирджилигимизнинъ илерилев ёллары

1920-нджи сенелердеки несирджилигимизнинъ илерилемеси Джафер Гъафар, Умер Ипчи, Абибулла Одабаш, Абляким Ильмий, Асан Сабри Айвазов, Джемиль Сейдамет ве дигерлернинъ адларынен багълыдыр. Оларнынъ эсерлеринде муэллифлернинъ тарихий девирде юзь берген адиселерге субъектив бакъышлары ве халкънынъ ой-фикирлери, яшайышы тасвирленгендир.

Бугуньде-бугунь дженктен эвель иджат эткен эдиплернинъ адлары кенди халкъына къайтарылмасы, оларнынъ эсерлерининъ гъайры баштан огренильмеси (бу джеэттен башта бир эдебиятшынас Исмаил Керимнинъ арекетлери ве метншынаслыкъ, менбашынаслыкъ, библиографик ишлери чокъ муимдир) эдебиятшынаслыгъымыз саасындаки бир бошлукъны толдурмагъа ярдым этмекте. Бу исе язма медениетимизнинъ толуджа тасвирини ятратмагъа имкян бере. Бойледже, XX асырнынъ 20-нджи сенелериндеки несирджилигимизнинъ илерилев ёллары хусусынды сёз юрюткенде, башта бир 1921-1922 сенелери Къырымдаки шиддетли ачлыкъ мевзусына багъышлангъан эсерлер козьге ташлангъаныны анъмалы. Олардан бириси А.Одабашнынъ «Унутмайджакъ» серлевалы икяеси экен (1923 с.), мында он эки яштаки Эсманынъ симасы яратыла. Акъылымызда олгъаны киби, ачлыкъ нетиджесинде ана-бабадан оксюз къалгъан бу къызчыкъ дайысы Ибраим акъайнынъ эвинде яшап, енгесининъ ашалав ве талавларына къатланмагъа меджбур ола. Амма бираз вакъыт кечер-кечмез, оларнынъ коюнде яшагъан бир къач баланы шеэр мектебине кирсетмек ичюн алып кетиледжеклери хабери келе. Муэллиф мектепке мытлакъ кирмекни арз эткен къызчыкънынъ истегини олдукъча назик тарифлей. Бунынъ ичюн языджы озь къараманынынъ бет ясамасы

(мимикасы), ички монологы, тавуры, контраст киби меселелерге айрыджа эмиет бере. Нетиджеде биз Эсманынъ психологик вазиетини козетмеге наиль оламыз.

Эгер де миллетни окъувгъа чекюв меселеси илери гъаели муневверлеримизнинъ эсас макъсатларындан бири олгъаныны эсапкъа аладжакъ олсакъ, «Унутмайджакъ» икяесинде котерильген ачлыкъ мевзусы не ичюн яваш-яваш тасиль мевзусына кечкенини анъламакъ зор дегиль. Эсернинъ сонъу меракълы корюне: Исмаил агъанен сагълыкълашыр экен, Эсма койдеки оксюзлерни унутмамакъны риджа эте. Оларгъа бир даа кельгенде урба, аш ве дигер шейлерни кетирмекни риджада булунгъан балалар янында Эсма озь коюни къасеветлене: оксюз балаларнынъ истикъбали даа муимдже. Затен ишбу икяенинъ баш къараманы эсер муэллифининъ мевамыны ифаде эте, чюнки Абибулла Одабашнынъ аятий принциплеринден бириси тасильнен багълы олгъан.

Белли ки, зыддиетсиз эсер «ясамакъ» мумкюн дегиль. Зыддиет – эсер сюжетини илерилетиджи фактор. Анги бир эсер алынмасын, ондаки зыддиет неден туташкъаныны анықъламакъ чокъ муимдир. Бир бакъышта, «Унутмайджакъ» эсериндеки зыддиет Яшар дуду ве Эсма арасында асыл олгъан мунасебеттен къайнашкъан киби ола. Амма бираз тюшюнип бакъкъан сонъ, Яшар дудунынъ образы факъат Ибраим акъай ве къадынынынъ табиаты арасындаки контрастны косьтермек ичюн кирсетильгенини анълаймыз.

Шимди Эсма ана-бабасындан коралмагъан сыджакъны дайысындан коре. Сонъкиси «оны севе, аджый, онъа кулер юзь косьтере». Затен бу икяедеки зыддиет оксюзлик, джаиллик ве окъувгъа авеслик арасындаки зыддиеттир. Тамам буны косьтермек мерамыны биз бутюн эсер девамында эслеймиз. Баш къараманнынъ алыны тафсилятлы анълатмакъ ичюн язылджы портрет характеристикасына дала: «Эсма он эки яшында. Индже, нарын тенли. Бенъзи къачыкъ, козьлеринде даимий бир солгъунлыкъ вар, онда усть-баш йыртыкъ. Аякъларынынъ папуч корьмегени чокътан. Кечен къыш онынъ ана-бабасы ачлыкътан ольген эди…». Ипте, оксюзлик янында фукъарелик адымлар, фукъарелик исе ачлыкъкъа, ачлакъ да ёкъсуллыкъкъа кетирир. Буларны Абибулла Одабаш догърудан-догъру айтмайып, оны бедиий тафсилят (деталь)

вастасынен анълата, чюнки икяе жанрында тафсилят деген шей муим роль ойнай.

Анъылгъан зыддиетнинъ къайнашкъан нокътасыны муэллиф Эсманынъ мектепке кирмек ичюн чеккен рухий азапларында тасвирлей: мудир эфенди ве «дохтурнынъ» сынавындан кечмек онынъ ичюн «къабирдеки мелеклернинъ къыркъ суалине джевап бермектен» де агъыр корюне. Амма Эсманынъ джеваплары ве шеадетнамеси о къадар аля ки, оны оджалар чокъ бегенелер. Атта «Мен чокъ яхшы окъурым, дохтур эфенди» сёзлерининъ хулюс къалыпнен айтылмасы экимни темиз ирите. Бу нутукъны языджы кене де бойле детальнен къуветлендире:

«Эсманынъ козьлеринден тыгъырып тюшкен бир къач сыджакъ козь яшы тамлалары дохтурнынъ элине тийип ерге синъдилер».

Окъувнынъ асыл лезети керчек аятий маниалар ве бильги имтианларындан кечкен сонъ дуюлыр. Иште, Эсма бойле седлерни енъген сонъ да, мектепке алынгъаны белли олгъан сонъ биле раат отуралмай, чюнки «койде даа оксюзлер вар» (оны окъумагъа кетирген Исмаил эфендининъ образы муайен манада муэллифнинъ озюни анъдыра). О, «бутюн оксюзлерни, джаиль, къаранлыкъта яшагъан халкъымызны да унутмайджакъ». Озю гъарип алда олгъан къызчыкънынъ кучюк койдешлерини къайгъырмасы окъуйыджынынъ анъына да, ислерине де тесир эте, оларда месюлиет дуйгъусыны уянта. Мында ичтимаий идеал озь ифадесини тапып, Эсманынъ симасы вастасынен гузелликнинъ насыл олмакъ керекliги мисали бериле. Бойледже, о джансыз схема шеклинде дегиль де, айдын, хатырада къаладжакъ бир къараман оларакъ тасвирлене.

Йигирминджи сенелердеки эдебиятымыз миллетнинъ умютлерини осюп келеяткъан несильнен багълагъан. Буны А.Одабаш, А.Ильмий, А.С.Айвазов, У.Ипчининъ эсерлери косьтере. Бу мерам сонъра, отузынджы сенелери даа кениш ёл аладжакъ. Амма Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Мамут Дибагъ, Раим Тынчеров киби иджаткярларнынъ эсерлеринде генчлернинъ фааль арекетлерини тасвирлев истеги девлетте укюм сюрген идеологиягъа мейиль берюв мизаджы алтында косьтериледжектир. Шимди исе А.Одабаш кенди эсерини «Унутмайджакъ» деп къоймакънен озюнинъ

аятий мевамыны бельгилей. Дей ки, буны миллет анъламалы. Эсернинъ сонъки сатырларына дикъкъат этсек: «...Аркъадашлары ве арабаны корип топлашкъан даа бир чокъ мектеп къызлары онынъ бетине бакъа эдилер. **Онлардан бир бою куле,** бир бою исе онынъ айткъанларыны тасдикъ эте эдилер» сатырлары бар. Муэллифнинъ фикириндже, халкъ агъыр алда экенде, миллетни къуртармакъ ичюн яратылгъан зиялыларнынъ эгоист олмагъа акълары ёкъ. Исмаил эфендини озгъаргъанлар арасында биле оксюзлерни (миллетини) къайгъырып айткъан Эсманы кульгенлер тапыла. Булар «онынъ бетине бакъып» кулелер. Бу тафсилят да Эсма мураджаатынынъ муимлигини косьтере ве яшайыш мундериджесининъ акъикъий инджеликлеринден мисаль кетире. Ким бильсин, муэллиф маджералы ичтимаий-сиясий заманлар келеяткъаныны дуядыр...

Абляким Ильмийнинъ (1887-1947) «Ачлыкъ хатирелери» (1926с.) эсери де айны мевзугъа аит оларакъ, мушкюль вазиет нетиджесинде Акъяр «приютына» тюшкен балаларнынъ такъдирлеринден накъиль эте. Буларнынъ эписи Сюндюснинъ хатире дефтеринде акс олуна.

Бу повесть мурекkeп композициялы эсердир, чюнки мында фабула ве сюжет арасындаки фаркъ бирден козьге чарпа: Сюндюс озь хатыраларында кечмишке къайта, оларны талиль эте ве бугуньки кунюнен багълай. Затен мында муэллиф эп къыяславнен иш тута: баш къараман кою ве шеэр, къазакъ ве къырымтатар, ана-бабасы ве башкъа къоранталар саиплери, приют ве дигер биналар, Шаркъ ве Гъарп арасындаки фаркъны эслемеге тырыша. Булар ахыр-сонъу Сюндюснинъ озюни танымасы ве анъламасы истегине алып келе: «Мен кимим шу? Он алты яшымда экен, ильк дефа мен шу суали кендиме берем. Эрте-кеч манъа бунынъ джевабыны араштырмакъ, араштырып булмакъ лязим олдугъыны идрак этем. Мен онынъ джевабыны тапмайынджа озь элими, озьозюми алып баралмайджагъымы анълайым. Етишмектен, сюйрекленмектен бездим.... Мен бугуньден, бу дакъкъадан башлап, яхшы бир къыз, файдалы бир къадын, дегерли бир инсан олмакъ ичюн эр шейден эвель шу суалин джевабыны арайджагъым» (1).

Аслында языджылыкъ истидаты олгъан инсанда бельки башкъалар акъылынынъ уджуна биле кельмеген, амма эр кес ичюн

олдукъча муим олгъан гъаелернинъ пейда олмасы ве бу гъаелерни инсанлар анъына еткизмек ихтияджыны сезмектен, бу ихтияджнынъ истидаткъа раатлыкъ бермегенинден башлана (2). Бунъа ола А.Ильмий халкъымыз ичюн гъает актуаль олгъан меселелерге мураджаат эте: Сюндюс джиддий аятий ёлгъа башламакъ арфесинде. Бунынъ темели къоюлгъан. Онда эминликнен адымламакъ ичюн «мен кимим?» суалине джевап булмакъ керек. Бойле этип, «Ачлыкъ хатирелери» повестининъ эсас меселелеринден бири – шахсиетнинъ чешит тюрлю аятий аллар алтында гъаевий бакъышларынынъ денъишмеси, терен тюшюнджелер нетиджесинде фельсефий проблемаларнынъ негизини анълаябилювге якъынлашувдыр. Буларны анъламакъ ичюн муэллиф кенди къараманыны койден чыкъармалы, къыйынлыкълар ве сынавлардан кечирмели. Иште, объектив муитнен бойле алякъаларда булунув нетиджесинде инсан табиаты кенишлей, инкишаф коре, онынъ ички дюньясы зенгинлеше. Ойле экен, эсернинъ гъаевий-миллий проблематикасы этрафлыджа костерильмесине имкян ачыла. Шимди повестьнинъ сонъуны хатырлайыкъ: приют дагъыладжагъыны эшиткен эмджеси Сюндюсни алмагъа келе. Амма бу къыз «койге къайтмагъа ич бир тюрлю разы оламаса» да, эписи бир эмджесиле кетмек зорунда къала. Ёлда исе арабалары къапакълана (аджеба, Сюндюснинъ къайтмагъа аягъы чекмегенинден дегильми?!). Хайырлы къаза нетиджесинде сагъ къалгъан Сюндюс эмджесининъ эвинде геджелей. Къалкъып, кузгю къаршысында тюзенгенде, «деръал эмджесининъ эвинде олдугъыны хатырламакътан асыл олан бир атеш юрегининъ башыны якъа». Иште, бу арада о, озюне четтен бакъа, кечмиши бир ань козьлери огюнде джанлана. Булардан – Къырымнынъ тарихий мазисини огренювден, Къуддус, Наиле ве Шакирге олгъан мунасебетинден – Сюндюснинъ дюньябакъышы зенгинлеше. Эппейи ачлыкъ ве хорлукълар чеккен бу къыз акъылдане бир къыз экен, дюньянынъ кетишатыны терен анълай. О, эзильген, кучьтен кесильген бир халкънынъ эвляды (Наркомнац Коллегиясынынъ азасы М.Султан-Галиевнинъ 1921с. Къырымда япкъан чыкъышыны хатырланъыз). Заманлар денъишип, бу халкъ кене озь ватаны ичюн арслан кесиледжек. Сюндюс исе онъа хызмет этеджек, озю севген дюльбер язы тилини де терен огренмеге чалышаджакъ. Шунынъ ичюндир ки,

муэллиф Сюндюсни бойле зорлукълардан кечирип, азатлыкъ ёлуна алып чыкъа, ве эсер котеринки, оптимистик рухта бите.

Абляким Ильмийнинъ бу повестине бираз тенкъидий козьнен бакъаджакъ олсакъ, муайен бир уймамазлыкъны да эслермиз. Эсернинъ серлевасында «Сюндюсин хатире дефтеринден» сёзлери бар. Приют балалары сеяткъа чыкъкъанларында, Керим оджа лакъырдысынынъ летафетлигини Сюндюс бойле анълата: «Айткъанда ашыкъмай, тили курьмекленмей, сёзлер агъызындан инджи данелери киби юварлана. Юварланыркенде бир-бирине токъушмай, бир-бирини къысмай, сытмай.... Шырныкълы, тесирли лакъырды этмеге биз не вакъыт огренир экенмиз?

Эслейим, бизим шимдики лакъырдыларымыз пек къокъав (тертипсиз – *Ш.Ю.*), къарама-къарышыкъ, ала-чубар бир шейлер... Абул-къубул лакъырды этмеге алышкъанмыз. Акъылынъа не кельсе, келишсе де, келишмесе де, татарджа-русча айырмай, сайламай айта йибересинъ. Бойле-бойле бизим лакъырдыларымыз дамсыз-тузсуз, къыйыш-къонъур, бурюшик-солукъ бир такъым ошавсыз давушлар олып чыкъа. (Бугуньки тилимизнинъ алыны анъдырмаймы?! – *Ш. Ю.*). Керим оджадай ачыкъ, тюзгюн, ярашыкълы лакъырды эткен кишилерге сукъланам да, не сукъланам. **Мен не вакъыт, насыл этип чебер лакъырды этмеге огренир эленим?»**

Коремиз ки, бир тарафтан, бу язылар Сюндюснинъ хатире дефтеринден ер алгъан, амма, экинджи тарафтан, олар гузель нефис тиль вастасынен бильдириле. Учюнджиден исе, Сюндюс шимдиликче тилининъ кямиль олмагъаныны таный. Ойле исе Сюндюснинъ хатире дефтериндеки гузель нефис тиль къайдан чыкъты? Иште, бу ери бири-биринен бираз сесленмей къала. (Озь вакътында бойле проблемагъа «Евгений Онегиннинъ» муэллифи де огърагъан, амма о, бунынъ къолайыны тапкъан: Татьянанынъ мектюби французыз тилинден терджиме этиле).

Асан Сабри Айвазовнынъ «Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!» серлевалы икяесинде исе ачлыкъ мевзусы сонъра тербия, ахлякъ ве седжие меселелерини де къаврап ала. Табиий ки, насыл бедиий эсер окъулмасын, зеинимизде башта бир тасвир этильген инсанларнынъ сималары къала. Языджы конкрет тарихий девирнинъ махсулаты олгъан инсанны тешкере, онынъ рухиети-

не кире. Бу икяесинде А.С.Айвазов ачлыкъ девриндеки ичтимаий шараит акъкъындаки тасавурыны ифаделей. Бойледже, языджынынъ хаялында аятий теэссуратлар эсасында къурулгъан янъы бир дюнья яратыла.

Белли я, шахсиет тасвирине языджылар тюрлю джеэттен янашабилелер. Шунынъ ичюн айны мевзудаки эсерлерлер кенди проблематикасы тарафындан фаркъ этмелери де бар. А.С.Айвазовнынъ анъылгъан икяесинде муэллиф дикъкъатымызны эсасен шахсиетнинъ къадери ве вазиетине тышкъы алларнынъ не дереджс тесир этмеси меселелерине джельп этип, буларны гъаевий-ахлякъий проблематика дереджесине котере. А.Ильмийнинъ юкъарыда анъылгъан повестинде исе языджынынъ макъсады инсаннынъ аятий мевамыны анықъламакъ, онынъ яшайышнынъ мантыгъы ве манасы киби суаллерге джевап арамакъ истеги иле багълы.

А.С.Айвазовнынъ икяеси окъуйыджыдан тюшюнип-ташынувны ве муэллифнинъ дюньябакъышыны терен анълаябилювни талап эте. Языджынынъ фикириндже, къадерни алдатмакънынъ чареси ёкъ. Бу сарсылмаз къаидеге коре, Шадиечик – эсернинъ баш къараманы – озюнинъ къыскъа омюрининъ сонъунда ойле бир сынъыргъа якъынлаша ки, оны кечмемекнинъ мумкюнаты ёкъ: о, анасыны ойле де буламайып, аятнен ведалаша. Олабилир ки, эсер муэллифининъ тюшкюнлигине (пессимизмине) миллий муневвериетнинъ парлакъ истикъбальге ишанчыны о девирде юзь бермекте олгъан ичтимаий-сиясий аллар (Къурултай деври ве шуралар акимиетининъ пекинмеси) акътар-тёнтер этмелери себептир, чюнки А.С. Айвазов-драматург социалист ве коммунистлерге терс мунасебетини та 1907с. басылып чыкъкъан «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасында бильдиргендир.

Иште, А.Ильмийнинъ юкъарыда анъылгъан повести оптимистик рухнен ашлангъан олса, А.С.Айвазовнынъ «Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!» икяесине тюшкюнлик ренклери хастыр. Къадерге къатлангъан муэллиф икяеге чамашырджы къадын, Сайде тотай, койдешлер, багъчеваннынъ огълу киби серт табиатлы терс образлар янында балалар эвининъ мудиреси, Мурат ака, Фатима киби амелий ярдым косьтермеге азыр сималарны кирсеткенине бакъмадан, булар, сонъкилери биле оны къуртарып оламайлар: «учь айлыкъ экен, аннеджиги тарафындан койлери-

нинъ джами огюндеки мусалла ташы узеринде быракъылмыш бир къыз» олгъан Шадиечик кене шу таш устюнде «сонъ нефесини аларакъ эбедий раатлыкъ уйкъусына ята».

Мусалла ташы такъдир темсили олып къала. Бир заманлары бу таш устюнден омюрге адымлагъан оксюз къызчыкънынъ аятий ёлу къыскъа ве маджералы ола. Ана охшавыны татмагъан, онынъ сыджагъына тоймагъан эвлятнынъ артыкъ яшамагъа кучю къалмай. Яхшы инсанлар оны къуртармагъа не къадар ыдырынмасынлар, – лячаре, чюнки бу – Шадиечикнинъ баш язысы. Бойле деркен, М.Ю.Лермонтовнынъ «Мцыри» киби эсери хаялгъа келе, ангисинде ки кильседен къачып кетип, маниаларны енъип, эсини джоюп, сонъ озюне кельген къараман козьлерини ачкъанда, кене де онынъ огюнде айны шу кильсе (такъдир темсили) пейда ола. Къадерден къачмакънынъ чареси ёкъ, оны алдатмагъа арекет этювнинъ озю биле такъдирдир! Иште, айны буны А.С.Айвазов-языджы объектив ичтимаий-икътисадий муит – ачлыкъ нетиджесинде Къырымда юзь берген реаль вакъиалар эсасында ача. Амма муэллиф ялынъыз ачлыкъ ве онынъ нетиджелерини бедий шекильде тасвир этти демекнен сынъырланмакъ кяфи дегильдир. Муэллиф ачлыкъ мевзусындан башлап, ичтимаий-ахлякъий меселелер дереджесине котериле ве халкъ арасында яшатылмакъта олгъан миллий-диний аньане ве урф-адетлер бельки бирисини аджымакъ дуйгъусындан да кучьлю ве устюн олгъаныны косьтере: джемаат пич баланы къабул этмей. Бойле этип, муэллиф ачлыкъ, такъдир ве ахлякъ мевзуларыны котерип, оларны эсернинъ эсас меселелери этип къоя, халкъымыз ичюн олдукъча муим гъаелер иле толдурмагъа арекет эте. «Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!» икяесининъ мундериджеси аджиз олгъай эди, о ичте окъуйыджынынъ анъы ве къальбине токъунмаз, озь деври ве келеджектеки несиллернинъ маневий аятында сезилирли роль ойнамаз эди. Мында земане аятынынъ энъ муим тарафлары, актуаль гъаелери озь аксини тапкъандыр. Эбет, 1930-ынджы сенелерден сонъ бу эсер де ясакъ этилип, муэллифи «унутылгъан» эди. Амма эдебиятшынас Исмаил Керим оны кене де миллетине къайтарып, бу эсерге кене джан берди. Ишбу эсерни окъуркен, янъы ве янъы несиллер онда озь деврине хас аляметлерни буладжакълар, чюнки А.С. Айвазовнынъ анъылгъан икяесинде эбедий мевзулар дикъкъаткъа алынгъан.

Ачлыкъ маджерасы ве къоркъусы миллетнинъ тени ве джанына синъген ки, бир сыра иджаткярлар онынъ акъибетлерини косьтермеге макъсат эдингенлер. Факъат, бу мевзудан пай пичильсе де, бу эсерлердеки бедиий гъаелер башкъа-башкъа олып чыкъкъан. Эгер де Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде шахсиетнинъ седжие дуйгъусы ве анъы осебашлагъаны тасвирленсе, Абибулла Одабашнынъ «Унутмайджакъ» икяесинде тасиль ве оксюзлер ичюн месюлиетлик дуйгъусы киби меселелер котерильсе, Асан Сабри Айвазовнынъ анъылгъан икяесинде шиддетли ачлыкъ заманында биле миллий урф-адетлерни яшатув проблемаларына дикъкъат этильсе, Умер Ипчининъ «Ачлыкъ хатирелеринден» серлевалы икяесинде бу мушкюль вазиетнинъ ичтимаий образы яратыла. Башкъаджа айткъанда, эр бир языджы айны мевзугъа токъунгъанда биле онъа субъектив козьнен бакъа ве бу ичтимаий мешакъатнынъ хусусий тарафларыны кенди мевамындан тариф этмеге чалыша.

Абля́ким Ильмийнинъ дигер бир аджайип – «Къуртчы Бекирчик» (1928 с.) эсери бир нефесте окъуладжакъ эсерлердендир. Онда тасвирленген шейлерни балкъуртчылыкъ акъкъындаки бир илим деп бельгилемек мумкюн, чюнки окъуйыджы онда бу зенааткъа даир о къадар изаат ве ыстылахат булур ки...

Башта бир бу эсернинъ жанры меселесини анықъламалы. Базыда оны икяеге аит этелер (3), базыда – повестьке (4). Белли ки, икяе жанрында характерлер артыкъ шекилленип биткен алда берилелер (5). Эгер де характерлер денъишювде тасвирленсе, о даа зияде повесть талапларына уяр. Иште, А.Ильмийнинъ бу эсеринде биз Бекирчикнинъ табиаты, усталыгъы, этрафына ве кендисине нисбетен мунасебети денъишмесининъ шааты оламыз. Демек, жанрынджа о повестьтир: Бекирчик адым-адым денъише. Онынъ бу денъишмеси бизни де тесирлендире ве атта тасвирленген левхаларнынъ иштиракчиси этип къоя. Языджынынъ бойле усталыгъы бала рухиетини эйи бильмекни талап эте. Амма базыда муэллиф Бекирчикнинъ яшы ве аятий теджрибесине аит табиий сынъырларны бозуп, оны зиядесиле къоюлаштыргъан киби келе. Лякин, насыл да олса, Бекирчикнинъ ой-фикирлери ве арекетлери адалетлик ве гузеллик къаиделерине эсаслана. Бакъынъыз, Амет акъай экинджи дереджели къараман олып, онынъ симасына муэл-

лиф азджа эмиет бере. Амма айны шу образ сюжетнинъ илерилемесинде эмиетли роль ойнай ве баш къараманнынъ образы ачылмасына хызмет эте. Ве айны заманда бу персонаж муэллифнинъ идеалыны ифаде этмеге ярдым эте, чюнки бабадан оксюз къалгъан ве ишке авесликнен янашкъан огъланчыкъны догъру ёлгъа къоймакъ языджынынъ энъ арз эткен шейлериндендир.

Шиддетли контраст ичюн кирсетильген эпизодик персонажнынъ – Асаннынъ образы исе керекли вакъытта сюжет арекетини илерилете ве, айтайыкъ, окъуйыджы Бекирчикнинъ Лидочкадан озюни бираз керидже дуйгъан алда биле, Асандан ахлякъча азачыкъ юксекче тургъаныны анъламасы джеэтинден файдалы. О, эпизодик персонаж олгъан такъдирде биле эсернинъ проблематикасы ве гъаеси пишмесинде муим роль ойнай: Бекирчик тенбель, низамсыз ве «ярамаз» Асандан «озюни юксек таный». Олмагъай эди онынъ образы, повестьнинъ композициясы чул тутмаз ве, табиий ки, Бекирчикнинъ образы кямиллик дереджесине етмез эди.

Эсеринде муэллиф ашагъыдаки фикирлерни тасдикълай:

– чалышкъан инсан сагълам олур;

– бир де-бир зенаатнынъ акъикъий саиби о зенаатнынъ бутюн инджеликлерини огренмеге тырышыр;

– устаз намына ляйыкъ адам сабырлы олмалы.

Амет акъай ве Амиде енгенинъ озь балалары олмагъаны ичюн Бекирчикни озюникидай якъын туталар. Бир бакъышта «Къуртчы Бекирчик» повести зыддиеттен марум олгъан эсер киби келе. Амма шунысы бар ки, зыддиетнинъ эсас себеби Бекирчикнинъ бабасыз осьмесиндедир: онынъ бабасы сагъ олгъан олса, багъчалары бакъымсыз къалмаз эди. Онъа ола Амет акъай бу огълангъа муайен манада бабалыкъ эте. Яваш-яваш баба ерини сонъра онынъ озю бастыраджакъ. Бу зыддиетнинъ де аль олунмасы Бекирчикнинъ илериде яхшы къоранта башы олабиледжегиндедир, чюнки о джиддий аятий ёлгъа балалыгъындан азырлана. Оны Асан тюрткичлегенде биле о озюни енъильген эсапламай, чюнки Бекирчикнинъ къавий аятий макъсады бар, о озь «хозяйствосынынъ» саиби олмакъны тюшюне. Асан кибилернинъ исе келеджеги бармы?!

Ишбу повестьнинъ сюжетини яваш илерилейиджи, яни адинамик деп бельгилемек мумкюн. Бунынъ устюне, онда сюжетнинъ адетий компонентлери чокъ айдын дегиль. Бойле исе, бу типтеки

эсерлерде сюжет къысымларыны дегиль де, сюжетен тыш элементлерни талиль этмек макъсаткъа уяр. Олардан бириси – «композициянынъ базанув нокъталарыдыр» (А.Б.Есин). Оларны ашагъыдаки эпизодларда эслемек мумкюн:

– Бекирчикнинъ бабасыз оськени акъкъындаки хаберде;

– Асаннен диалогында;

– тыш къыяфетинде (шимдигедже озюнинъ сыфатына бу къадар дикъкъатсыз олгъанына тааджипленип, виджан азабы чекмеси);

– Лидочканынъ образында бир нумюне мисали яратылмасында (акъыллы, темиз-пак кийинген бу къызнынъ бал етиштирип, китаплар алгъаны оны эм зийрек къыз киби косьтермеге ярдым эте);

– ахыр-сонъу Бекирчикнинъ бир огъул саиби олмасында.

Тамам бу ерлеринде повестьнинъ проблематикасы, гъаеси ве муэллифнинъ аятий мевамы озь ифадесини тапа. Кенди огъулыны (яни балкъуртларнынъ «янъы хорантасыны» – *Ш.Ю.*) пейда этюв Бекирчик ичюн озь кучюне бир эминлик сервери эди. «Бекирчик бу йыл огъулындан он кило бал алса, онынъ 10 рублелик келири бар демек. О балынынъ ярысыны къышлыкъ сакъласа, ярысыны сата биледжек эди. Бу суретле онынъ да, Лидочкадай сакълы акъчасы оладжакъ эди. Бекирчик о акъчанынъ ярысыны сакълап, ярысына китап алса, онынъ да китаплары оладжакъ эди.

Шу дакъикъаларда онынъ хатрына келип кечкен шундай тюшюнджелер эди ки, оны джоштыргъан, къувандыргъан ве эмджесининъ бойнуна сарылып къуванчлы козьяшлары акъытмагъа севкъ эткен эди...» (6).

Бойледже, Абляким Ильмий-языджы огъланчыкъ ве буюклер арасындаки мунасебетлер насыл ёлларнен къурулабиледжегини тариф эте. Атта озюнинъ бир макъалесинде шуны яза: «Миллий тербие иши бутюн миллетин ишидир... Миллий тербиенинъ тамыр мевзулары оларакъ – темизлик, себаткярлыкъ, батырлыкъ, мукъаесе, къаршылыкълы ярдым, къаршылыкълы севги, юрт севгиси, табиат севгиси амелий ёлларле саде бир услюпле, къолайлы ёлларнен косьтерильмели. Бу (ерде) баланынъ севиеси унутылмамакъ шартыле бильги, севги, итибар киби амиллер козьде тутулмалыдыр. Зира бильгисиз, амельсиз севгининъ

омюрде де гери олмадыгъы киби севгисиз, амельсиз бильгининъ де къыймети олмаз» (7).

«Ачлыкъ хатирелери»ндеки Къуддуснынъ образы муайен манада Бекирчикнинъ илеридски корюниши демек мумкюндир.

Йигирминджи сенелер несирджилигинде мевзуларнынъ джиддийлиги ве сюжет ёлакъларынынъ озьгюнлиги джеэтлеринден Джемиль Сейдаметнинъ икяелери айырылып тура. Онынъ эсерлеринде зыддиет сюжетнинъ илерилемеси саесинде инкишаф эте. Оларда сюжет элементлерининъ меджалары айдын бельгиленген, сонъу исе (хатимелери) салмакълыдыр. Кенди икяелеринде Дж.Сейдамет сюжеттен тыш элементлерни де махсус ве устаджасына къуллана («Къую тюбюнде», 1928 с., «Аммам аралыгъы», 1928 с.). Къошма эпизодлар онда муим роль ойнайлар. Меселя, «Аммам аралыгъы» икяесинде Теслиме къартийнинъ рухий алыны тасвирлемек ичюн муэллиф онъа тамакъкярлыкънынъ зарары ве акъибети акъкъындаки риваетни айттыра. Сёзде, тариф этильген шейлер эсернинъ сюжетинен догърудан-догъру багълы дегиль, амма олар мантыкъча сеслене: ишбу риваетнинъ айтылып берильмеси эсернинъ композициясыны анъламакъ ичюн бир анахтар мисалидир. Бойле этип, къошма эпизод, келишикли метафоралар ве мубалагъаны (аммамдаки адисе) къулланаракъ, языджы разылыкъ олмагъан ерде насыл кергинлик юзь бермеси мумкюн олгъаныны косьтермекни макъсат эдине.

«Къанлы кольмек» икяесинде Джемиль Сейдамет психологик талильнинъ белли вастасы олгъан боюн-бордж ве ахлякъ мевзусыны къуллана. Севгилиси Фазилеге нисбетен ашкъ азапларыны чекмекте олгъан чобан Асан кенди ракъиби Селимни ольдюрмеге меджбур ола. Сонъкиси 1914 с. дженкинден эвель Фазилеге нишанлангъан, амма шимди башкъасыны бегене. Фазиле Селимден интикъам алмакъ ичюн Асангъа шарт къоя ве анджакъ Селимнинъ олюминден сонъ берабер олабиледжеклерини айта.

Сюжетнинъ сонъраки корюнишинде муэллиф буюк бедиий тесирге ирише: Фазиленинъ башына балта эндиререк, рухий тюшкюнликлер ичинде чекишкен Асан севгилисининъ джаныны къыя. Муэллиф бойле этип къараманларынынъ ахлякъий маиетини косьтермеге ве оларнынъ табиатларыны эслемеге тырыша. Иште, о девирде Джемиль Сейдаметке психологик языджы намы

берильмеси тевеккель дегильдир. Онынъ икяелери «озьлерининъ серлевалары киби, пек къоркъунчлы ве дешетли» (8) олмаларынынъ себеплерини яш языджынынъ йигирминджи сенелернинъ башларында ЧОН («Части особого назначения») тешкилятында (9) айдутларгъа къаршы курешмесинде коремиз. Олар акъкъында яш языджы бирсвлерден эшиткен я да бельки озь козьлеринсн корьгендир. Шунынъ ичюн эсерлерининъ эсасына къоюлгъан адиселер объектив яшайышта юзь бергендир деген фикирдемиз. Амма оларны бедиий эсерде тасвирлемек ичюн муэллиф реаль яшайыштан алынгъан материалны башта кенди анъындан кечире, ишлей, сонъ эсер сатырларына тёке. Яни языджы бу вакъиаларны огрене, сонъра алып боза ве яшайышнынъ «бедиий моделини» къура. Яваш-яваш, объектив яшайышкъа эм ошагъан, эм ошамагъан композиция къурулувы нетиджесинде, фабула сюжетке чеврилс. Бу ерде иджаткяр халкъ рухуны ифаде этмеге тырышып, бедиийликке ирише. Бедиийлик, образлылыкъ нефис эдебиятнынъ эсас котегорияларыдыр. Аятий вакъиаларны иджадий сюретте ишлеп, фабула ве сюжет арасындаки фаркъны къоюлаштырмакъ макъсадында Дж.Сейдамет бедиий шекиль имкянларындан кениш файдалана. Бойледже, эсерлеринде тасвирленген сымаларнынъ портретини муэллиф нутукъ, ишарет, арекетлер вастасынен къоюлаштыра. Пейзажны тасвирге алгъанда, Джемиль Сейдамет арткъач сюслевлерге берильмей. Амма табиат тасвири онда терен манагъа саип олып, я къараманнынъ шу аньдеки рухий вазиетини тарифлей, я да окъуйыджыны илериде олып кечеджек алларны къабул этмеге азырлай. Къара булутларнынъ савурылып кетеяткъаны я да гъайрыдан пейда олмасы, тыштаки ягъмурнынъ сеси, охшайыджы кунеш нурлары окъуйыджыны ерине коре я тынчландыра, я эджанландырып, сюжет илерилемесинде ана-мына сарп бурулышкъа алып келеджек бир ишаретке чевриле. «14 ноябрь сабасы» икяесинде Карасувгъа къызыл аскерлер келеяткъаны къуванчыны бильдирмек ичюн языджы пейзажнынъ ярдымына мураджаат эте:

«Бу арада кузь кунеши сараргъан булутларын арасында сырмалы, ялдызлы къызыл тюслернен боялып чыкъмакъта эди. Артыкъ 14 ноябрь сабасы ачылмакъта. Бу арада Будённый полклары уджсуз-бучсуз сыраларнен Къарасувнынъ шеэр ортасындан

кечен буюк сокъагъындан кечип Кефеге догъру беязлары къувалап китмекте эдилер» (10).

Джемиль Сейдаметнинъ икяелери олардаки бедиий шекильнинъ мундериадженен сесленмелеринен меракълы. Меселя, «Аммам аралыгъы» икяесинде, бираз эвель къайд эткенимиз киби, несирджи сюжеттен тыш элементни (Теслиме къартийнинъ риваети) кирсетсе, кене бу эсерде (Къурталининъ аммамгъа кирмеси) ве «Къуртлагъан кокюс»те (Къуртосманнынъ дагъ ичинде кетмеси) мубалагъаны мергин къуллана. Бойле эпизодларнынъ композициягъа синъдирильмесинден макъсат – тасвирленмекте олгъан шейге инандырмакътыр.

Бу языджынынъ эсерлеринде эр даим адалетлик енъе. Адалетлик анъламы онда ичтимаий-сиясий къурумнынъ денъишмесинен багълы: къызыл аскерлернинъ кельмеси парлакъ истикъбальнинъ якъынлашмасына мусавий. Амма онынъ якъынлашмасыны эски дюнья векиллери чаналаталар. Иште, оларнынъ образларыны айдынджа косьтермек ичюн языджы къараманларны муайен вазиетлерде сынамалы. Мисаль ичюн, Айгъырбаш Мамбетнинъ («Къую тюбюнде») симасы тасвирленмесинде муэллиф экспозиция къысмына зиядедже ер айыра. Ондан да гъайры онынъ табиат хусусиетлери ве портрет чизгилери эсер девамында къысым-къысым берилип, бойле усул бу образнынъ тышкъы ве ички къыяфети толуджа ачылмасына ярдым эте.

Джемиль Сейдамет икяелерининъ спецификасы узеринде фикир юрсетеджек олсакъ, ашагъыдаки хусусиетлерни къайд этебилемиз:

– «Къанлы кольмек» ве «Къую тюбюнде» серлевалы эсерлерде тасвирленген вакъиалар Къуръан-и-Керимнинъ «Юсуф» суресинен сеслене, чюнки мында да хайинлик, ачлыкъ, инсанны ёлдан урмакъ, хырсызлыкъ киби алларнынъ акъибетлери тариф этиле;

– эсерининъ къараманлары адий инсанлар оларакъ, кенди табиатларында тарихий девирнинъ типик хусусиетлерини акс этелер. Меселя, Рефатнынъ образыны («Къуртлагъан кокюс») ясамакъ ичюн муэллиф оны беязлар ве къызыллар арасындаки чарпышмаларда иштирак эттире ве конкрет джогърафик ерлерни (Чатырдагъ, Мамут Султан кою, Сарабуз) анъып кече. Онынъ янында башкъа миллет векиллери тасвирленмекте (славянлар

Анечкин, Ермолай, Лида, «14 ноябрь сабасы»нда исе – ехудилер Хайим, Сара, Рахиль). Яхутта нишанлангъан Фазиле ве Селимнинъ къавушмаларына «1914 сенеси джиан муаребеси» ве «къардаш дженки» маниа ола. Селимден интикъамыны алмакъны тюшюнген Фазиленинъ ичинде эписи бир онъа – Селимге даир севги дуйгъулары яшай. Бу ерде муэллиф арткъач сюслевлер ве фельсефеге урмайып, зыддиетнинъ аль олунмасыны адий вакъиалар вастасынен чезе. Кене де типикликке иришмек ичюн несирджи Мерьемнинъ симасыны бойле тасвирлей: о «уп-узун, арыкъ вуджутлы», «агъыр, хасветли бир яшавдан, йигирми беш яшында олдугъы алда, алтмыш яшында къартларынки киби бурюшкен манълайлы, арыкълыкътан бир аз даа узангъан буюк къырмызы бурунлы». Иште, эвининъ ичи де онъа коре: Эмирсале «эвин сараргъан дуварына, мыкъкъа асылгъан уфакъ лампанынъ зиясына козюни тикти, сонъ эвин ичиндеки сувукътан ушюген эллерини куркюнинъ джебине къоюп, къапунынъ артында къара джарты шалчыгъына бурюнип сувукътан къалтырай-къалтырай аякъ устюнде тургъан Мерьемни» коре. Муэллиф бу ерде тафсилятларгъа (деталлерге) эмиет бере, чюнки предметлер, этрафтаки чул-чубур, савут-сабасынынъ ерлешмеси асыл вазиетни даа мергин анълата;

– инсаннынъ гъайрытабиий алыны (акъылдан азмасы, серсемлигини) тасвир этмек ичюн муэллиф мубалагъаны (гиперболаны) къуллана;

– базыда кучюк несрий шекильнинъ (икяенинъ) жанр спецификасына орта несрий шекиль (повесть) хусусиетлери къарыша, амма олар кямиллик дереджесине еткизильмей. Бунъа «Къую тюбюнде» икяеси мисальдир;

– анъылгъан икяелернинъ композициялары мурекkeп къурулышлы олып (оларда фабула ве сюжет арасындаки фаркъ козьге чарпа; тасвирленген адиселерде кечмиштеки ве бугуньки адиселер бири-биринен хачланып кете), олар динамик (тез илерилейиджи) ве кескин сюжетлидирлер. Буларда сюжетнинъ адетий компонентлерининъ сынъырларыны бельгилемек зор дегиль;

– Джемиль Сейдамет «психолог язычы» оларакъ, инсаннынъ не азаплар чекеяткъаныны къыскъа чизгилер вастасынен изалай. Мисаль оларакъ: «...Айгъырбаш башыны котерип козьлерини

сюртерек худжур-худжур Наталиянынъ козьлерине бакъты. Наталия да бу сувукъ бакъышын алтында титреди. Бу ири бичимсиз, къуветли бир адам онъа сувукъ, бузлу бир махлюкъ киби корюнди. Бу сувукъ адамын бакъышында ойле бир къувет варды ки, Наталия истемееректен къалтырады...» (11);

– онынъ эсерлериндеки зыддиет инсанлар (Фазиле ве Селим; Фазиле ве Асан), инсанларнынъ анъындаки яхшы ве яман тюшюнджелер (Асаннынъ Селимни ольдюрместен эвель чеккен видждан азаплары; Къуртосманнынъ Гъафарны ольдюрмектен къоркъмасы), ичтимаий-сиясий системалар арасында (Рефат ве Анечкин; Николайнынъ эндирильмеси акъкъында хабер ве Теслиме къартий; «еходи погромы» ве къызыл аскерлернинъ кельмеси) юзь берип, олар бир табиийликни тешкиль этелер ве аятийлик кучюне саип чыкъалар;

– къараман портретини ве я рухий алыны тасвирлемек ичюн муэллиф табиат тасвиринден мергин файдалана.

Иште бойле хусусиетлерни къайд этмеге элимизде Джемиль Сейдаметнинъ икяелери башкъа языджыларнынъ эсерлерине нисбетен зияедедже олгъаны акъ бере. Олар йигирминджи сенелердеки несирджилигимизде озюне ляйыкъ ерни ишгъаль эткенлерини эдебиятшынаслар айрыджа косьтергендирлер (12), чюнки о, Джемиль Сейдамет, аятий адиселерге базаныпп, оларгъа «сынфий куреш» козюнен бакъкъан олса да, ичтимаий ве психологик нокътаи-назардан къыймет кесип, кенди мевхумынен ашлап, нефис эдебиятымызны зенгинлештиргендир.

Умер Ипчининъ иджады 1920-нджи сенелер эдебиятында айрыджа ер тута. Онынъ несирджилигинде о девирнинъ мефкюреси ве там миллий дюньябакъыш аляметлери хачланып кетер экен, бу ал хусусий тасвирий васталарнынъ къулланылмасыны талап эте эди. Бу къалем устасынынъ омюри ве яратыджылыгъынынъ толуджа тарихыны бизлерге эдебиятшынас Исмаил Керим ачкъандыр.

У.Ипчининъ кучюк несрий шекиллери арасында языджынынъ иджадий араштырмаларыны олдукъча мукеммель ифаде этебильген эсерлер оларакъ «Зейнеп тизе» (1924 с.), «Мырзанынъ хатире дефтеринден» (1926 с.), «Къакълыкъ базары» (1926с.) кибилерини къайд этмек мумкюндир.

«Зейнеп тизе» икяесинде вакъиалар учюнджи шахыс адындан тариф этиле ве мында муэллифнинъ олып кечеяткъан адиселерге мунасебети бильдириле. Эсерни окъур экен, окъуйыджыда огълуны 1914-1918 сенелернинъ империалистик дженкинден беклеп, «асретликтен зайыфлангъан» къартийнен табиий рухий екпарелик сезиле (13). Жанр къаиделерине уйып типикликни сакълап къалмакъ макъсадында Умер Ипчи къадыннынъ джыйма симасынынъ психологик вазиетини тасвир этюв вастасынен кенди огълуны къучакъламакъны арз эткен анагъа хас дуйгъуларны ифаде эте.

Эсернинъ сонъу ишбу сюжетнинъ чезилюв къысмында зыддиет аль олунамайджагъыны косьтере, даа догърусы, о ялынъыз сюжет арекетининъ биткенини тасвир этмейип, зыддиет ялынъыз бу къоранта ичюн гъайрытабиий алда чезилип, аслында бинълерндже аналар ичюн илериде де девам этеджегини анълата. Фикиримиздже, икяенинъ сонъундаки динамизмни эсапкъа аларакъ бу эсернинъ жанрыны новелла дее бельгилемек мумкюн, чюнки Зейнеп тизенинъ огълу – Умер – эвге къайткъанынынъ дёртюнджи куню дегенде, тифтен кечине.

Огълуны ондан айыргъанларны къаргъамакъта олгъан бу къадыннынъ сёзлеринде муэллифнинъ дженкке ве онынъ акъибетлерине даир олдукъча ярамай мунасебети тасвирлене (14).

Белли олгъаны киби, бедиий иджатта истидат, ольчю дуйгъусы, мундериджеге яткъан шекиль киби шейлер чокъ муим. У.Ипчининъ «Мырзанынъ хатире дефтеринден» серлевалы икяеси назарий джеэттен шунынъле меракълы ки, онынъ ичинде орта колемли несрий шекиль икяе жанрынынъ хусусиетлерине къарышып кете: тариф эппейи вакъытны къаврап алмасы (эсерде окъуйыджы мырзанынъ аятында 1902, 1920 ве 1926 сенелери юзь берген алларны сейир эте) – муэллифнинъ усталыгъы. Ичтимаий-сиясий бухранлар саесинде денъишмекте олгъан яшайыш къырымлы мырзанынъ аятындаки раатлыкъны да боза: эгер де икяенинъ башында биз оны Петербургда эгленмекте олгъан озюне токъ бир инсан алында, эсернинъ орталарында – Акъярда, аджеле Тюркиеге кетмекни арз эткен бир гъарип киби корьсек, сонъунда Истанбулда, чёпчилер башы вазифесинде коремиз. Бойледже, несирджи дикъкъатымызны вакъиаларнынъ тез-тез денъишип турмасына

багълай. Эсернинъ умумий тизилишинде къараман вазиетининъ кергинлешмеси корюне: онынъ сонъки куньлери азапларгъа толу. Олар о къадар зор ки, мырза озюни асмакъ къарарына келе.

Бу эсердеки вакъиаларнынъ бедиий фезадаки арды-сыралыгъыны кесип къураштырув усулыны къулланувнынъ озь манасы бар: башта бир, языджы къараманнынъ арекетлери ве булунгъан ерлерининъ тафсилятыны бере; экинджиден, эсерде тасвирленмейип кечильген бошлукъны (ичтимаий-сиясий девиримлер, бир ерден башкъа ерге авушувлар азабы ве ил.) къалемге алмакъны арткъач коре; учюнджиден исе, ташланып кечильген вакъыт бошлугъы санки окъуйыджынынъ анъында озь-озюнден джанлангъан киби ола. Бу джеэттен несрий жанрлар буюк имкянларгъа маликтир. Олардан Умер Ипчи, корьгенимиз киби, кениш файдалана. Исмаил Керим къайд этмеси киби, о вакъытта эдебиятымызда несрий эсерлернинъ къытлыгъыны эсапкъа аладжакъ олсакъ, У.Ипчининъ бойле икяелери «бельки бутюн къырымтатар эдебияты ичюн буюк бир вакъиа» эди, чюнки олар «баягъы янъылыкъ, тазеликнен берабер эдебий усталыкъ кетирдилер» (15). Олардан бириси «Къакълыкъ базары» икяеси экен, онынъ эсасында фельсефий проблематика тура, чюнки мында языджыны аятнынъ ахлякъий къаиделери меракъландыра. Джемаатнынъ джыйма образыны тасвирлеерек, муэллиф кутьленинъ муайен бир къысмынынъ яшайыш шараити ве кечинюв тарзына назар тике. Сёз устасы джемиетнинъ тербиесини козсте, инсанлар арасындаки мунасебетни ве муитни сейир эте, ве арамызда яхшы адамлар да бар экенини къайд этеджек ола. Сюжетнинъ чезилюв къысмында иши юрюшмегенинден озюни джояязгъан Айшени (о, кунь девамында йымырталарны сатмакъ пешинден юрьсе де, бир капик биле къазанып оламай) онынъ танышы – Анифе алып кете. Сонъкисининъ муамелеси къабалыкъкъа комюльген мунасебетлер арасындаки алидженаплыкъ мисалидир. Языджы Айшени бу агъыр вазиеттен къуртармайып кечалмай. Шунынъ ичюн Умер Ипчининъ «Къакълыкъ базары» икяесинде алчакъгонъюллик дуйгъусы эсас ерге котериле.

Невбеттеки несирджимизнинъ – Джафер Гъафарнынъ ильк яратыджылыгъы шунынъле къыйметли ки, онынъ бу девирде яратылгъан икяесине бесе-белли большевизм мефкюреси даа пек

тесир этмеген эди. Оларда шимдиликче миллий дюньябакъыш кучьлюдже эди. Онынъ «Ёлджулыкъта» (ильк вариантында – «Шуралар тренинде бир кунь») серлевасыны ташыгъан икяеси эдебий чешитиндже ичтимаий-сиясий проблематикалы, динамик сюжетли икяедир. Эсернинъ язылгъан йылыны кесен-кес косьтермектен аджизмиз, амма о йигирминджи сенелернинъ орталарында пейда олгъаныны тахмин этемиз. Мында тарихий девирнинъ «сымасы» ве онынъ инсанлар мунасебетине тесири киби меселелер тасвирге алына.

Объектив омюрде юзь береяткъан денъишмелерни языджы тазе теэссуратлар алтында тариф эте. Ичтимаий аятта денъишмелер табиий сюретте инсанлар, атта кутьленинъ психологиясына тесирини быракъа. Иште, буларны акс этмек ичюн икяс жанрынынъ къалыплары тарлыкъ этсе де, муэллиф онынъ тюбюнден чыкъа ве девирнинъ типик тарафларыны косьтермеге наиль ола.

Дж.Гъафарнынъ бираз сонъра пейда оладжакъ эсерлеринде («Азманлар», «Асанчыкънынъ куньлеринден», «Эмине – комсомол къыз» ве ил.) эсасен адий койлюлер, о девирдеки эдебиятымызда ер алгъан къараманлар сырасындаки инсанлар иштирак этелер. Амма тюзгюнликке ят, гъайрытабиий бир алларнынъ келип сокъулмасы яшайышнынъ да тюрленмесине алып келе. Айны бунынъ киби инсанлар рухиетиндеки денъишмелерни ишбу икяеде эслеймиз: бир кесек «совработниклер», «портфелли зам.пом.-зав.»ларнынъ джемаат арасына къарышып кетмелери онынъ – халкънынъ – табиий кечинмесини алт-усть эте.

Эгер де Джафер Гъафарнынъ 1930-ынджы сенелери яратылгъан эсерлеринде схематизм ве шиарджылыкъ аляметлери ачыкъ корюнсе, атта къаиде олса, шимди талиль этильмекте олгъан икяесинде мундериджe оригиналлиги козьге чарпа. Бу – языджынынъ тапкъан янъы аятий материалы ве нокътаи-назары эди. Табиий ки, янъы мундериджеге тутунгъан языджы онъа келишкен бедийий шекильни де булмакъ зорунда къала. Икяе бойле башлана: «Белли я, вокзалда эр кес ичюн ашыкъмакъ адет. Эр кесте бир эеджан олмакъ да эр вакъыттаки аллардан» (16).

Вокзал адден къалабалыкъ бир ердир. Бойле ерде укюм сюрген вазиет несирджининъ дикъкъат объектине чевриле. Сонъра онынъ мерагъыны джемиетнинъ бир кошечиги олгъан ве «козь-

ленильген ерге етишмеге ыдырынгъан трен вагонындаки» муит чеке. Мындаки муамеле ве субетлер черчивесинде муэллиф эсернинъ серлевасына чыкъарылгъан меселенинъ ички тарафларыны тасвирлемекни макъсат эдине. Шимди Джафер Гъафар о тарихий девирнинъ ичтимаий-психологик портретини яратмакъ пешинден кетип, эсли башлылар ве бир яш арасындаки диалогны образлы сюретте тасвирлей:

«– Эпенди! Сиз де советский выластнынъ балабан къапыларында чалышкъанлардан боласыз, гъалиба, – соравынен яшкъа сёз къатты. Сёзге къарышкъан яш «эпенди» деген сёзден урьккен киби олып, къолуна туткъан «Яш къуввет» газетасынынъ «Асрий мусульманлыкъ»къа чевирильмегенине къанаатленгенден сонъ, къызмакъны ерсиз таныл, вагон ёлдашлыгъы акъкъы ичюн «эпенди» олмагъа разы олды» (17).

Арада пейда олгъан айрылыкъны, даа догърусы, зыддиетнинъ енгиль аляметлерини муэллиф атта «Яш къуввет» (1922 с. Багъчасарайда нешир этиле) (18) ве «Асрий мусульманлыкъ» (1924 с. чыкъып башлай) газеталарынынъ бири-бирине «мунасебетинде» косьтере: «Яш къуввет» газетасы – тазе кучьнинъ, янъы омюрнинъ темсили.

Языджынынъ кямиль нефислиги онынъ назик психолог экенине шубе къалдырмай:

«Яш, хатип акъайгъа джевап бермек ичюн чокъ сёз къулланмагъа аджет корьмеди. Джевабыны къыскъадан кести:

– Адынъыз, хатип акъай, Джелеп Сеттар болгъандан сонъ онынъ о ягъында опькеге ёл ёкътыр, – деди де, озю экинджи купеге кечти. Яш чыкъкъан сонъ, Хатип акъай Абсеттарнынъ къутусындан къалын бир сигар чырмап авузына къапты да «портфелли» мадамгъа таба тютюнини уфюре-уфюре:

– Языкъ, яшларгъа языкъ. Дин-миллетини унуттылар, – деди.

Поезднинъ хызле (тез-тез, сурьатлы – *Ш.Ю.*) силькинюви ичинде хатип акъайнынъ бу сонъ сёзлери **кимсенинъ къулагъына кирмей,** аякъ сеслери, кулькюлер ве саирс арасына къарышып кетти...» (19).

Икяе девамында анълатылмасы арз этильген фикир шу бешалты сатыр ичине синъдирильген: «партшколада» окъумакъта олгъан яш озюни эмин тута ве эскиликке урьмет косьтермекни ке-

рексиз деп биле. Заманлар денъишеяткъаныны сезген Хатип акъай исе, «эски татарлыкъкъа» мейиль бергенлерден олып, «портфелли» мадамгъа (яни янъы заман векилине) озюнинъ урьметсизлигини косьтере («тютюнини уфюре»), яшларгъа языкъсына. Хатип акъай, бир джыйма образ оларакъ, миллий дюньябакъышны темсиль эте, ят корюнген янъы мефкюрени исе ред эте.

Эсернинъ бу ери онынъ кульминацион нокътасыдыр. Сёзде яш ве къарт мында дава ве тартышувларгъа кечмели эдилер, амма муэллифнинъ занынджа, къыскъа нутукъларнен сынъырланмакъ кяфи, чюнки «партшкола»да окъумакъта олгъан яшнынъ аркъасында бутюн бир шуралар партиясы тура. Иште, Хатип акъай кибилери де «шуралар тренинде» кетмектелер.

Бир мешур эдебиятшынаснынъ къайдынджа, бу девирдеки кутьлелер психологиясыны озюнинъ буюк адам олгъанына ишанчы идаре эте эди. Бу ал исе «муамеленинъ янъы модели» пейда олмасына алып келе эди (20). Иште, артыкъ девлетни ойлелери идаре этип башлайлар. Хатип акъай кетмекте олгъан тренни де «атешли нефесинен **геджeнинъ къаранлыгъына къызыллыкъ къаткъан** паровоз» чеке, «огъа ёл юрьмек, даа чокъ чапмакъ макъсад ве **нишан оларакъ козьленильген ерге етишмек керек**». Шунынъ ичюн «миллий джереянгъа къаршы кетмекте» олгъан бойле яшларнен тартышмакъ эм файдасыз, эм телюкели.

Несирджи «советский выластнынъ» векиллерини истизалы тасвирлей. Оларнынъ урдым-дуймазлыгъы, козьбоямаджылыгъы, экиюзьлюлиги кинаели косьтериле. Шимдиликче муэллиф оларны куле. Амма сонъра «портфелли» мевзусы отузынджы сенелери яратылгъан «Азманлар» повестине кечеджек. Ана анда муэллиф шу «портфеллилерни» бираз урьметнен анъмагъа меджбур оладжакъ. Затен яш совет эдебиятында «джыйма образ» деген шей кениш къулланылгъан. Бундан файдаланып, Джафер Гъафар да тарихий девир инсанынынъ характеристикасыны сакълап къалмакъ истей. «Шуралар тренинде бир кунь» икяесининъ экспозициясында муэллиф енгильден «мында (вокзалда – *Ш.Ю.*) чокъ шей кормек мумкюн» деп ала. Амма вокзалда «поездлерини беклеп уюмуюм отургъанлар» арасында «совработниклер» чокъ олгъаны айрыджа къайд этиле. Сонъкилери не къадар «нахал» олсалар, бизимкиси де о къадар гъарип. Амма бу гъариплер ичинден айры-

лып, артыкъ «портфеллилер» сафына бугунь олмаса ярын къошулабиледжек яшлар да барлар. Портфель – урьмет темсили. Иште, «совработниклер»нинъ элинде «портфеллери» олгъаны оларнынъ тавурына бир джиддийлик бере, зияде назланмагъа, озь ишлерини невбетсиз кирип, битирип чыкъмагъа акъ бере, койлю исе озь «голосына» биле саип чакъалмай. Ишбу фаркъларны муэллиф сюжетнинъ илерилеви девамында тасвирлей.

Бу икяе Джафер Гъафарнынъ энъ пишкин бедиий махсулларындан биридир. Буны Б.Чобан-заде де къайд этерек, йигирминджи сенелери «конкрет эсерлери, аз-чокъ белли ве айдын сималары иле» корюнген икяеджилер арасында юкъарыда ады кечкен языджыны да анъа (21). Дж. Гъафарнынъ козю бу эсеринде реаль яшайышта юзь бермекте олгъан алларгъа гъает мергин. Истидатлы несирджи бу яшайышны тасвирлемек ичюн табиий, амма муэллиф мевхумынынъ махсулы олгъан ибарелерни къуллана: «Мен аман къулакъ мусафири олып оларнынъ купесине авуштым»; «токътамай тыгъыргъан поезд паровознынъ сыкълашкъан нефеслеринен озь чалышмасына къызышкъан киби...»; «Сёз сырасы бираз кесильди».

Къоюю тилли Джафер Гъафарнынъ эсерлери эдебиятшынаскъа сюжет ве композиция джеэтлеринден де меракълы корюнир. Хусусан бу икяесинде поезд янъы аяткъа алып кетиджи бир темсильдир. О кутьлeнинъ эр бир азасынынъ «опькесини кенди копчеклери такъырдысынен къарыштыра». Бу ёл космополитлик, яни миллий чизгилерни сарсыткъан бир ёл эди. Буны куньэвель коребильген муэллифнинъ омюри къыскъа олды....

О вакъыттаки эдебиятшынаслыгъымыз бу тренлерге мингенлернинъ илеридеки такъдирини кореджегине ишанч бильдире эди. Б.Чобан-заде язгъаны киби, «бу икяеде, илериде Гъафаровы татарнынъ энъ мувафакъиетли икяеджиси япабиледжек унсурлар вардыр. Бу «Ёлджулыкъта» икяеси иле муаррир Къырымда асрий (заманевий – *Ш.Ю.*) бир икяеджининъ къаршысында дуран бутюн меселелери гёрмиштир, десек де янъылмамыз. Илериде Гъафаров икяеджилигинъ бутюн техникасы, руху, анализинъ эр дюрлю къаиделери иле ише янаштыкъта бу «поезда» бир даа бинеджек ве орада гёрдюги ёлдашларыны дюрлю-дюрлю тарафларындан бир даа аладжакътыр... Къыса бир девирде Джафер Гъафаров

шахсиетинде къувветли бир икяеджи къазанмамызгъа буюк ихтимал вардыр» (22). Афсус ки, «къыса бир девирде» эдебиятымыз даа бир кучьлю эдибинден айырылды…...

Амди Алим (1905-1942) эдебиятымызда шаир киби белли. О, партиянынъ, «янъы аятнынъ», совет ватанперверлигининъ садыкъ йырджысы олгъан. Кенди къалемини несирджиликте сынап бакъкъан бу иджаткяр шу эдебий тюр саасына да лирик мизаджны алып кире. Эксерий алларда несирджилер эдебият алемине шиирлеринен кирген олсалар (бунъа Юсуф Болатнынъ, Шамиль Алядиннинъ, Дженгиз Дагъджынынъ яратыджылыгъы айдын мисальдир), Амди Алим озь бедиий яратыджылыгъыны икяеден башлагъан. Иште, «Шефикъа» (1926 с.) икяеси онынъ ильк эсери эди. Оны язгъанда А.Алим 21-22 яшларында олгъан. Мында лирик къараманнынъ ролюни муэллифнинъ озю ойнай. Онынъ дуйгъулары – кучьлю севги дуйгъулары – Шефикъа адындаки къызгъа аиттир. Сонъкисининъ ады онъа лезетли кельгени ичюн о, бир къыскъа абзацта биле онынъ адыны дёрт кере текрарлай:

«Юрегим Шефикъа ичюн тепип башлай, къыскъа заманлар Шефикъаны манъа даа зияде якъынлаштыралар, Шефикъаны даа зияде манъа севдирелер, Шефикъанен мени къальбими даа зияде тююмчиклеп багълайлар» (23).

Шефикъагъа олгъан севгиси лирик къарамангъа аятны да «делиджесине» севдире. Шефикъанынъ ады севги ве къуванчлы аят сервери экен, о икяенинъ серлевасына чыкъарыла. Серлева, белли олгъаны киби, эсер акъкъында ильк ве къыскъа тээссурат бере. Амма серлева деген шей не къадар ифадели олмасын, эсер толусынен окъулмагъандже, онынъ там манасыны анъламакъ зор.

Лирик къараман Амди ве Шефикъа «бир ерде оськендайын оськенлер». Йыллар кече, олар оселер, Шефикъа эп дюльберлеше, Амди исе шу къызгъа олгъан ашкъындан дели-диване. Амма чалышув, «уйкъудан байылув» оны бираз «сакинлештире». Иште, эсер мундериджесининъ эсас объекти – севги, ве бу дуйгъуларны ташыгъан Амди.

«Шефикъа» икяеси ойле бир эсер ки, онда сюжетнинъ адетий котегориялары талиль этильмез, чюнки олар ёкъ дереджесинде. Башкъаджа айтаджакъ олсакъ, икяедеки адиселер ойле бир тегиз илерилей ки, онда сюжет компонентлерини булмакъ зор ке-

лир. Ондаки тариф там севгининъ озю киби хафиф. Муэллиф мурекке композицияда Амдининъ ве Шефикъанынъ балалыкъ ве генчлик девирлерини тенъештире. Биринджи девирдеки мунасебетлер балалар достлугъы дереджесинде олса, 18 яшыны толдургъан Амдининъ дуйгъулары артыкъ джиддий дуйгъулар мисалидир. Эсер композициясындаки бу эки девир муайен бир контрастны пейда эте. Бу ерини окъуп бакъайыкъ:

«Йыллар отелер. Мен осем, Шефикъа осе, мен он секиз яшыма кирдим, Шефикъа десенъ, бир яман гузеллеше, бир яман дюльберлеше, неден бильмем, козюме бир арув корюне, ёкъса, та балалыгъымыздан бери бир вакъыт айрылмай бир ерде осьkенимизденми? Мен онъа бир яман алышкъаным. Лякин артыкъ ёллар ичинде ойнап джурмеймиз, иш бизлерни акъыллата» (24).

Лирик къараман 18 яшыны толдурмасынынъ къайд этильмеси композициянынъ базанув нокъталарындан биридир (25). Амдининъ бу яшы онынъ омрюни эвельки ве шимдики замангъа больген сынъырдыр. Лирик къараман фикирдже эп балалыкъ деврине къайта. О йыллар оларнынъ «ойнаша-ойнаша, кулюше-кулюше» юрген къасеветсиз балалыкъ чагъы эди. Шимди исе эр кесни иш баса: «Кунь бою ишлей, акъшам ёргъун олсанъ да, клубгъа чыкъасынъ, къайтып кельген сонъ, вер этип уйкъудан байылып къаласынъ». Энди оларнынъ экиси де джиддийлешкенлер, чюнки озьлери ве джемаат огюнде месюлиет дуялар. Амма балалыкъ деври бир башкъаджа эди: «Мен бала олгъан вакъытларымда пек яман ойнакъ, ашыкъчан эдим. Шимди шай дурулгъаным. Шефикъа да шай эди. Бириси бир шей айтса, я мен эриштирсем, шакъылдап куле тургъан эди. Шимди исе беяз инджидай тишлерини косьтерип, тек бир джылмайып джибере».

Балалыгъыны къайта-къайта анъмасы шунынъле багълы ки, бу генч Шефикъа онъа та бир заманлары олгъаны киби якъынлашмасыны арз эте. Шунынъчюн Шефикъа не къадар назланмасын, Амди оны эписи бир «делиджесине» севе.

Эсерде севги мевзусы теткъикъ этилир экен, муэллиф Шефикъанынъ озюни тутмасы ве бедиий портретини тасвирлемейип кечалмайджакъ. Бу ерде онынъ тавуры субъектив шекильде – лирик къараманнынъ козьлери призмасындан берильген. Шефикъанынъ портрети эсер девамында парча-парча берилип, сонъунда сыма

характеристикасынынъ толуджа тасвирини окъуйыджынынъ озю чыкъара: бу – дюльбер, ишкир, тербиялы, кулер юзьлю, бираз да назлыджа къыз.

...Куньлерден бир кунь А.П.Чехов озюнинъ къардашына язгъан мектюбинде къараманларнынъ рухий алы оларнынъ лакъырдысы дегиль де, арекетлери вастасынен косьтерильсе, даа тесирлидже ола, фикирини бильдире (26).

Ойле я, инсаннынъ арекетлери, бет ясамасы, муамелеси онынъ шу аньдеки ички вазиетини даа яхшы анълата. Яшлардаки лирик мизаджны изаатламакъ огърунда муэллиф оларнынъ нуткъуна миллий тюс ашлай ве Шефикъанынъ сёзлерине бираз «зеэрчик» къоша. Амдининъ «Не кулесинъ я, акъыз?» суалине о, «Не куледжек эдим. Айса, сени корьселер, агъламакъ керек оламы? Кульдим, иште. Сенинъ бу къадар басыкъып чалышкъанынъа кулем, санки дюньянынъ зенгинлиги санъа къаладжакъ эди» деп джеваплана. Амма аслында бу кулькюнинъ эсасында Шефикъанынъ Амдиге назик дуйгъулары тура дегильми?! Бойле вазиетте догъру суальге бираз къыя джевапланмакъны этикет талап эте.

Не ичюн ишбу икяенинъ чешитини лирик дее бельгилегенимиз хусусында бар къач сёз.

Аслында лирик мизадж даа зияде шиирий эсерлерге хастыр. Шаир инсаннынъ эджаны ве субъектив дуйгъуларыны косьтермек ичюн ифадели имкянлар булмалы. Та Аристотельнинъ «Поэтика»сында къайд этильгени киби, къараман лирик эсерде озьозюндже къала, яни башкъасынынъ ролюни ойнамай. О кенди рухий алыны ташыйыджы бир характердир. Шунынъ ичюн лирикада там манадаки сюжет олмаз. Ойле исе не ичюн биз «лирик икяе» анъламыны къулландыкъ?

«Шефикъа» эсеринден анълашылгъаны киби, онынъ лирик къараманы олгъан Амди икяе композициясынынъ меркезинде тура ве онынъ дуйгъулары бири-биринен орьтюлип кетип, бир зынджыр алкъалары мисалини тешкиль этелер. Амма там манадаки несрий эсерден бу икяенинъ фаркъы шунда ки, мында темиз сюжет ёкъ, ондан да гъайры субъектив эджанны къараманнынъ (ве эсер муэллифининъ) озю ташый. Бу дуйгъулар догърудан-догъру, шу аньде яшалмакъта олгъаны киби тасвирлене. Шунынъчюн бойле сой эсерлерде сюжет компонентлери акъкъында, башкъаджа айт-

къанда эсер къараманларынынъ характери оларнынъ арекетлери вастасынен илерилегени акъкъында дегиль де, лирик къараманнынъ дуйгъулары илерилегени акъкъында фикир юрютмели. «Шефикъа» икяесинде Амди дуйгъуларынынъ эсасында онынъ кечмиш акъкъындаки хатырлавлары тура. О хатырлавларны лирик къараман кенди юрегининъ теренликлеринде эппейи заманлар беслей. Бельки бу алларгъа «лирик сюжет» демек мумкюндир, чюнки мында тасвирленген шейлер, дерсинъ, бир аньде олып кече. Бойледже, Амди Алимнинъ «Шефикъа» икяесининъ эсас объекти лирик къараманнынъ дуйгъулары олып къала. Шефикъанынъ образы исе бу дуйгъуларны ачмакъ ичюн бир ярдымджы вастадыр.

Бедиий иджадыны несирджиликтен башлап, севги мевзусында бойле дюльбер, текрарланмаз эсер нумюнесини яратабильген Амди Алим бу ёлуны кутькен олса, ким бильсин насыл эсерлер даа ятатаджакъ эди...

Базыда севги дуйгъулары яшлар арасындаки чин мунасебетлернинъ кийикчесине харабеге чеврильмесине алып келе экен. Адети-узьре бойле алларда оларнынъ араларына аджеми, ят кишилер зораки келип сокъулалар. Инсан гъафлет къала, ве шу заман оны къара кучьлер келип якъалай. Буны Февзи Абдулхайнынъ (?-?) (эдебий тахаллюси – Абляй Ф.) эсери тасдикълай. «Кефинсиз мезар» икяесинде котерильген мевзу да эбедий мевзулар сырасындандыр. О такълит усулынен язылгъан олса да (мында тасвирленген аллар Мемет Нузетнинъ «Талийсиз къоранта» (1914 с.), Джафер Сейдаметнинъ «Унутылмаз козьяшлар» (1915 с.), Джемиль Сейдаметнинъ «Къанлы кольмек» (1926 с.) икяелеринде тасвирленген вакъиаларны анъдыра), муэллиф къалеминнинъ кучю сезиле.

Ишбу эсерде аджыныкълы вакъиа тасвирлене: бири-бирине севда олгъан генчлер Осман ве Мерьемнинъ чокъ вакъытлар гизли тутулгъан дуйгъулары ачылып, кой халкъынынъ тиллерине тюшкен сонъ, бунъа «зиядесиле ачувлангъан» Селим Челеби кенди ракъиби Османны ольдюрмек пешине тюше. Онынъ къара арзусы керчеклешкен сонъ, бунъа даяналмагъан он еди яшлы Мерьем яшайышынен ведалаша.

Котерильген мевзугъа – севги мевзусына къайсы языджы мураджаат этмеген?! Акъикъий севги эм кульдюрир, эм куйдюрир. О ойле бир дуйгъу ки, оны анджакъ озь башындан ке-

чирген анълар. О ойле бир дуйгъу ки, оны тариф этип, тюбюне етмекнинъ мумкюнаты ёкъ. Кенди дуйгъуларыны Февзи Абдулхай бойле сёзлернен ифаде эткен:

Арувчам, дюльберсинъ. Алтынгъа денъишмем
Кедайгъа ильхамсынъ, сечильмез сырсынъ!
Къаршымда тургъанда бир минсиз мелекдай
Къалемге бир эшсинъ, сёзюме джырсынъ!

Кермели, къаве тюс юзюмдай козлеринъ
Эр назлы, муляйым, джильвели сёзлеринъ
Къальбиме шенъ кулькю, дуйгъулар бере,
Къанларынъ чымырдай, тенлерим ире...

Айды, ёсмам, огъурлар… тез-тез кетчи,
Къоначанъа сагъ джетиб, селямлар этчи!
Корюшмемиз бизлернинъ даима аздыр
Кедайгъа янынъда омюр де аздыр.

(27)

1927 сенеси «Илери» меджмуасында бастырылгъан бу шиирдеки сонъки къытъа санки сонъра, 1928 сенеси «Козьайдын» саифелеринде пейда оладжакъ айны шу муэллифнинъ «Кефинсиз мезар» икяесине бир эпиграф. Лякин бу кересинде муэллифнинъ дикъкъат объектине назик дуйгъуларнынъ озю дегиль, онынъ акъибетлери тюше.

Белли ки, миллий аньанелеримиз севги меселесине къатты тура. Бунынъ ифадесини икяенинъ муэллифи Мерьемнинъ алтмыш яшындаки бабасынынъ (Къуртмамбет) леблерине къоя:

«– Къызым! Мени бу алымда юзюмни къаралама, намусынъны лекелеме. Эгер озюнъни тутмагъа бильсенъ, эр заманда ляйыгъынъны тапарсынъ» (28).

Амма артыкъ кеч олгъан эди: кой йигитлери «бир кунь анылмагъа (гизлиден козетмеге – *Ш.Ю.*) тутулгъан ве чобаннынъ къора джабына яшынып (сакъланып – *Ш.Ю.*),.. керчектен де Мерьемнинъ Османнен юрьгенини анълагъанларындан» сонъ, «бу хабер эр кесин агъызына» тюше. Тамам бу шейни байнынъ ортанджы огълу Селим Челеби шанына сыгъдыралмай.

Меракълы ки, бу икяеде новелла хусусиетлери бар, чюнки

ондаки вакъиалар, табир джаиз исе, йылдырым тезлигинен илерилей. Новелла жанрында олмасы киби, мындаки эпизодик персонаж Чора ялынъыз сюжет арекетини огге сюрмек ичюн кирсетиле. «Челеби ичюн бир байрам, бир къуванч» оладжакъ хаберни, иште, Чора кетирмели эди. Ф. Абдулхайнынъ тасвиринде бу ери шойле косьтериле: «Омюринде бойле джинаетте булунмагъанындан, къоркъусындан къалтырамакъта» олгъан Чора (хатырлайсынъызмы Джемиль Сейдаметнинъ «Къанлы кольмегиндеки» Асаннынъ рухий вазиетини – *Ш.Ю.*) «белинден балтасыны чыкъарып, эпкинмен бирден Османнынъ башына ерлештирди. Осман сес биле чыкъармай шу ерде серилип къалгъанда Чора къачып, арабагъа кельди. Селим Челеби «Не олды, битирдинъми?» десе де, Чора къоркъкъанындан сёз биле айтмады, тутлыкъты, сёйленалмады, Челебининъ зияде зыкъарламасы иле бирден-бирге «Ольди» деди» (29).

Тышкъы зыддиет энъ къайнашкъан нокътасына еткен (яни Осман ольдюрильген) сонъ, бу вакъиа конфликтнинъ чезильмесине себеп ола: Мерьемнинъ тени кульге чеврильмеси артыкъ бу конфликтнинъ девам эталмайджагъыны косьтере.

Эсернинъ эпилогында муэллиф ялынъыз «Койнинъ джемааты уйнинъ тёгерек четине къора къаладылар. Бу ер шайтип, бахтсыз гульнинъ мезары болды» хаберини бермекнен сынъырланып, окъуйыджы Мерьемнинъ бабасы ве Селим Челебининъ келеджектеки яшайышындан лаф ачмай. Демек, муэллифни бу якълары меракъландырмай, даа догърусы – бу къараманларнынъ аятий истикъбалининъ схемасыны сызмакъ артыкъ окъуйыджынынъ ишидир. Эмиетли ери шу ки, Мерьем ве Османгъа фаний дюньяда бири-бирине къавушмагъа бермейлер. Шунынъ ичюн артыкъ Мерьемге де бу дюнья къаранлыкъ. Оларны бири-биринден айыргъан Селим Челеби де кяр этмей, о, ракъибинден акътыманыны ала, весселям. Иште, бу тюшюнджелер оны, Селим Челебини, омюр-билля эзиетлейджектир.

Языджы бу вакъианы адий бир инсанлар мисалинде тасвирлей. (Эбет, о тарихий девирде мот олгъан мизаджгъа берилип, бир бай огълунынъ образыны да кирсете). Вакъиа «Къырымнынъ чёллик денъиз кенарында бир койде» олып кече. Бахтлы истикъбальге ишанч ве онъа зыт кельген тесадуфий частсыз

ань арасындаки контрастнынъ тасвирине пейзаж ярдым эте. Бир тарафтан, бу «баарь куню» олса, экинджиден, «кок юзюнде дым къара булутларнынъ къабарып, кокюслерини керип, бири-бирине сыйыкъкъанлары»дыр. Бунынъ девамы оларакъ ашагъыдаки сатырларны окъуп бакъайыкъ:

«Кунеш батты: орталыкъкъа къаранлыкъ чёкти, еллер эсе, денъиз акъ копюкли далгъаларыны эпкинмен къумлы, ташлы ялыгъа джая… ачувлана.

Денъизден узакъта бир ёлдан тоз-думан къарыштырып, чал малий устюнден бир адам шай эпкинли келеятыр, ай!.. Бу ким экен? Бунда бир иш бар олмалы. Эгер иш болмаса, атыны бу къадар чаптырып, къайда ашыкъа? Эбет, эбет, бунда бир сыр бар!»

Бойледже, табиат левхасынынъ тасвири яваш-яваш сюжет экспозициясынынъ тююмге кечмесине тараф адымлай. Бу ери окъуйыджынынъ дикъкъатыны даа зияде кергинлештире. Бундан гъайры эсернинъ башында тасвирге алынгъан «шиддетли еллер», къаранлыкънен орьтюльген мавы сема, «дым къара булутлар» – эписи муайен эмоциональ мизаджнынъ пейда этильмесине чалыша. Иште, пейзаж насылдыр къоркъунчлы аллар юзь береджегини куньэвель дуйдура: олар эки яшнынъ бири-бирине къавушмаларына маниа оладжакъ апансыз олюм экен.

Эдебиятшынаслыкъта «нутукъ субъекти» ве «нутукъ объекти» (30) анъламлары бар. Нутукъ субъекти – тариф этиджи (базыда муэллифнинъ озю) олса, нутукъ объекти – тасвирге алынгъан шейлердир. Эгер де бу анъламларны «Кефинсиз мезар» икяесине нисбетен къулланаджакъ олсакъ, корермиз ки, нутукъ субъекти тасвирленеяткъан шейлерге де якъынлаша, де олардан узакъча тура. Бунъа ола тасвирнинъ умумий корюниши де денъише. Эсернинъ биринджи къысмында биз юзь береджек срнинъ умумий планыны коремиз: олар Къырымнынъ бир коюнде «1914 сенелери» олып кече. Нутукъ объекти бир кереден кок юзюндеки къара булутларны да, кунеш баткъаныны да, узакъта кимдир ат устюнде сурьатлы келеяткъаныны да коре. Икяенинъ экинджи къысмында исе тариф этиджи бизни къараманларгъа якъынлаштыра, атта ки Мерьемнинъ бетини косьтере: онынъ «козьлери къызаргъан. Джабынгъан ёргъаны биле козь яшынен ыслангъан». Яныгъындан о сандыракълай.

Эсерде йири план ве онынъ тафсилятлары берильген. Мында нутукъ субъекти ве тасвирленмекте олгъан аллар арасындаки месафе денъишип тура. Албуки, муэллиф эсернинъ гъаевий озегине дикъкъат эттире: онынъ фикириндже, Османнынъ ольдюрильмеси дегиль факъат Мерьем ичюн, о бутюн кой ве атта къомшу койлер джемааты ичюн де буюк бир яныкъ эди:

«Той ую де бир дженазе эвине чевирильди. Эр кес агълай, артыкъ Османнынъ дженазесини джыймакъ пешинделер.

Яш фиданнынъ апансыздан дюньядан гъайып олмасына къысым-акъраба, эш-дост козь яшларыны акъыза-акъыза къара ернинъ бавурына комдилер, шенъ зевкъман башлангъан тойнынъ ильки куньлери юреклер сызлавыман, олюм иле битти.

Келин узатылды. Орталыкъ савушты, кельген мусафирлер къайтыштылар. Бу къара хабер эр кеснинъ авузындан бир куннинъ ичерисинде бутюн якъын койлерге эшитильген эди».

Бойле тесадуфий шейлер бутюн джемаатны да перишанлыкъкъа далдыра.

Йигирминджи сенелер несирджилигинде иджады огренильмей къалгъан даа бир муэллифлеримизден бириси Мустафа Къуртийдир (?-?). Онынъ икяелеринде тариф адети-узьре экинджи сыма адындан алып барыла. Муэллиф аятнынъ типик тарафларыны косьтере, оларны гизли, терен фельсефий маналарнен сюслемей. Онда джыйма образларгъа расткельмезсинъиз, о, аксине, конкрет шахсиетнинъ конкрет табиаты ве портретини бере. «Эмдже» (1928с.) икяесинде де – айны. Мындаки къараман да – асыл Къырымлы. Къырым этини ашап оськен. Эсер девамында ялынъыз эмдже адынен анъылгъан бу адамнынъ машалласы бар, о, «къоюныны омузына урып бир токътамай та байыра …кетирир», «эр дайим софра къоюлгъанда, семиз эт парчалары онынъ огюнде олыр». Алтмыш яшында олгъанына бакъмадан, о арекетчен адам, «халкъкъа къошулмая, дост олмая пек север».

Бираз шакъалы тарзда язылгъан «Эмдже» икяесинде къараманнынъ эм кучьлю, эм аджиз тарафлары козетиле. Амма бу ерде гъайрытабиий вульгар социологизм акъынтысындан аньане олып къалгъан «мусбет-менфий къараман» такъсиматы чул тутмаз. Эмдже образынынъ кямиллиги онынъ аятийлигиндедир. О озь эвини, «малларынынъ, багъ-багъчаларынынъ алыны тю-

шюнир». Амма булар чекилип алынаджагъыны тюшюнген киби олса, «юреги раат олмай», бу тюшюнджелерни о, «башындан сопа иле къувгъандай этип чыкъара эди»:

«– Олан! Бу не, бу? Тутып аладжакъ! – дейлер. Я келип алсалар?! Бойле шей олурмы, бу не демек?! Ёл басаджакъლармы ёкъса?! – дий. Озь башына тюшюне. Базыда зияде ачувлангъанындан – Ёкъ! Мен бир шейимни вермем, кельсинлер, бакъайым, мени ольдюрсинлер де, сонъ не истеселер япсынлар! – дий» (31) деген сёзлернен бите икяе.

Мында тасвирленген аллар адий бир аллардан олмайып, йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында «кулакларгъа» къаршы алып барылгъан куреш мевзусына аиттир. Амма бу мевзу озюнинъ къабартылгъан шеклини отузынджы сенелер эдебиятында буладжакъ. Шимдиликче Мустафа Къуртийнинъ (тамам «Шуралар тренинде бир кунь»де Джафер Гъафар япмасы киби) яш акимиетнинъ сиясетине къол тутмагъаныны бильдире. Бу гъае бираз кинаели олса да, конкрет мисаллер вастасынен косьтериле, чюнки мджеге онынъ къою макъталса, еткени. Оны «не къадар макъ-асанъ, о къадар къопайыр, къабарыр, бир бала дереджесине келир эди. Семиз эт пишкенде къазан корьсе, эмдже ич быракъып китемез». О сиясеттен узакъ тургъан бир койлю, иште.

Бойле мизаджны М.Къуртийнинъ «Къартлар»(1928 с.) (32), «Джангъыра»(1928 с.) (33) киби икяелеринде де эслемек мумкюн.

«Эдже» икяесининъ композициясына келиндже, къайд этмек мумкюн ки, о структураджа эки къысымгъа болюнип, экспозиция (эмдженинъ юрюши-турушы акъкъындаки малюмат) ве сюжет арекети къысымларындан ибареттир. Факъат бу къысымлар арасында психологик контраст мевджут: «Омюринде бир тюшюнме, бир къасевет корьмеген» эмдже артыкъ энди, девирлер денъишюви саесинде «къоркъкъан адам киби, о якъкъа, бу якъкъа къарана». Артыкъ бирисинден чекип алып, башкъаларына ашаткъан партия кучьке кирмекте...

Корьгенимиз киби, козьден кечирильген эсерлернинъ мундериджелеринде тазелик дуюла. Бу тазелик башта бир композиция дереджесине аиттир. Бельки окъуйыджы «оларнынъ икяелерине нисбетен бойле фикир янълыштыр, оларнынъ чокъусы профессиональ языджы дегиль эдилер» тюшюнджесине мейиль берип, фи-

киримнен разы олмаябиле. Лякин, занымызджа, оларнынъ къалеминдеки кучь Алла берген истидат кучю эди. Бу – биринджиден олса, экинджи тарафтан, бу иджаткярлар халкъ агъыз яратыджылыгъы тесирини татып буюгендирлер. Даа бир джиддий тарафы шу ки, оларнынъ эксериети оджалыкъ япкъанлар (демек, окъумышлы олгъанлар), ондан да гъайры йигирминджи сенелер матбуатында несрий, шиирий эсерлерини, эдебий-тенкъидий макъалелерини бастыргъанлар. Бу хусусиетлернинъ бирлешюви саесинде адлары кечкен муэллифлер йигирминджи сенелердеки несирджилигимизнинъ зенгинлешмесине исселерини къошкъанлары арткъач тартышувны талап этмеген бир шейдир.

Бойледже, элимизде олгъан ве XX асырнынъ йигирминджи сенелеринде яратылгъан несрий эсерлерни козьден кечирген сонъ, шойле хулясаларгъа кельдик:

– бу девирде несрий эсерлер азджа яратылгъан. Яратылгъанларынынъ эксериети де кучюк несрий шекиллердир. Буларны Б.Чобан-заде ве А.Крымский къайд эткенлер. Оларнынъ фикириндже, яшларда бунъа зарур азырлыкъ ёкъ эди, чюнки несирджи олмакъ ичюн аятны, инсан ве джемиет рухиетини бильмек, яшайыш адиселерини талиль этебильмек керек. Амма бу девирде иджат эткен язылжылардан эксериетининъ сойадлары бундан истиснадыр;

– бу йылларда иджаткярлар кичик ве орта несрий шекиллер арасындаки жанр хусусиетлерининъ фаркъына пек де бармагъанлар («Аннеджигим, нердесинъ?! Кель!», «Къуюю тюбюнде»), амма бу озьгюнликлерни илериде, 1930-ынджы сенелерде яратыладжакъ колемлидже несрий эсерлерге (Джемиль Сейдамет, Умер Ипчи, Джафер Гъафар) темель азырлайыджы «кечит копюри» деп танымакъ мумкюн;

– бир сыра эсерлер ачлыкъ мевзусына багъышлангъандыр. Бунъа бакъмадан, язылжылар услюплери, сюжет ёлакълары ве композициялары джеэтинден бедиий текрарланмазлыкъкъа иришип, бири-биринден фаркълы бедиий гъаелерини ве бунынъ саесинде аятий мевамлары ве концепцияларыны ифаде эткенлер. Бу мевзудаки несрий эсерлернинъ эксериетинде меркезий ерде оксюз къызларнынъ образлары тасвирлене. Оксюзлик муайен манада оксюз къалгъан миллетнинъ вазиетинен мутенасип этиле.

Шадиелер девирнинъ къыйынлакъларына даяналмагъан олсалар да, эсмалар, сюндюслер илериде ана оладжакълар, къорантаталарыны котереджеклер. Бунынъ ичюн олар анълы ве тербиялы, окъумышлы ве адалетпервер инсанлар олып оседжеклер, ана-ватаныны оксюзликтен къуртармагъа тедарикленеджеклер;

– йигирминджи сенелерге аит несирджилигимизде эдебий тилимизнинъ къалыплашмагъаны сезилип, айны бир персонажнынъ нуткъы ве муэллифнинъ накъилинде чёль, орта ёлакъ ве ялы бою шивелери элементлерининъ бераберликте къулланылгъанына болбол расткелине. Амма, меселя, А.Ильмий кенди эсерлеринде чагъатай келимелерини де къуллана (ашна, къымылдамакъ, ёкъатмакъ). Бунынънен бир сырада эр бир муэллифнинъ бедиий тили бир нефис зенгинлик, летафетлик, образлы ифаделернинъ оригиналь мисалидир;

– бу вакъытларда сюжетсиз несрий эсерлер пейда ола. Амди Алимнинъ «Шефикъа» икяеси шойлелеринден олып, онынъ чешитини лирик икяе деп бельгилемек мумкюн.

Теэссюф ки, советлер девринде шиириетке бакъкъанда (эвельки бабларда Б.Чобан-заде, А.Гирайбай, Ш.Бекторе ве башкъа шаирлернинъ ясакъ этильген шиирлери де агъыз-агъыздан кечип, эзберден айтылып юрьгенини къайд эткен эдик) бу несрий эсерлеримиз яшатылмады, муэллифлеринден эксериетининъ адлары да ясакъ этильди. Бунъа ола олар там манада дженктен сонъ пейда олгъан иджаткярлар ве атта отузынджы сенелер яш комсомол генерациясы ичюн бир нумюне, бир огренюв менбасы оламадылар. Эбет, анъылгъан икяелерден базылары бираз «таралып», «Йылдыз»да басылгъандыр, амма – башкъа «муэллифлернинъ» сойадлары алтында. Муэллифнинъ «муэллифтен» фаркъы олур. Олар – бу эсерлер – акъикъий муэллифлерининъ сойадлары астында берильгей эди, онъа мунасебет де башкъаджа олур эди...

МЕНБАЛАР ВЕ ИЗААТ

1. Ильмий А. Ачлыкъ хатирелери – Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокувпеднешир.-1995.- С.210.

2. Султон И. Адабиёт назарияси. – Ташкент. – 1980. – С.27.

3. Крымский А. Литература крымских татар. – Симферополь: «Доля». – 2003. – С.102.

4. Керим И. Къаранлыкъ ичинден зиялар // Йылдыз. – 1998. – №1. – С.97.

5. Джемилева А. Икяе жанрына аит тюшюнджелер // Йылдыз. – 2003. – №4. – С.87.

6. Ильмий А. Къуртчы Бекирчик // Йылдыз. – 1994. – №4. – С.133.

7. Ильмий А. Миллий тербие – Эсерлер топламы. – Акъмесджит: Таврия. – 2004. – С.77.

8. Керимов И. Истипдат акимиетине къаршы // Йылдыз. – 1984. – №2. – С.116.

9. Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – С.257.

10. Айны менба. – С.311.

11. Айны менба. – С.294.

12. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври.- Акъмесджит: Доля. – 2003. – С.51; Керимов И. Истипдат акимиетине къаршы // Йылдыз. – 1984. – № 2. – С.115.

13. Керимов И. Теренлик. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1988. – С.27.

14. Айны менба – С.29.

15. Айны менба – С.50.

16. Гъафар Дж. Ёлджулыкъта. – Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – 1995. – С.248.

17. Айны менба. – С.254.

18. Керимов И. Бизим джанлы энциклопедияларымыз / Ленин байрагъы. – 1998. – майыс 5.

19. Гъафар Дж. Ёлджулыкъта. – Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – 1995. – С.255.

20. Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т.1. М. – 1973. – С.35.

21. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Акъмесджит: Доля. – 2003. – С.105-106.

22. Айны менба. – С.110.

23. Алим А. Шефикъа // Йылдыз. – 1996. – № 2. – С.128.

24. Айны менба. – С. 126.

25. Бу анъламны эдебиятшынас А.Б. Есин къуллангъан.

26. Чехов А.П. Письма: 12 томлы. М. – 1974. – Т.1. – С.242.

27. Абдулхай Ф. Севдигиме // Илери. – 1927. – №4. – С.66.

28. Абляй Ф. Кефинсиз мезар // Йылдыз. – 1996. – №2. – С.121.

29. Айны ерде. – С.123.

30. Бу анъламларны белли эдебиятшынас Б.О.Корман къуллангъан.

31. Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – С.318.

32. Къуртий М. Къартлар // Козьайдын. – 1928. – №30. – С.5.

33. Къуртий М. Джангъыра // Козьайдын. – 1928. – №14. – С.4.

НЕТИДЖЕ

1920-нджи сенелердеки шииретимиз эдебиятымызнынъ осьмеси ве кямиллешмеси тарихында айрыджа ер тута. Оны огренир экен, алимлер ишбу девирдеки къырымтатар шииретининъ ролю ве эмиети узсриндс муайсн ишлер япкъандырлар. Бу мевзугъа теткъикъатчылар тюрлю нокътаи-назарлардан янашкъанлар. Йигирминджи сенелерни олар

– эдебий-тарихий эснас я да эдебий ёнелишнинъ бир къысмы киби огренгенлер;

– шииретнинъ услюбий ве жанрлы хусусиетлерини анықълагъанлар;

– эсерлер вастасынен ифаделенген о я да бу мизаджларнынъ себеплерини талиль эткенлер.

Мешур шаирлернинъ иджадыны огренюв арекетлери де белли (Бекир Чобан-заде, Мемет Нузет, Умер Ипчи ве диг.).

Амма методологик сокъурлыкъ алимлерге бу такъым меселелерге терендже далмагъа ве оны кереги киби огренмеге имкян бермегендир. Затен 1920-нджи сенелер къырымтатар шиирети огренильмей къалды: бу муим меселени ильмий джеэттен айдынлатыджы умумий иш ёкъ. Бойле бошлукъларгъа миллетимизнинъ къадери себеп олгъандыр (сургюнлик, эзиетлевлер ве ил.). Олар джумледен эдебиятшынаслыгъымыз саасында да кериде къалмамызгъа алып кельгендир. Иште, бугуньде-бугунь бир заманлары зорбалыкънен эльден къачырылгъан имкянлардан файдаланмакъ, халкъымызнынъ медений асабалыгъынынъ теткъикъатыны девам этмек арекетлери япылмакъта. Бу медениетимизнинъ бир далы да 1920-нджи сенелер шииретидир. О къырымтатар миллий эдебияты тарихындаки парлакъ бир саифедир. Онынъ инкишафында эки девирни айырмакъ мумкюн:

биринджиси – 1920-1923 сенелерни къаврап алгъан «джигитизм» деври;

экинджиси – 1924-1929 сенелернен сынъырлангъан «пролетар» деври ки, бу йылларда шииретимизге янъы кучьлер кирип башлайлар.

Табиий ки, бойле такъсимат шартлыдыр, амма шаирлер иджадынынъ муайсн бир кейфиетли тарафлары эски системалар бозулып, оларнынъ ерине янъы элементлер пейда олаяткъаны хусусындаки хулясагъа кельмеге акъ бере. Бу янъылары 1920-нджи сенелернинъ экинджи ярысында зияджедже къулланыла.

Анъылгъан девирдеки назмиетнинъ хусусиетлерини тарихий мевамдан талиль этеркен, ашагъыдаки нетиджелерге кельдик:

– 1917 с. февралиндеки инкъиляп шииретимизнинъ илерилемеси ичюн кучьлю бир сильтем берген. 1920-нджи сенелернинъ башында учь шаирнинъ – Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе ве Амди Гирайбайнынъ – сеслери айрыджа янъгъырагъан ве оларнынъ шиирий усталыгъы такълит нумюнеси олгъан. Кенди халкъынынъ ой ве иссиетини ифаде этюв джеэтинден олар озь иджадыны кямиль дереджеге котерип олгъандырлар. 1920-1923 сенелери эр тарафлама истидатлы шаирлернинъ эсерлери шимдиликче цензурасыз басылгъан. Бу йыллар бирликке, эски (А.С.Айвазов, С.А.Озенбашлы, У.Самий, О.Акъчокъракълы ве ил.) ве янъы миллий муневверлерни миллетнинъ парлакъ истикъбали огърунда бирлештирмеге ынтылув йыллары олгъан. «Бильги» (1921 с.), «Чолпан» ве «Янъы Чолпан» (1923 с.) эдебий-бедиий меджмуаларынынъ ве «Енъи дюнья», «Яш къуввет» газеталарынынъ пейда олмасы бу меселелернинъ амельге кечирильмесине ярдым эткенлер.

– 20-инджи сенелернинъ башында Б.Чобан-заде шииретимиздеки романтик мизаджнынъ олдукъча айдын ве даимий ифадеджиси олгъан. Онынъ иджадында седжие, шахсиетнинъ азатлыгъыны къайгъырув, пак севги мевзулары озьгюн ве юксек севиеде акс этильгендир.

Б.Чобан-заде миллий лирикада психологизмнинъ тасдикъланмасы ишине муайен иссе къошкъандыр.

– Айры къалем усталары инкъиляпны миллий азатлыкъ огърундаки куреш киби анълап ве къабул этип, эсерлерини де тамам бу мевамда турып яраткъанлар. Олар (А.Гирайбай, Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе) эппейи бекленильген азатлыкъ ичюн къалем ве силянен курешмеге чагъыргъанлар. Амма бираз вакъыт кечер-кеч-

мез олар юзь бермекте олгъан деньишмелер аслында беклениль-ген аллардан фаркъ эткенини эслеп башлайлар. Яваш-яваш миллий адетлер ве «аятнынъ эписи алякъаларынынъ» бозулмасы ве ёкъ этильмеси процесси сурьат алмакъта эди. Бунынъ саесинде къырымтатар шаирлери ве языджылары арасында оларнынъ дюньябакъышларыны бельгилеген фаркълы мевамлар шекилленебашлай: базыларында бу – кечмишке сувукълыкъ, истикъбальге парлакъ ишанч, ангиси ки миллий аньанелернинъ зокъумланмасына алып кельген (Джафер Гъафар, Керим Джаманакълы, Эшреф Шемьи-заде, Ыргъат Къадыр). Дигерлер даиресине кенди миллий тамырларына садыкъ олгъан къалем саиплери киргенлер (Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбай). Бу акъынты башында текрарланмаз истидатлы Бекир Чобан-заде адымлагъан. Онынъ изинден кеткенлер эсерлерининъ поэтик весилелери назмиетимизнинъ инкишафындаки бир саифени тешкиль эткендир. Мында озь заманынынъ медениети, фольклор саньаты, халкънынъ яшайышы, романтик бакъышларнынъ тюрлю тарафларынен багъ киби хусусиетлер озь аксини тапып, олар шаирлернинъ образлы сёзюне хусусий мана ашлагъандырлар. Лякин олар артыкъ 1920-нджи сенелернинъ биринджи ярысында озь мевамларындан таймагъа меджбур олгъанлар. Бойле «аджизликке» шиддетли сиясий ве идеологик баскъы себеп эди.

– «Илери» ве «Окъув ишлери» (1925-1926 сс.) киби эдебий-бедиий ве ичтимаий-маарифий меджмуаларнынъ чыкъып башламасы къырымтатар эдебияты тарихында янъы саифени ачкъандыр. Меселя, муневвериетимизнинъ белли векиллери Мамут Недим ве Джелял Меиновнынъ усанмаз аракетлери нетиджесинде бу меджмуаларда назм ве несрий эсерлер басылып башлай, ангилерининъ ки янында муэллифлерге «тиль къусурлыгъы» ве иджадындаки етишмемезликлерни енъмеге ярдым этеджек менфаатлы тенкъит адымлай. Шунысы да бар ки, куньделик матбуатта энди айры инсан, онынъ табиаты ве рухиети акъкъында дегиль де, сиясий сыныфлар, олар арасындаки зыддиет акъкъында чокъча язылгъан. Заман мусбет ахлякъий чизгилернинъ ерине нефрет, ачув, къабалыкъ киби мунасебетлер кениш джайрамасына земин яраткъан. Акъырын-акъырын несиллернинъ тарихий медений-маневий варислигини кесиджи вазиет кучьке кирмекте эди. Бунынъ нети-

джесинде бедиий эдебият саасындаки иш артыкъ шуралар акимиетини макътайджакъ, уйдурма «сынфий курешни» акс этеджек эсерлерни яратмакъ олгъан.

Миллий эдебитятымыз инкишафында 1920-нджи сенелернинъ экинджи ярысы даа шунынъле мерakълы ки, базы къалем усталары яваш-яваш шиириеттен несирджиликке кечелер (Абибулла Одабаш, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Джемиль Сейдамет). Олар бедиий эдебиятнынъ тамам бу саасында даа махсулдар чалышып, девир рухуны ве миллий озьгюнликни акс этиджи юксек бедиетли эсерлер нумюнелерини яраткъандырлар. Бу эсерлер эдебиятымызнынъ алтын саифелерини тешкиль этелер.

Бу вакъытта субъектив ве объектив себеплерден толайы бедиий сёзнинъ мешур усталары Б.Чобан-заде, Ш.Бекторе, А.Гирайбай артыкъ озьлерининъ текрарланмаз шиирий эсерлерини яратмакътан четлешкенлер. Меселя, Б.Чобан-заденинъ 1928 сенеси дюнья юзю корген «Боран» адлы шиирий джыйынтыгъына романтик рухта язылгъан эсерлери кирсетильмеген демек мумкюн.

– Эдебиятымыздаки шиирий процесснинъ эсас тенденцияларыны анықълав меселеси ялынъыз бу миллий медениетнинъ тарихына нисбетен муимлигинен сынъырланмай. Бунъа беньзеген аллар бу девирде башкъа тюркий тилли эдебиятларда да козетиле: булар бири-бирине якъын гъаевий-бедиий тенденциярнынъ, эдебий инкишафнынъ умумий ёлларынынъ, бири-бирине ошагъан структуралы-къытъалы шекиллернинъ мевджутлыгъыдыр. В. Маяковский новаторлыгъынынъ айры къырымтатар шаирлерининъ (У.Ипчи, А.Лятиф-заде) иджадына тесири шубесиздир. Сонъкилери ички миллий шекиль денъиштириджи лексик имкянларны девир яраткъан элементлернен бирлештиребильгенлер. Иште, XX асырнынъ 20-нджи сенелериндеки шииритимиз бойле зенгинлешкен ве къавийлешкен.

– Бедиий эдебият ве медениетнинъ илерилемеси бир партиянынъ идареси алтында чокъ девам этип оламайджакъ эди. О 1928 сенеси патлагъан «Вели Ибраимовнынъ иши» саесинде къаба сюретте токътатыла. Теэссюф ки, янъы джемиетни вуджуткъа кетирюв, янъы инсанны тербиялав шиары алтындаки бу йыкъыджы, харабелерге чевириджи иште бедиий эдебият да иштирак эткен. Миллий санъатнынъ табиий инкишафыны чаналатмакъ аре-

кети эдебиятымызгъа сынъырсыз зарар кетиргендир. Онынъ энъ яхшы аньанелерини яшатмагъа чалышкъан языджыларнынъ къадери даа зияде аджыныкълыдыр.

Тюркий шиирий ольчюлер меселеси эдебиятшынаслыкъта муимлерден эсапланыр. Кенди муреккеплиги ве чокъкъатламлыгъы себебинден о але даа инсан акълы чезильмейип къалмакъта. Онъа янашув ёлларындан бири оларакъ оларны синкретик (болюнмез – *Ш.Ю.*), ачыкъ эджалы (аруз), эджа сайылы (пармакъ) ве денъишиджи (ишбу ыстылахатны Х.Усманов теклиф эте, биз исе оны «татарлаштырмагъа» тырыштыкъ) система узеринде талиль этмек мумкюндир.

Къырымтатар шиирининъ везинли тешкилининъ темели – шиирий сатырдыр. Метрик алкъа (стопа) вастасынен о мутенасип (мусавий) къысымларгъа такъсимлене. Метрик алкъаларнынъ эки тюрю бардыр:

1) озь теркибинде анықъ ерде ерлешкен метрик эджагъа саип алкъалар;

2) ачыкъ ве къапалы эджалар сербест ерлешкен алкъалар.

Бу назарий хусусиетлер огренильмектеки къырымтатар шииретининъ амелиятында да озгюн бир шекильде амельге кечирильгендир. Шииретимизнинъ везинли-интонацион джеэттен зенгинлешюви хусусында фикир юрсеткенде, о башта бир джемиет аятынынъ энъ хусусий чизгилерини, заманнынъ муреккеп ве зыддиетли вакъиаларыны акс эткенини къайд этмели. Шаирлернинъ везинли-мусикъий араштырувлар узериндеки енъишлери де миллий шииретимизнинъ эстетик эмиетини котермеге ярдым эткендир.

XX юзйыллыкънынъ йигирминджи сенелерининъ шаирлери халкъ шииретининъ тесири алтында буюп, онынъ енгиллиги ве мусикъийлигини, везнининъ оригиналлигини, къытъалы ве интонацион шекиллерини кенди иджатларына синъдиргендирлер. Назмиетнинъ илерилемесинен берабер миллий шиирнинъ везни де илерилеген ки, сонъкиси везиннинъ далланмасы ве сатырларнынъ ичтен парчаланмасына ве, бойле экен, шиир колемининъ кенишлемеси, зияледже майышмасы ве везнининъ денъишип турмасына алып кельген. Шунынъ ичюн къытъалар къурулышынынъ классик шекиллери ве шиирий ольчюлерни къулланмакънен бир сыра-

да сербест везин шекиллери де таркъалып башлай. Буларда анъаневий системалар озюнинъ къалыплайыджы эмиетини джоюп, ольчю кучюни бутюнлей гъайып этелер. Бойле исе, шиирий структуралар къырымтатар назмиетининъ янъы имкянларыны ачалар: къурулыш моделлерининъ номайлыгъына базы сёзлернинъ айрылмасы, шиир архитектоникасынынъ везинли ве синтактик фаркълыгъы, тюрлю ольчюли сатырларнынъ пейда олмасы себеп эди.

1920-нджи сенелердеки несирджилигимиз исе миллий седжие ве рухиетимизни де ифаде этмеге тырышкъандыр. Базыда айны шу мевзугъа мураджаат этильгенде биле бильдирильген бедиий гъаелер фаркълы олгъан. Эдебияткъа алып кирильген аятий материал эсасында языджылар тесирли образлар яратып олгъанлар (Бекирчик, Шадиечик, Эсма, Айгъырбаш, Фазиле, Асан ве диг.). Буны языджыдан аятны толу ве ярыкъ акс этмек вазифеси талап эте. Ойле экен, иджаткярлар кенди къараманларыны арекетте ве денъишювде тасвирлеп, «эстетик идеалгъа» ляйыкъ образлар вастасынен озьлерининъ дюньябакъышлары ве гузеллик акъкъындаки тюшюнджелерини ифаде эткендир. Бу эсерлер шунынъле де къыйметли ки, оларнынъ муэллифлери миллети девлетсизлик ве большевизм аджыларыны яшамакъта олгъан заманда миллий седжиемизни (менталлигимизни) ифаде этмеге джесаретленгенлер.

ЭДЕБИЯТ

1. Абдуллаев А. Ўзбекча сўларнинг рус тилидаги маънодошлари. – Ташкент: Ўқинтувчи. – 1993. – 208с.

2. Актуальные проблемы методологии литературной критики. – М.: Наука. – 1980. – 340 с.

3. Анализ литературного произведения. – Л.: Наука. – 1976. – 236 с.

4. Алтанълы А. Шиирде везин стопасы / Ленин байрагъы. – 1960. – июль 17.

5. Асланов В. И. Проблемы тюркоязычного стихосложения // Вопросы языкознания. – 1968. – №1. – С. 123-136.

6. Ахметов З. А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Мектеп. – 1964.

7. Базарбаев М. ве башкъ. Қазақ совет адебиети. – Алма-Ата: Мектеп. – 1985. – 485 с.

8. Боролина И. В. Литература Востока в Средние века. – М.: Наука. – 1970. – Ч.2.

9. Ванслов В. В. Эстетика романтизма. – М.: Наука. – 1966. – 403 с.

10. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль. – 1992. – 448 с.

11. Волинський П. К. Основи теорії літератури. – Київ: Рад. школа. – 1967.

12. Гъафаров Б. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Эльязма.

13. Гаджиев Д. Х. Литературные заметки. – Баку: Азнешр. – 1966.

14. Гарбузова В. С. Поэты средневековой Турции. – Л.: Наука. – 1963. – 115 с.

15. Гаспринский И. Россия и Восток /Отв. за выпуск Багаутдинов. – Казань: Татарское книжное издательство. – 1993. – 132 с.

16. Гиршман М. Стихотворная речь. – Теория литературы. – М.: Наука. – 1965. – С. 317-392.

17. Горький М. Поль Верлен и декаденты // ПСС в 3О-ти т. – М. – 1983. – Т.23.

18. Гусейнов Г. Ч. Вопросы методологии и поэтики / Сб ст. – Баку: Азнешр. – 1985. – 336 с.

19. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения (Учебное пособие). – М.: Флинта, Наука. – 1999. – 248с.

20. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука. – 1977. – 407 с.

21. Жирмунский В. М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского эпического стиха. – М: Наука. – 1973. – 1973.

22. Зельдович М. Г. В поисках закономерностей. О литературной критике и путях ее изучения. – Харьков: Изд. ун-та. – 1989. – 160 с.

23. Иванова Н. П. Проблемы поэтики пейзажа / на материале романа М. Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» /:Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.01.02/ Днепропетр. гос. унив-т. – 1996. – 16 с.

24. Исследования по истории и семантике стиха /Мин. обр. КазССР. – Караганд. гос. унив-т. – 1989. – 96 с.

25. Калачева С. В. Стих и ритм. – М.: Знание. – 1978.

26. Караева А. И. Очерк истории карачаевской литературы. – М.: Наука. – 320 с.

27. Квятковский А. П. Поэтический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. – 1966. – 375 с.

28. Керимджанова Б. Некоторые вопросы киргизского стихосложения. – Фрунзе. – 1964.

29. Корман Б. О. Изучение текста художественного произведения. – М.: Просвещение. – 1972.

30. Классическая литература Востока / Сб. статей. – М.: Наука. – 1972. – 235 с.

31. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы. Хрестоматия /Тертип эт. Бекиров Дж. Б. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1991.

32. Лавров В. В. Истоки народной трагедии. – Симферополь: Таврия. – 1991. – 80 с.

33. Лесін В. М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. – Київ: Рад. школа. – 1971. – 560 с.

34. Лесін В. М. Літературознавчі терміни. – Київ.: Рад. школа. – 1985. – 251 с.
35. Лавров В. В. Характеры и обстоятельства в русской прозе о деревне / Автореферат дисс. к.ф.н.:10.01.02 – Харьков. – 1992. – 21 с.
36. Линин А. М. Поэзия турфанских и алтайских тюрок. – Баку. – 1927. – Т.2.
37. Литература Востока в Средние века. Уч-к для унив. – М.: Изд. унив-та. – 1970. – Ч.1-2. – 471 с.
38. Литература Востока в новое время. Уч-к для ВУЗов. – М.: Изд. унив-та. – 1975. – 705 с.
39. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. – 1987. – 750 с.
40. Літературознавчий словник-довідник. – Київ: Академія. – 1997.
41. Магазанник Д. А., Михайлов М. С. Русско-турецкий словарь. – М.: ОГИЗ. – 1943. – 320 с.
42. Маллаев Д. А. ве башкъ. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Ташкент: Ўқитувчи. – 1967. – 299 с.
43. Маштакова Е. И. Проблемы истории Турции. – М.: Наука. – 1978.
44. Маштакова Е. И. Турецкая литература конца XVII – начала XIX века. – М.: Наука. – 1984. – 205 с.
45. Неженец Н. И. Поэзия народных традиций / Ан СССР. - М.: Наука. – 1988. – 208 с.
46. Неупокоева И. Г. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. – М.: Наука. – 1961. – 359 с.
47. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. язык. – 1989. – 908 с.
48. Озеров Л. А. Стих и стиль. – М.: Знание. – 1975. – 64 с.
49. Ганіч Д. И., Олійник И. О. Російко-український и українсько-російський словник. – Київ: МП Фенікс. – 1994. – 560 с.
50. Очерк истории казахской советской литературы. – М.: Изд. АН СССР. – 1960. – 687 с.
51. Паршин Е. В. О романтическом стиле русских поэтов. – М.: Мысль. – 1978. – С. 181.

52. Паустовский К. Г. Собр. соч. в 6-ти т. – М.: Наука. – 1957. – Т.2. – 615 с.

53. Поспелов Г. Н. Вопросы методологии в поэтике / Сб. статей. – М.: Изд. унив-та. – 1983. – 183 с.

54. Проблемы восточного стихосложения /Сб. статей // Отв. ред. И. С. Брагинский / – М.: Наука. – 1973. – 183 с.

55. Русский романтизм / Сб. статей //Ан СССР. Инс-т рус. лит. (Пушкин. дом); (Отв. ред. К. Н. Григорьян. – Л.: Наука. – 1978.

56. Рушмин А. Преемственность в развитии литературы. – Л.: Худ. литература. – 1978.

57. Султон И. Адабиёт назарияси. – Ташкент. – 1980. – 392 с.

58. Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннекласический период. – М.: Наука. – 1976. – 214 с.

59. Стеблева И. В. Развитие тюркских классических поэтических форм в XI веке /Инс-т востоковедения. – М.: Наука. – 1971. – 299 с.

60. Стеблева И. В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука. Восточная литература. – 1993. – 180 с.

61. Тимофеев Л. И., Тураев С. В. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение. – 1974. – 509 с.

62. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение. – 1971. – 464 с.

63. Туденов Г. Бурятское стихосложение. – Улан-Удэ. – 1958. – 167 с.

64. Türk edebiyatı. – Istanbul. – 1989.

65. Ўзбек совет адабиёти. – Ташкент. – 1975. – 217с.

66. Усманов Х. У. Древние истоки тюркского стиха. – Изд. Казан. унив-та. – 1984. – 149 с.

67. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс. – 1978. – 326 с.

68. Хамидов У. и др. Словарь литературоведческих терминов. – Ташкент: Ўқитувчи. – 1967. – 298 с.

69. Хамраев М. К. Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур. – Алма-Ата: Мектеп. – 1966. – 67 с.

70. Хамраев М. К. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата: Мектеп. – 1963.

71. XVIII век в мировом литературном развитии. – М.: Наука. – 1978.

72. Абдулхай Ф. Булутлар // Илери. – 1927. – №2. – С. 77.

73. Абдулхай Ф. Севдигиме // Илери. – 1927. – № 4. – С. 66.

74. Абляким Ильмий. Эсерлер топламы. – Акъмесджит: Таврия. – 2005. – 176 с.

75. Абляй Ф. Кефинсиз мезар // Козьайдын. – 1928. – №22. – С.4-5; №23. – С.4; // Йылдыз. – 1996. – № 2. – С.120-125.

76. Алим А. Шефикъа // Йылдыз. – 1996. – №2. – С.126-129.

77. Алтайлы А. Ачлыкъ хатирелери // Йылдыз. – 1990. №6. – С.93-112; 1991. – №1. – С.102-120.

78. Алтанълы А. Яш коммунист джыры // Йылдыз. – 1989. – 3. – С. 120.

79. Ашыкъ Умер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1988. – Т.1. – 472 с.

80. Ашыкъ Умер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты – 1990. – Т.2. – 496 с.

81. Бекторе Ш. Къызыл байракъ // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С. 6.

82. Гирайбай А. Кечти энди // Эмель. – 1930. – С. 381.

83. Гирайбай А. Иджрет // Гюнсель. – 1999. – № 2. – С. 45-47.

84. Гирайбай А. Иджрет // Йылдыз. – 1991. – №1. – С. 97-99.

85. Гирайбай А. Оксюзлер // Янъы Чолпан. – 1923. – №2. – С. 36-38.

86. Гирайбай А. Токъайгъа // Илери. – 1927. – №4. – С. 66-67.

87. Гирайбай А. Яш татарларгъа. – Романия. – 1994. – 136 с.

88. Джаманакълы К. Достларыма. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1978. – 64 с.

89. Джаманакълы К. Азатлыкъ йырлары. – Акъмесджит. – 1927. – 58 с.

90. Ильмий А. Къуртчы Бекирчик // Йылдыз. – 1994. – №4. – С.94-133.

91. Инкъилябий шиирлер. – Акъмесджит. – 1925. – 103 с.

92. Ипчи У. Шаркъ къадынлары. – Акъмесджит. – 1926. – 41 с.

93. Къадри-заде А. Агъырлыкътан къуртулув // Козьайдын. – 1928. – №26.

94. Къадри-заде А. Бир къач огютлер // Илери. – 1928. – №6. – С. 80.

95. Къадри-заде А. Тилькинен къаргъа // Козьайдын. – 1928. – №32. – С. 76.

96. Къуртий М. Къартлар // Козьайдын. – 1928. – № 30. – С. 5.

97. Къуртий М. Джангъыра // Козьайдын. – 1928. – № 14. – С. 4.

98. Кендже Дж. Бала шиирлери. – Акъмесджит. – 1927. – 36 с.

99. Керменчикли Дж. Сонъ сёз // Йылдыз. – 1991. – №2. – С. 64.

100. Лятиф-заде А. Ахыр заман къушу // Янъы Чолпан. – 1923. – №3. – С. 29.

101. Лятиф-заде А. Янъы саз. – Акъмесджит. – 1928. – 55 с.

102. Лятиф-заде А., Чобан-заде Б. Шиирлер. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1971. – 80 с.

103. Мурад Р. Йылдырым. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1976. – 100 с.

104. Нузет М. Бир алмашнынъ тааджубы // Илери. – 1927. – №6. – С. 82-83.

105. Нузет М. Къудалыкъ // Илери. – 1927. – № 2. – С. 73-74.

06. Нузет М. Зевкъыма кете // Илери. – 1927. – №1. – С. 29.

7. Нузет М. Оракъ // Илери. – 1928. – №32. – С. 6.

. Нузет М. Койде къыш // Козьайдын. – 1928. – №38-39. – С. 11.

. Сеид Мухаммед Риза. Ассеб-ос-Сейяр фи ахбари мулюки – Къазан. – 1832. – 374 с.

. Токътаргъазы У. Ш. Шиирлер // Эдебият ве культура. – – №8.

111. Тынчеров Р. Хитап // Илери. – 1927. – №6. – С. 76-78.

112. Чобан-заде Б. Къавал сеслери. – Будапешт. – Эльязма.

113. Чобан-заде Б. Той // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С. 3.

114. Чобан-заде Б. Боран. – Акъмесджит. – 1928. – 55 с.

115. Шакир-Али Я. Йылдырым // Илери. - 1927. - №6. - С. 79.

116. Шакир-Али Я. Язда // Илери. - 1927. - №4. - С. 65.

117. Шемьи-заде Э. Козьяш дивар. – Акъмесджит: Таврия. – 1993. – 128 с.

118. Шемьи-заде Э. Тогъан къая. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1969. – 168 с.

119. Aktaş A. A. S. Ayvazovın mektüpleri // Kırım. – Ankara. – 1994. – №6. – С. 31-32.

120. Айвазов А. С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №3. – С. 47-50.

121. Айвазов А. С. Бизде шиир техикасы меселеси // Илери. – 1926. – №4. – С. 44-47.

122. Айвазов А. С. Бизде шиир техникасы // Илери. – 1926. – №5. – С. 22-24.

123. Айвазов А. С. Октябрь инкъилябы ве къырымтатар эдебиятынынъ дирильмеси // Окъув ишлери. – 1927. – №1. – С. 45-54.

124. Айвазов А. С. Октябрь инкъилябы ве къырымтатар муневверлери // Илери. – 1927. – №10. – С. 51-57.

125. Айвазов А. С. Къырымтатарларда газета ве газетаджылыкъ // Илери. – 1927. – №4. – С. 5-14.

126. Алядин Ш. Юксек хызмет. – Ташкент. – 1983. – 208с.

127. Бекиров Дж. Б. Белли бала шаири Джемиль Кендже // Йылдыз. – 1993. – №2. – С. 187-198.

128. Булдеев А. Татарский поэт Чобан-заде / Голос Крыма. – 1942. – №30(36).

129. Ганкевич В. Ю. Жизнь и творчество Исмаила Гаспринского / Автореферат канд. дисс. 07.00.02. – Запорожье. – 1995. – 27 с.

130. Губар О. І. Сучасні українські письменники Криму. - Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав. – 1997. – 335 с.

131. Гъафар Дж. Инкъиляптан сонъра нефис адебиятта мувафакъиет ве нукъсанларымыз // Илери. – 1927. – №4. – С. 35-37.

132. Голод в Крыму / Красный Крым. – 1921. – апрель 26.

133. Губарь А. И. Мы – звёзды одного неба / Голос Крыма. – 1996. – апрель 5.

134. Джавтобели З. Эдебият севдалары. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1983. – 128 с.

135. Дерменджи А. ве диг. Эдебият хрестоматиясы. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1971. – 432 с.

136. Янъы Чолпаннынъ макъсады // Янъы Чолпан. – 1923. – №1. – С. 1.

137. Зарубин А. Г. Крым в годы НЭПа. – Эльязма.

138. Зарубин А. Г. Красный террор в Крыму / Мещанская газета. – 1994. – №29.

139. Зарубин А. Г. Основные проблемы Советского периода истории Крыма (1914-1941) // Ватан. – 1992. – №3. – С. 9-22.

140. Исмаил Керим. Медений эснас: 1920-1938. – Акъмесджит: Таврия. – 1997. – 495 с.

141. Итоги съезда востоковедов / Красный Крым. – 1921. – декабрь 5.

142. Инкъилябий шиирлер // Илери. – 1927. – №4. – С. 90-93.

143. Керимов И. Истипдат акимиетине къаршы // Йылдыз.- 1984. – № 2. – С.115-121.

144. Керимов И. А. Теренлик: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1988. – 144 с.

145. Керимов И. А. Бизлер артыкъ кене эски «Янъы дюньямыз» / Янъы дюнья. – 1993. – январь 3.

146. Керимов И. А. Сеид Абдулла Озенбашлы // Йылдыз. – 1992. – №2. – С.126-136.

147. Керимов И. А. Бизим джанлы энциклопедияларымыз / Ленин байрагъы. – 1988. – майыс 5.

148. Керимов И. А. Жизнь и творчество Умера Ипчи. – Эльязма.

149. Керимов И. А. Творческий путь Умера Ипчи /Автореферат канд. дисс. – 10.01.10/ – Ташкент. – 1988. – 20 с.

150. Керим И. Къаранлыкъ ичинден зиялар // Йылдыз. – 1998. – №1. – С.91-100.

151. Керим И. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик.- Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир. – 1995. – 352 с.

152. Конгуратлы К. А. Крымскотатарская поэзия из «Семи планет...» Эльязма.

153. Kırımer C. S. Bazı hatıralar. – Istanbul. – 1993. – 328 с.

154. Крымский А. Е. Литература крымских татар / Голос Крыма. – 1997. – майыс 23 (№20).

155. Къырым генчлиги арасында инкъиляп // Янъы Чолпан. – 1923. – №2. – С. 39-41.

156. Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Т.1. – 1923. – С.35.

157. Лятиф-заде А. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ девири акъкъында // Илери. – 1927. – №4-5. – С. 29-44.

158. Лятиф-заде А. Короткий огляд кримської татарської літератури // Червоний шлях. – 1927. – № 11. – С. 197-200.

159. Мирза-Ахмедова П., Рашидова Д. Джадиды: кто они? // Звезда Востока. – 1990. – №9. – С. 137-141.

160. Нагаев С. Бекир Чобан-заденинъ эдебий бакъышлары / Янъы дюнья. – 1993. – август 20.

161. Нагаев С. Къанаты къайырылгъан къарылгъач / Янъы дюнья. – 1995. – февраля 10.

162. Недим М. Тюрк-татар тили // Илери. – 1927. – №2. – С. 82-86.

163. Недим М. Бала шиириети // Илери. – 1927. – №3. – С. 71-72.

164. Озенбашлы А. Амди Гирайбайнынъ сонъки шиириети мунасебетиле // Салгъыр. – 1991. – №1. – С. 17-20.

165. Первый Всекрымский съезд по просвещению / Красный Крым. – 1923. – февраль 23.

166. По докладу о татаризации / Красный Крым. – 1923. – декабрь 16.

167. Сейдамет Дж. Азиз шеитимиз Амди Гирайбайнынъ «Къырым тарихы» диссертациясынынъ иляveси: Къырым эдебиятына бир бакъыш // Йылдыз. – 1995. №3. – С. 8-20.

168. Сейдамет Дж. Тилимиздеки анархия ве реакцион чыкъышлара къаршы // Илери. – 1929. – №4. – С.4-7.

169. Сейдамет Дж. Эдебият саамызгъа бир назар // Большевик. – 1930. – №1. – С. 55-59.

170. Селимов Ш. Бекир Чобан-заде шиириетининъ земеневийлиги / Янъы дюнья. – 1993. – августа 20.

171. Съезд заведующих РайОНО / Красный Крым. – 1920. – январь 29.

172. Троцкий Л. Наше Отечество во времени. Литература и революция. – М.: Наука. – 1991.

173. Театр / Красный Крым. – 1924. – декабрь 5.

174. Урсу Д. П. Из истории востоковедения в Крыму. – Эльязма.

175. Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар // Йылдыз. – 1989. – №3. – С. 105-122.

176. Фетислямов А. Эдебий тилимизнинъ шекилленювинде шаир ве языджыларымызнынъ ролю // Йылдыз. – 1986. – №5. – С. 126-129.

177. Хайкевич В. Основной крымский вопрос / Красный Крым. – 1921. – апрель 26.

178. ЦГАК. – Р. – 20. – оп.3. – Д.93.

179. ЦГАК.КОПА, ф.1. – оп.1. – Д. 54. – л.158-159.

180. Чехов А.П. Письма : 12 томлы. – М. – 1974. – Т.1. – С.242.

181. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик. – Баку: Азерб.НИИ. – 1929. – 33 с.
182. Чобан-заде Б. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. – Симферополь. – 1928. – 102 с.
183. Джемилева А. Икяе жанрына аит тюшюнджелер // Йылдыз. – 2003. – №4. – С.81-102.
184. Шемьи-заде Э. Омюр ве яратыджылыкъ. – Ташкент: Гъафур Гъулам адына эдебият ве саньат нешрияты. – 1974. – 148 с.
185. Щепин С. Рсисни ким ольдюрди? / Ленин байрагъы. – 1991. – октябрь 7.
186. Юбилей Умера Ипчи // Литература и искусство Крыма. – 1936. – №2.
187. Юнусов Ш. Бекир Чобан-заденинъ шиириети // Йылдыз. – 1994. – 6. – С. 156-166.

НЕШИРЛЕРДЕН МИСАЛЛЕР

فوق العاده نسخه

بیرلەشیڭز بوتون دونیا ایشچیلەری!

یاڭی چولپان

صانی ۱ — آیدا بیر کره چیقار — مارت ــ ۱۹۲۳

ادبی، سیاسی، اقتصادی، علمی، اجتماعی و تربیەوی ژورنال

مندرجات

Айда бир дефа нешир олунгъан «Янъы Чолпан» журналы. Бириндджи санынынъ мундериджеси (1923 с., март айы).

اینقلابی شیعیرلار

مەجموعاسی

یاش قریم شاعیرلەرینك
ئەسەرلەرندەن

قریم حوکومت نەشریاتی
آق‌مسجد
١٩٢٥

«Инкъилябий ширлер меджмуасы»нынъ джылты. Акъмесджит, 1925 с.

صانی ۱ — ۱۵ آپریل ۱۹۲۰ ییل

„ЕШИЛЬ АДА“

ЗЕЛЕНЫЙ ОСТРОВЪ

Педагогическо-Литературный ЖУРНАЛЪ на татарскомъ языкѣ

Редакція: Симферополь, Казабшевская ул., д. № 76, кв. А. Одабашъ.

Цѣна каждаго № 250 р.

یه‌شیل آدا

باشلانان ییلی: ۱۹۲۰

[illegible]

یه‌شیل آدانك مقصدی

[illegible]

1920 с. апрель 15-те чыкъкъан «Ешиль ада» меджмуасынынъ къапакъ саифеси. Муаррири – Абибулла Одабаш.

— ٢٩ —

جارلی تورکوسی

قایغیرسادا اوز قایداسین بولگه‌نده،
بیزگه تیگه‌ن ایش باشینا که‌لگه‌نده:
بایدان قایدا.
بولماز شایدا،
ال سه‌ن بالام
چوکوج قایدا؟
ماگلابیمز بیراز داها تەرلەسین.
باینا باشاو. بیز که اولوم بەرمەسین.

———

اج اولومه‌ن تالاشقاندا یوقسوللار
یوقسول اوبده جیلاشقاندا اوکوزله‌ر
بایدان قایدا.
بولماز شایدا.
ال سه‌ن بالام
اوراق قایدا
بای توپراقنی جارلی سابان بیله‌سین.
بیتله‌گه‌ن بای بیزده‌ن اوته‌ك تیله‌سین.

———

بیز قوقاره قارا کونگه توککه‌نده،
تورلی خورلق غاریب به‌لین بوککه‌نده
بایدان قایدا.
بولماز شایدا،
ال سه‌ن بالام
قیلیچ قایدا؟
قارا توپراق بای قانی‌دا جالاسین
جالاماسین تك قوقاره بالاسین.

جارلی.

———

Шевкъий Бекторенинъ 1925 с. Акъмесджитте дюнья юзю корьген «Буюклер элифбеси» китабынынъ бир саифеси. Базыда о, кенди шиирлерининъ тюбюнде «Джарлы» тахаллюсини къойгъан.

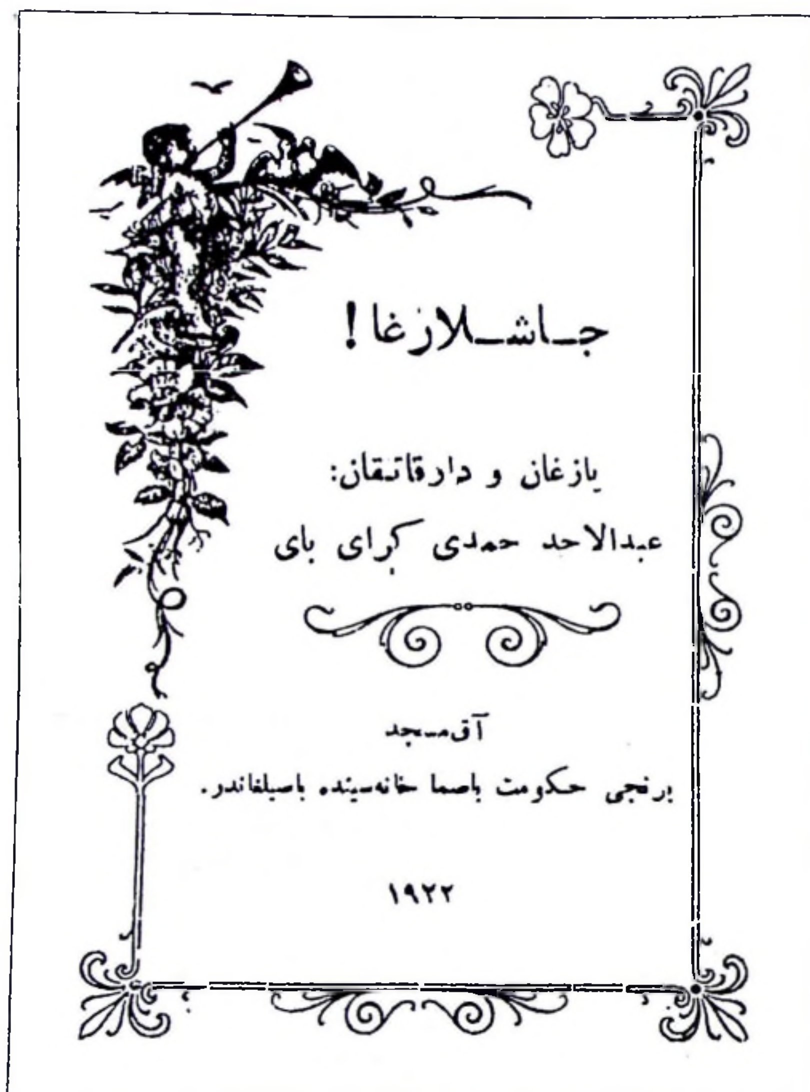
جاشلارغا!

يازغان و دارقاتقان:

عبدالاحد حمدی کرای بای

آق‌مسجد

برنجی حکومت باصما خانه‌سینده باصیلغاندر.

۱۹۲۲

Амди Гирайбайнынъ генчлерге багъышлангъан «Джашларгъа» серлевалы джыйынтыгъы, иште, бойле безетильген. Акъмесджит, 1922 с.

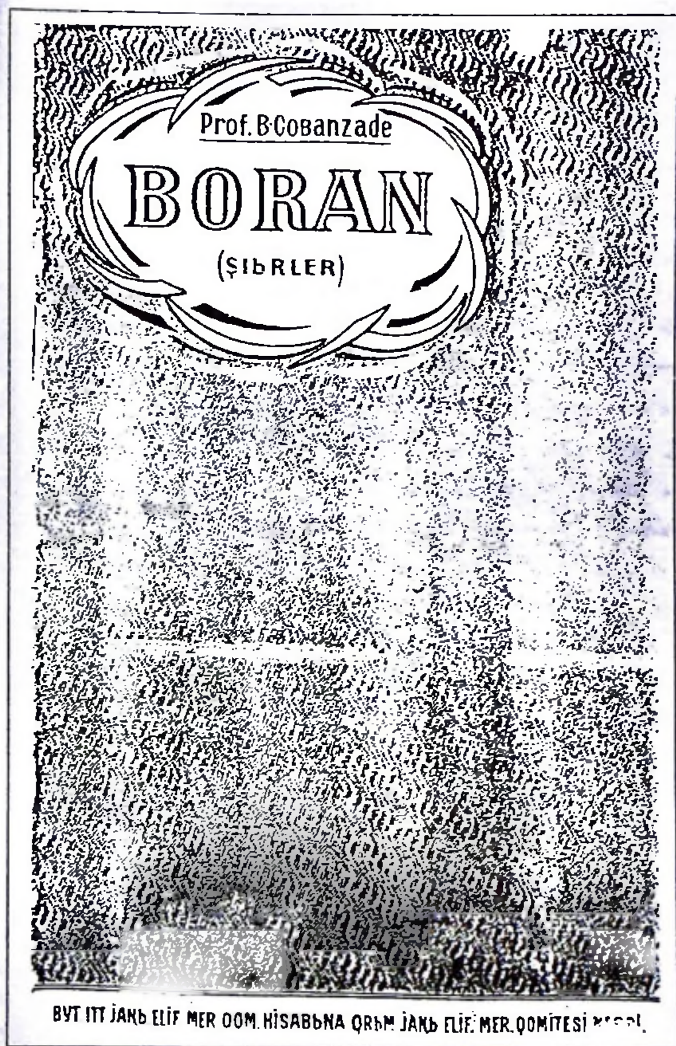

Бекир Чобан-заденинъ «Боран» шиирий джыйынтыгъынынъ джылты.

ir. cáin = (ببا) كين

Mipro, Mipro [illegible]

[illegible]

Wergeld (– [illegible] vérdj) = altind. vâira, ~~[illegible]~~
[illegible] denen als urverwandt vielleicht auch alt-
[illegible]. vira „Wergeld' zu verbinden sein wird.
[illegible] Grundbedeutung ist „Manngeld" (got. waír, la[illegible]
vir = altind. vira „Mann").

[illegible] was für den Ermordeten oder Verwunde-
[illegible] von seiner Sippe oder von ihm selbst gefordert
[illegible] wird, macht seinen Wert oder Prei[s]
[illegible] und bildet das, was man in alten Zeiten de[illegible]
„Ehre" ~~nennen~~ konnte.

russ. cina = altiran. kaênâ ([illegible]) und
griech. Ποινή ([illegible])

griech. gawairþi = die Friede (Gewertun[g]
sehen wir, wie ich glaube, zwei der wichtigsten
[illegible] Begriffe der Mensch~~heit~~ Gesittung,
des Friedens und den der Ehre in dem [illegible]
kreis der alten Blutrache und ihrer Ablö-
[sun]g durch das Wergeld wurzeln. 125-20 [illegible]

den West-Indogermanischen entspricht das germ[a]-
nische, althochdeutsche Donar, altnordische

Б.Чобан-заденинъ «Къавал сеслери» (Будапешт, 1919-20-нджи с.с.) эльязма дефтеринин бир саифеси. Шаир араб, франсыз, роман, рус, турк ве ана тилинде сербест язгъан.

آرغنه جانسام آی ،
قارت دونای ، قارت دونای ..

تلیه‌ر قوزغالا ،
بورولا ، چول آلا ،
قرینا نه‌لر بارمای ،
قارت دونای ، قارت دونای؟ ...

قرینا اوغراما ،
چال چاپراز چورالا ،
قوروسنڭ چیلمای ..
قارت دونای ، قارت دونای ..

صاچینه سن چیلاما ،
ترکنی اوینلاما ،
اومرق ده‌رون ، قایتمای ..
قارت دونای ، قارت دونای ..
۲۲ یانوار ، ۹۱۹ ، بوداپشت .

— حلیم آیداماق —

حلیمڭ یاغنه ابر قاتار جاناشی ،
حبر صحالار ده کوندای بیغی ، قاشی ،
آنانڭ که بوسی ، چوره‌گن آشی ..
ها ایلیری حلیم ، کوزتیه‌ر حلیم !

ساسانی طاغی برشاباق کره ،
توليه‌ر برشیوی دای خفتلو مولی ،
" خفتسڭ !.. ده‌ووی ، بیه‌ردی کوکلی ..
ها ایلیری حلیم آباقسز حلیم !

Айны эльязма дефтерден.

صاحيفه 32

عاجەبا بالالار حارەكەتى مەكتەبكە [illegible] بيلير؛ بالالار حارەكەتى ا نجيسيدە مەكتەبكە باكى بالا مانەريالالارى وەديرە بيونەر حارەكەتى بالالار آراسيندا اينسانيەتليك دويغوسيني آرتديرەر. بيونەرلەر « بيزلەر آسير دەكيليز بيزلەردە ساوەت حوكومەتينك بيرەر سەربەست غرازداشلاريز » ديەلەر. وە بيونەر اولان هەر بير مەكتەبدە بالالارني اورماق ياكه جەزالاماق دەكيل حاتتا بيونەر اولماغان بالالار اوزەرينە قيچقيرماغا موساعدە أتمەزلەر.

اوجبالاريڭ بالالارا قارشى قابا موعامەلەدە بولونغان واقيتلاريندا، بيونەرلەر اونلارغا قارشى

[illegible] وەسىتيە [illegible] كورەش [illegible] [illegible] ساويت حوكومەتى [illegible] آرقاداشلار ايلە اوقويوجى بالالار آراسيندا آرقاداش موناسەبەتى اولماسيني ايستەيلەر. بويله آرقاداش موئەسسەسەلەرى بيونەر تەشكيلاتينڭ [illegible] تورلاماسيندان بالالارداڭ اينكه [illegible] مەسيدەن ايلەرى كەلير. تابيعى بويلە بالالارنە [illegible] ايكدە [illegible] اوجبالار ايچون قولاي اولور.

عالى ريزا

أدەبييات وە تەنقيد بۇلوگى

پروفەسور ب. چوبانزادەنيڭ قريم تاتار أدەبيياتينيڭ سوڭ دەورى حاقيندا ماعروزاسى

باشى 16—17 [illegible]

II

بيزيم ياكى دەور أدەبياتيمزى، فيكريمزجە اوچ پارچايا آييرماق موكميندر: ا) اينجى دەور 1905 سەنەسيندەن باشلاياراق، ماعروزاميزڭ باشندە سويلەديكيميز كيبى، « حاسان چەركيش »، «شاميل توختارغازى» كيبى شاعيرلەريميز تارافيندان تەمسيل اولونويور. بونلاردان "چەركيش" « ليبەراليزم »، « تەرافقيجى » ليك دويغولاريني تەرەننوم ايديبور. «شاميل توختارغازى» ايسە 1905 اينقيلابينڭ ايجتيماعى عونسورلاريني عكس ايتديرمەگە جاليشيبور. ماعروزاميزا باشلاديغيميز موقاددەمەدە سويلەديگيميز كيبى، بير دەوردە بر قاچ خالق تاتافى، غەرەبالسيلڭ بير قاچ دورلو

أدەبياتى اولا بيليبور. بيزدە هەم [illegible] هەم «شاميل» ياكى شاعيرلەر [illegible] [illegible] [illegible] أدەبياتى [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] اولونمالار [illegible] ايدەركەن قارشيميزدا دوراجاق [illegible] [illegible] دەورينڭ [illegible] [illegible] شاعيرينى [illegible].

1905 دەن 1917 يە قادار [illegible] [illegible] كيبى [illegible] [illegible]

Проф. Б.Чобан-заденинъ «Сонъ девир къырымтатар эдебияты» марузасы 1928 с. «Илери» меджмуасынынъ экинджи санында басылгъан.

قريم تاتار ادەبياتينڭ سوڭ دەوري

پروفەسور ب. چوبانزادەنيڭ ماعروزاسي

باعزي ايحتياجلار واركە اونلاري شو داقيقادا
دەفع ايتمەك لازيم: لاكين بونلارڭ دەفعي ايچون
لازيم كەلەن حازيرليق، واسيتالار أليمزدە يوق.
بير قريم تاتار أدەبياتي. تاريخي بوگون بو داقيقا
لازيم اولسادا، بو دەرەجەيە وارا بيلمەك، بويلە
جيددي بير أسەر مەيدانا قويا بيلمەك ايچون
قريميڭ دورت كوشەسيني دورت ـ بەش ييللار
دائيمي سورەتدە آراشديردىقدان سوڭرا بير
او قادار زاماندا تيشاريدا مەسەلا استانبولدا، لەنينغراد
كيبي مەدەني مەركەزلەردە گەچيرمەك لازيم.
بيزيم سوزلەريمزيڭ يەكوني، يارى تەنقيد ـ
تاحليلي، نياعني آفاقي اوبژەكتيف موعەننلەري،
چيز گيلەري كوستەرمەكلە بەرابەر يارى-يارى يادا

Б. Чобан-заденинъ айны марузасы артыкъ айры китап шеклинде дюнья юзю коре. Акъмесджит, 1928 с.

يەڭى اليفبا شارقدا اينقلاب دەمەكدر . لەنين

بوتون قريم

يەڭى أليفبا ايملا قونفەرەنسياسى

حيسابى

10 ـ 13 سەنتابر

نەشر ايدەن: قريم يەڭى اليفبا مەركەزى قوميتەسى.

آقمەسجيد 1928

«Бутюнкъырым енъи элифба имля конференциясы исабы» серлевалы весикъанынъ джылт саифеси. Акъмесджит, 1928 с.

Butun dunja joksyllarь l laşiniz!

Professor: B. Çoban-zadə.

KRЬM-TATAR ƏDƏBIJATЬNDA

KYRYLTAJCЬLЬK VƏ MILLƏTCILIQ

Azərbajcan Ilmi tədkik
Institytу nəşrijjatь

Baky 1929 s.

Б.Чобан-заденинъ азери тилинде нешир олунгъан «Къырымтатар эдебиятында къурултайджылыкъ ве миллетчилик» рисалесининъ джылты. Баку, 1928 с.

يناق، هيچ اولماز ايسە عامەلى اولاراق بەيتەرك تەطبيقى). بولەسينى اوركرەنمك ايجاب ەدر.

ميللى وەزين

ميللى وەزنيك (١١) جەشيدى واردر. اك تيپيكى (٤) هەجالى وە اك اوزونى (١٥) هەجاليدر. شاعير محمد امين بەى ياعزان، ١٥دەن يوقارى ١٨،١٧ هەجالى‌يە قادارده شيرلەر نازم ايتميش ايسەدە بونيكدا توركجە شيعيرك آهەنكينى بوزماقدان باشقا بير شەى ياپماميشدر. و قادار اوزاتاجاق اولديقدان سوكرا (نەسر) يازماق آلەتمە دها موافيق اولور!

٤ - ٥ - ٦ هەجالى قيسا وەزنلەر ايلە مەنزومە بەك آز يازيلميشدر. بو وەزنلەر آتالار سوزى وە تاپماجالارا ماخسوس كيبيدر. ... اوداياش آرقداش سوك زامانلاردا مەكتەب بالالارى ايجين يازيلميش اولديغى مەنزومەلەريك چوغيندا بو قيسا وەزنلەرى ايختيبار ايتميشدر:

: ياز كونجوك اوزەنمە

يالقلار	آ گلەنمە.	
كيزەلەرە	كەلەمرە	} ٢ كيبى.
آيلانيب	جورەلەر.	

تورك ميللى عاروزيندا اك جومەرد وەزين (١١) هەجالى وەزين‌درر.

عوموميەتلە وەزين خوصوصيندا بيزيم قريم شاعيرلەرى بيرآز لاقيدديرلار. اك قيمەتلى اديبيمز جوپانزادە يانيندا اولديغى حالدە، ديكەرلەرى‌دە بو مەسەلەدە قايدسيزلىغى - بەلكى‌دە اونلارچا - سەربەستليكى ايجرام ايدەرلەر. جوپانزادەنيك مەشهور (قاپارە)لارينى اوقوديكيز، بير شيعريندا وەزنلەريك ١٠، ١١، ١٢، - حتتا - ١٥، ١٦ هەجايا قادار دەكيشديكينى كوروريكيز:

مەزاريمى مەن كورديم، هەر كەسدەن دولەر.. (١١)

هەر كەسمەن قيزيلى، هەر كەسدەن جەبەر.. (١١)

آل قانلى، جاش تولوم، مەراميم مەنيم (١١)

تولوم آتەشيەن جەتسين جورە كيم، تازە يەدەنيم!» (١٦)

— • —

كەنج شاعيرلەريميزدەن
ب: كەنجەنيك

مقوزيلار اويناب، قوشلاريك چيرلاغان، (١١).

قارلغاچ، سيرجيق بورواسين ميرلاغان (١٢)

جورە كەمەن كەتميجەك تيللەردە دەستان، (١١)

زاليمغا يەك دوست، مازلومغا دوشمان، (١٠)

داهە باشقالاريندان‌دا بير چوق ميسالەر بولوب آلا بيليرديك؛ لاكين اوزاتماغا نە حاجەت؟ بو هەر كەسە بەللى بير شەى..

مادام كى وەزين، شيعيردا بير موسيقى، بير آهەنك ايمىدر! بيزيم شاعيرلەردە بو آهەنكى بوزماسالار، شيعريك موسيقيسينەدە قولاق وەرسەلەر كوزەل اولوردى.. ناسيل كى بيزلەردەن داها اوەل يازماغا باشلايان وە بينادەن عاليە بيزيمدە اوستالاريمز سايەلاجاغيندا شورەە بولو

А.С.Айвазовнынъ 1926 с. «Илери» журналында басылгъан «Бизде шиир техникасы меселеси» макъалесинден.

قریم أده‌بیاتی حاققیندا «قوقه‌رانس» ویره‌جه‌که‌لر أل زیاده بیزده‌ن باحس
ایته‌جه‌که‌لر... أده‌بی آقشاملاردا بیزیم شیعیرله‌ریمیز اینه‌د ایدیلیبین!. دیکله‌یه‌نله‌رده:
«یاشاسین بو شیعیرلک شاعیری!» دیبله‌ر...

أی ییلدیزلار، سویله‌ییکز! بیز بو سایه‌لاریمیزا حاق قازانیق «ده» کیلمی؟!...»

ییلدیزلار «شاعیرله‌رینک بو واوه‌یلاسینا نه‌ده‌نسه هیچ بیر جه‌واب ویرمه‌دیله‌ر.
ییلدیزلارک سوکوتی «شاعیرله‌ریمیزی» داها زیاده مه‌یوس ایتدی. شاعیرله‌رک غریبانه
سه‌یده‌لارینا، مه‌یوسانه واوه‌یلالارینا یالیکز سه‌باحنک یاقینلاشدیغینی خابه‌ر ویره‌ن
خوروسلارنک «قوقوریقو قووو....»لاری جه‌واب ویریبوردی.

بونک نوزه‌رینه ییلدیز شاعیرله‌رینده‌ن بیری:

— آرقاداش، آرتیق آیازک شیدده‌تینده‌ن دوقوز، ده‌یه قورقویوردم. کیده‌لیم،
تک واقتیدر. تا‌کدان الهام آلاجاق ساعاتدر!.

— سه‌ن توشوده ایسه کت! به‌ن ساباح ییلدیزینک دوغماسینی به‌کله‌یه‌جه‌کیم.
هه‌م او کا سویله‌یه‌جه‌ک سوزوم وار، هه‌م اوندان ایسته‌یه‌جه‌ک «الهام»ه وار!...

توشومیش شاعیر تا‌کدان الهام آلماق ایچون اوینه کیده‌رکه‌ن تاش کوموربله
توب تیپ — قیرمیزی که‌سیلمش سوباسینک باشیندا اوتوردی. دیشاریدا! تا‌کدان آلاما
ییقی زه‌وقی متانت ره‌نکی‌ه کیبی قیزارمش سوباسیندان آلدی وه جوق مه‌منون
اولدی . . .

ساباح ییلدیزینا سوز سویله‌یه‌جه‌ک وه اوندان الهام آلاجاق «شاعیر» ایسه
یوقوسینک ایچینه بوزوله‌رک دونماماق ایچون توته‌یه — یه‌ری‌یه یوروره‌یه داها دوغریسی
ماتسیبونه یاپیا باشلادی. ساباح ییلدیزی ایسه جوقدان دوغمش بوتون شاعیناغینه
بیلدیلیشدی...

«ییلدیز شاعیری»، یوشکین واری بیر تاور تافتاراق دالغینلیغینک شاعیرانه
واز عییه‌تینی کوسته‌ریر بیر یوزا (Поэт) آلدی. او قادار ده‌رین بیر دالغینلیغا
دالدی، که ساباح ییلدیزینک ده کیل کونه‌شینک بیله دوغدیغیندان خابه‌ری اولمادی.
اتیغده‌ن که‌له‌ن مونه‌سیر بیر سه‌س «شاعیریمیزی» اویاندیردی، او سه‌س دیبوردی:

«أی بیچاره «شاعیر»! کوکول کوزی آچیلماین یاقر کور قالیر، عیرفان
بیجدان کوزیکی آچماز چالیش، که بیله‌مه‌دیکله‌ریکی بیله‌سیک. کورمه‌دیکله‌ریکی
کوره بیله‌سیک!..

А. С. Айвазовнынъ «Меюс шаирлеримиз» серлевалы бу макъалеси исе «Окъув ишлери» меджмуасынынъ (1928 с.) саифелеринде ерлештирильген. Тенкъитчининъ шиирий перишанлыкъкъа козю мергин олгъан....

56 EDEBIJAT SAHAMЬZ

Joqmь kimse mьrajatqan jurtqa
direk tirecek
Joqmь вir qol ole jatqan xalqqa
jardьm вerecek
Joqsa millet çan çekişin qara jerge
kirecek."
("Jeni-Dynja" janvar 22—1922 s.)

Bu şьjьr aclьq çekkenlerge ymud vermek—aclьqman kyreş jollarьnь kostermek, aclьqqa qarşь emekdarlarьn kyçyni teşkilatlandьrmaq, ve aclьqьn seвenlerini tapuв verip ileride onlarman kyreşi qolajlaşdьrmaq degilde—вilaks tatar kojlerinin arasьnda panika doqurmaq onьn вessimizi...иe plossimizim qatmaq, aclьq tehlykesi qarşьsьnda onlarь qumqa вaşlarьnь saqlamaqa çaqьrmaq oz quvvetine imanь qajьв etiв вelli olmaqan jerlerden imkan aramaq. kini inamentlerle tolьdьr.

Çigitizm ve onьn çoqraqlarь

Aclьq devri вurzuazija edeвijatьnьn esas şajьrь Aadulla Latif-Zade olsa Çigitizm devrinin esas şajьrьda Çoвan-Zadedir.

Çoвan-Zade Qarasuvnьn fuqare вir ajlesinden mejdana kelip ozynin sijasij nazarlarь çehetinden xalqçь olqanьnь jalьnьz adь xalqçь degilde, inqilaвij olqanьnь da'va etmekde dir.

Çoвan-Zadenin „Qьdьr neвij" şьjьrь вir tarafdan aclьq devri Qьrьm tatar вurzuazija edeвijatьnьn вir kesegi olsa diger tarafdan вu şьjьr qьrьm tatar вurzuazija edeвijatьnьn aclьq devrinden çigitizm devrine avuşuv noqtasьdьr.

Aclьq senesi. kojli tanaqalarьnьn aclьqьn zorь altьnda savet hykymetine qarşь çьqacaqьnь ve onь devirecegini вeklegen вurzuazija ve onьn partijasь milli fьrqa. umudlerinin вoşqa çьqdьqьnь tatar emekdar kojly massasь tarafьndan onlarqa jardьm olmajacaqьnь ve вu massanь en zorlьqlь vaqьtlarda вile savet hykymetine qarşь çevirmek mymkin olmaqanьnь korgen вurzuazija artьq ymydini tьşdan keleçek „xьdьr neвijge" вajlamasь edi.

Bojlelikle „xьdьr neвij" şijiri Qьrьm tatar вurzuazija edeвijatьnьn jeni çigitizm devrine kirmesi edi. Bu devr aclьqьn sonьndan вaşlaj. Bu devir şijirlarь myndeгiçede derin induvidualizm. suвjektiv idializm—stilde ise en osal simvolizm. Bu devirnin simvalizmni. Qьrьm tatar вurzuazija edeвijatьnьn krizisinin aşaqь doqrь tyşyrmenin neticesinde doqqandьr.

Çigitizm ise, sijasetdeki çigitizmnin kopjasьdьr Çoвan-Zadenin çigitizm „xьdьr neвij" şьjьrьnda ilk adьmlarьnь atarq „qajtarmasьnьda" pessinizm, ve induvidualizmnin son derecesine çьqmaqdadьr.

Çoвan-Zadenin şijьrlarьndaki meşçanlarman kyreş devri, ezynin en zijade inkişaf etken devridir. Çoвan-Zade ezi ve çigiti вaşdan, ajaq meşçan oldьqlarь halda meşcanlara qarşь çьqьş japmalarьnьn seвeвleride вuradadьr. Çoвan-Zadenin edeвij fealijeti esasьnda yç tarallьdьr:

1-nçi xalqçьlьq 2-nçisi Çigitizm, 3-nçisi ise sarqçьlьqdьr.

Qьrьm tatar вurzuazija edeвijatьnda, вilxassa Çoвan-Zadenin eserlerindeki simvolizm juqarьdaki mamentlerin stil şeklinde edeвijatqa aks etmesidir. Çoвan-Zadenin „xьdьr neвij" simvolizm stilinde jazьlqan şerlerden xarakterik вir parçadьr.

Qьrьm tatar kojly edeвijatь

Çavteвelinin eserleri Qьrьm tatar edeвijatь [illegible] deqişikler tolь вir devrin вaşlanqьçьdьr.

1922 senesinin sonlarьna qadar devam etken aclьq вitken, grazdan çen-

Джемиль Сейдаметнинъ «Эдебият саамызгъа бир назар» макъалеси 1930 сенеси «Большевик ёлу» меджмуасында басыла... Иште, сиясий системанынъ садыкъ къуллары... Оларнынъ янъылмаларынынъ акъибетини келеджек несиллер де татаджакътыр.

МУНДЕРИДЖЕ

Наукове видання

Шевкст Ельвісович ЮНУСОВ

З історії розвитку (кримськотатарської) поезії і прози (1920-і роки)

(Кримськотатарською мовою)

Технічний редактор **Едіє Муслімова**
Відповідальний за випуск **Надір Караманов**

Підписано до друку з оригінала-макета 10.01.2008.
Формат 84x108 $^1/_{32}$. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 399
Тираж 300 пр.

Видавничий дім "Тезіс"
Свідоцтво про внесення
у Державний реєстр суб'єкта видавничої діяльності
ДК №2739 від 10.01.2007 р.

м. Сімферополь
тел.: (0652) 63 63 61
e-mail: tezis2006@ukr.net

Надруковано з оригіналу-макету замовника
в друкарні: *ТОВ «Видавничий будинок ММД»*
Св. ДК №1509 від 26.09.2003 р.
м. Мелітополь, вул. К. Маркса, 21.
Тел.: 8 (0619) 6-81-46, 6-74-43